

СУЧАСНІСТЬ

У НОМЕРІ:

Емма АНДІЄВСЬКА
Поезія й живопис

Володимир КОВТУН
Миляя Маруся. Роман

Тарас ГУНЧАК
Історія — невичерпна
криниця

Михайло МОСКАЛЕНКО
Тисячоліття: переклад
у Державі Слова

Юрій ЛУЦЬКИЙ
Роздуми над словом
“Україна” у народних
піснях

Роман СЕРБИН,
Ярослав ХАРЧУН
“Шовкова” русифікація
української діаспори

8 СЕРПЕНЬ
1993 р.

ISSN 0585-8364

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, число індексу 74459; з липня 1993 р. на півроку: 600 крб., на квартал: 300 крб.

Адміністрація в Україні: 254071, Київ-71, вул. Костянтинівська, 5.

ВІД ПРЕДСТАВНИЦТВА В США

Передплата журналу "Сучасність" в усіх західних країнах становить 85 ам. доларів на 1993 рік.

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу представництва в США і в американських долярах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: Sučasnist.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

АВСТРАЛІЯ:

Sučasnist /
Dr. D. H. Pyrohiv
75 New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melbourne

АРГЕНТИНА:

Sučasnist /
Dr. M. Wasylyk
Nahuel Huapi 5381
1431 Buenos Aires

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ

Sučasnist /
Mr. S. Wasylo
4 The Hollows, Silverdale
Nottingham NG11 7FJ

ІЗРАЇЛЬ:

Sučasnist /
Mr. G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat—Yam

ШВАЙЦАРІЯ

Sučasnist /
Dr. R. Prokop
Muristrasse 82
3006 Bern

НІМЕЧЧИНА

Sučasnist /
Ms. Zirka Kowal
P Fevferstr. 12
D-8000 Munchen 70
(089) 772144

Представництво в США:
SUCASNIST / Mr. Y. Smyk
P. O. BOX 1084
S. ORANGE, NEW JERSEY 07079
USA
(201) 414-98-77

На першій сторінці обкладинки:
фрагменти картин Емми Андієвської.

1993 серпень 8

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Журнал видається з 1961 р. (388)

Видання
Республіканської асоціації
українознавців

РЕДАКЦІЯ:

Головні редактори — **Тарас Гунчак, Іван Дзюба** (на громадських засадах)

Заступник головного редактора — **Ігор Римарук**

Відповідальний секретар — **Микола Чубук**

Редактор відділу науки і культури — **Вадим Скуратівський**

Редактор відділу суспільного життя — **Володимир Кулик**

Редактор відділу літератури — **Микола Рябчук**

Співредактор відділу літератури — **Лариса Онишкевич**

Редактор відділу мистецтва — **Богдан Певний**

Виконавчий директор — **Сергій Полос**

Художньо-технічний редактор — **Олександр Чабаненко**

Художній редактор — **Анатолій Заєць**

Оператор комп'ютерного набору — **Оксана Поліщук**

Оператор комп'ютерного набору — **Оксана Пархоменко**

Коректор — **Галина Єрмоєнко**

Коректор — **Тамара Кравченко**

Усі матеріали до редакції “Сучасности” просимо надсилати: з України і республік колишнього СРСР на адресу в Україні, а із західних держав — у США:

УКРАЇНА / UKRAINE

254071,

Київ-71, вул. Костянтинівська, 5

“СУЧАСНІСТЬ”

SUČASNIST

P. O. BOX 1084

S. ORANGE, NEW JERSEY 07079

USA

(201) 414—98—77

Редакція листується з авторами на сторінках часопису і не приймає матеріалів, не підписаних автором.

Видавництва та авторів просимо прислати по два примірники нових публікацій для рецензії.

Статті, підписані автором, висловлюють їхні власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видання.

Засновник:

Республіканська асоціація українознавців.

SUČASNIST (ISSN 0585—8364), established in 1961, is published monthly. The annual subscription is \$ 85 (US).

POSTMASTER: Send address changes to Sučasnist, P. O. BOX 1084
S. ORANGE, NEW JERSEY 07079 USA

Представник редакції в Польщі — **Степан Козак**

Представник редакції у Словаччині — **Мікулаш Неврлі**

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Ігор Андрущенко*. Вірші й переклади
9 *Володимир Ковтун*. Милая Маруся. Роман
59 *Ліда Палій*. Такі дивні сни
129 *Емма Андіївська*. Зі збірок “Знаки” і “Тарок”

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

- 62 *Петро Й. Потічний*. Що таке політика?
72 *Володимир Баран*. Крим: 1944 рік (Архівні джерела про депортацію)
79 *Михайло Траф’як*. Голодомор на Кубані

НАШІ ІНТЕРВ’Ю

- 86 Перед поверненням. Розмова з професором славістики *Олексою Горбачем* у його оселі в Беерфурді, Гессен, Німеччина

КУЛЬТУРА

- 95 *Анатолій Макаров*. Людина бароко (Закінчення)
106 *Тарас Гунчак*. Історія — невичерпна криниця
112 *Ігор Мойсеїв*. Рідна хата — категорія української духовности (Закінчення)
117 *Юрій Луцький*. Роздуми над словом “Україна” у народних піснях
137 *Роман Сербин, Ярослав Харчун*. “Шовкова” русифікація української діаспори

МИСТЕЦТВО

123 *Тарас Возняк*. Надмір культури

127 *Валерій Сахарук*. Гнилецький перформенс Анатолія Степаненка

КРИТИКА

148 *Михайло Москаленко*. Тисячоліття: переклад у Державі Слова

ПРО АВТОРІВ

Ігор АНДРУЩЕНКО

ВІРШІ
Й ПЕРЕКЛАДИ

МЕДИТАЦІЯ

*Хай грається у бісер легко й радо
Вам, плем'я шукачів, творців химерних форм:
Цей вітер змін доносить хлороформ,
Безжальний хлороформ, якому ймення — Зрада.*

*Хай люди дивляться, затамувавши подих,
Як монотонний біг шифрує сенс знання.
Минуцість — гріх людський, і звідси завдання —
Перемогти безцільний і шалений колообіг.*

*О ти, увічнена в загалі каламуть,
Гравців мордуєш запитаннями — для чого?
Ваш піт і кров, мовляв, нам хліба не дадуть...*

*Вони — гравці, і Гра — то їхня суть.
Ось гідна лицарів Душі важка дорога —
А інші всі до зречення ведуть.*

* * *

*Сутуле вже заховане у суть,
Молочне сяйво темнота ковтає.
Ледь смеркнеться, як світло розберуть
І зорі хтось по небу розкидає.*

*Щербаті кроки випали в пусте,
На станції десь потяг прогуркоче
І кине клич, що болем проросте
В серцях усіх, кому шляхи наврочив.*

ПОЕТИ

*Поети замкнуті до краю,
Не гнуться їх тверді хребти,
Ї не відкриють браму Раю
Невтішним бранцям самоти.*

*Вбирають світ оцей очима
Ї, концентруючи в собі,
Вони німують. Кожна рима —
То поклоніння ворожбі.*

*Вони сліпі, мов кошенята,
Бо заблукали у віках.
Єство — то полохливий птах...*

*Теплом долонь м'яких розп'ята,
Душа їх б'ється у руці:
Не вберегти. Такі мистці.*

ПАРК

*Ліхтарі — квіти синьої ночі,
Маяки для самотніх сердець.
Наче видива, згубні й пророчі:
Згине всякий, хто йде навпростець,*

*Хто мандрує з кінця у кінець
Ї триматися віхи не хоче.
Час, що зводиться тут нанівець,
Виїда пустозерністю очі.*

*Хоч не має ні стін, ані брам,
Для жерців Самоти парк — то храм,
А сірник ліхтаря — мов колона,*

*Ї блукають сутуло-німі,
Вибираючи зором у тьмі
Сіроокі скалки Фаетона.*

САМОТА

*Мости — обранці простору. Вони
Підносять ненависних і коханих,
Нездар і геніїв, майстрів і безталанних,
Їх млявість обертаючи на сни.*

*Розкидані по лондонських туманах
Ознаки родової однини,
Розпусности мети та глибини
Безмежністю і вічністю незнаних.*

*Під кожним з них сіріє Рубікон,
Зупинишся на мить, збагнеш закон,*

*Закон, який вкладається у рими,
Поцуплений у матінки ріки:
Хто поєднав простори та віки,
Завжди буває в безвісті між ними.*

* * *

*Я — менестрель доби великих перемін.
По темних закутках, де пахне нафталін,
Ще зберігаються рапіра, плащ, гітара —
Ця люття наших днів, пір'їн довгастих пара.
Співець отих красунь, що віддані мені —
Веспуччі, Стюарт, Мона Ліза на стіні —
я застигаю в променях, які крадуть уранці
Шляхетних юних лиць невипиті рум'янци.
Немов сомнамбула, заглиблений у сні,
Живу між їхньої гріховизни,
Втішаючись, що сплю з відкритими очима,
І скепсис Ваґнера іде слідом незримо...
Немов алхімік, я цяткую письмена,
І відчуваю — це не вміння, а вина.
Я — трубадур епохи альбігойських воєн,
Блукаю вогкістю відразливих вибоїн,
Як потороча, і молю в душі: "Постань,
Бертрана Борна дух, дух зваги і діянь!"*

Райнер Марія РІЛЬКЕ

(1875 — 1926)

* * *

*О, свята є моя самота!
Широчінь без кінця й чистота,
наче сад, що прокинувся вранці.
Самотино, святий супокій,
золоті свої двері прикрий,
щоб сюди не ввійти забаганці.*

АНГЕЛИ

*Усі з присталими вустами,
легкі їх душі, без вини,
а туга (ніби за гріхами)
тривожить часто їхні сні.*

*Всі майже схожі — білі й чисті —
в садах Небесних мовчазні,
та в їхній пісні, в їхнім хисті
існують проміжки значні.*

*Ураз розпростуючи крила,
пробудять вітер цим од сну:
рука, що їх колись створила,
гортає мляво і безсило
Начала книгу неясну.*

Стефан МАЛЛЯРМЕ

(1842 — 1898)

ЛІТНЯ ПЕЧАЛЬ

*Лежиш, знеможена у боротьбі зі сном,
Волосся у вогні некельного палання —
Їрипавши до щоки, ледь виграє димком,
Змішавши зі слізьми напій твого кохання.*

*В остуді вуст моїх із тужним холодком
Немов картаєш світ, сліпучу мить мовчання:
“Ніколи серед пальм не злити нам обом
У мумії одній двочленне існування!”*

*Волосся золоте — ледь тепла течія,
Бездня для душі; Їй Небуття ім'я,
Не знаєш забуття, раба свого Ереба.*

*О смак твоїх рум'ян, сльоза твоїх повік!
Можливо, спокій брил і нечутливість неба
Зупинять серця невимовний крик.*

Франц КАФКА

(1883 — 1924)

МОЯ ТУГА

*Я весь стужився за минулим,
стужився за теперішнім,
і скнію за майбутнім,
усе оце помре зі мною край дороги
в сторожці,
подібній до великої труни,
давнішнього майна держави.
Я змарнував лише своє життя:
тримався осторонь, силкуючись його розбити.*

Ріхард фон ШАУКАЛЬ

(1874 — 1942)

МИНУЩІСТЬ

*У знанні кожнім — темнота,
у пристрасті — неповнота,
в усякій силі — чорнота,
в коханні кожнім — сліпота,
на всіх надіях — тінь хреста,
у щасті кожнім — суєта,
в кінці ж усього — гіркота:
твоя, людино, марнота.*

Володимир КОВТУН

МИЛАЯ МАРУСЯ

Роман

У двері номера постукало... Хміль і млюсть спурхнули. Хоч у Світланиній голові не встигло скластися жодної думки, зринути жодного слова, крім “йо-мойо”, не виникло ніякої команди, а тіло під казенною блаженською ковдрою напружено скинулось, прожогом схопилося з ліжка, само вскочило в плаття і кохтину. І доки ступні самостійно намацували затісні туфлі, вкручувалися в них, руки робили інше діло: хапали ліфчик, трусики, капронові “сліди” і жужмом тицяли в сумку. Добре, що вляглася з тим п’яним кнурцем лише по тому, як увібгала аж на дно торби всі його німецько-демократичні дарунки: куценьку чорно-червону комбінацію, кілька пакетиків — все у тріскучому целофані, наче зі скла, аж кололо в пучки.

— Відчиніть, будь ласка, — голос чергова десь позичила замість звичного конвоїрського, від якого зіщулюєшся і чекаєш принизливої кривди навіть тоді, коли законно береш законно сплаченого ключа, або ж чекаєш, мов удару, шмигнувши крадькома в чийсь номер, як-от сьогодні. Голос стихений, чемненький, як не в рідній країні. Дурна була б ти, Светко, не змикитивши, навіщо це падло продажне шкребеться мишею в двері. Саме ця чергова гапка кілька разів натякала, що Світлана мало їй відстьобує, та звідки ж ти, гадино, знаєш про мої зарібки...

Лейтенант виставив голу, заліплена, мов клопами, потворними веснянками і вугрями спину, хрпів і харчав. Ще лежачи поруч, кілька разів штовхала його під бік — тільки мимрив, і тоді схожий на булькіт киплячого киселю чи варення клекіт його слизових оболонки уривався, і, доки лейтенант заходив на новий заспів, на вищу руладу, вдавалося ледь подрімати. Ти диви, орудує не самим носом з горлянкою, а хором усіх нутрощів, як трактор або ще яка машина. Не знаєш, де поталанить: нестерпне хрюкання-хлюпання виявилось для неї рятівним, бо з глибокого сну Світлана тяжко і довго прокидається.

Цей вояка не захистить. Перед черговою ще б протримався, уділивши відступного з пузатої валізи, але зараз ситуація інша. Там, за дверима, зачалися хлопці з військової комендатури, вони теж полюють свою пайку і дещицею не вдовольняться. Сьогодні у них ніч ділби з готельною бандою.

Лейтенантик зголодніло хапався до неї ще в поїзді. Прийняти його у купе не могла. Приятелька Ліна — така ж сама офіціантка — переникала б у сусідів, та Світлана знала, що сьогодні припреться Ілько Іванович, здоровило-бугай, ревнучий, мов кобель, поїзний бригадир. Осміхаючись,

зупиняючи свій знаменитий некліпний погляд на розпашілому, готовому стрімголов кинутись в атаку лейтенантикові, пообіцяла себе по приїзді, коли той знайде пристойне місце, бо вона воліє білі простирадла, а не так... “Еті глаза напротів” — її здивувало, що кілька різних клієнтів, коли вже вдоволено стишувалися, пригадували початок своїх зальотів, чомусь саме словами цієї пісеньки пояснювали, що привабилло їх. А один творчо переінакшив: “Еті глаза не протів”. Світлану вельми задовольнила чоловіча підказка, якою зброєю вона повинна користуватися в життєвій борні, втішило підтвердження, що не безпомічна, і тоді нарешті спекалася дурного дівчачого комплексу сором’язливості. Доти її гнітило: а раптом не сподобається, не догодить, не принадить. Ясний відвертий погляд її виразних сірих очей чоловіки називали пасткою. Пізніше розібралася, скільки в тому дешевого чоловічого перебільшення і що вони чим злиденніші, тим красномовніші, та однак було приємно. От і гаразд, не треба їй аж так дуже старатися самій, підхікікувати, бозна про що розпятакувати, а в душі потерпати, що від її скутості, невпевненості знічуються і стають невпевненими невправні і дядкувати в залицаннях і молоді, і старші йолопи. А зараз вона впевнена. Погляне отак, додасть про умови в кількох точних нахабних словах — і бач, мужикам це подобається. Перестає бути раклom, робиться моторним, зграбним, винахідливим, бо все йому ясно і сумніви не збивають з курсу. Призначає вечерю в ресторані, знаходить чотири глухих стіни і чисті простирадла, бо точно знає умови і ціну. Світлана самотужки обчислила: чоловікам слід розтлумачувати все, чітко ставити перед ними завдання, бо абсолютно не тямлять, що жінці потрібно, дуже приблизно уявляють, що це за істота, окрім того, що вона їм подобається. Природжені егоїсти, але більшість — не запеклі, а несвідомі і за правильного жіночого обробітку надаються до взаєморозуміння. Звичайно, не слід їх заганяти аж геть у безвихідь. Якомусь (але знати якому!) і допоможи, і тоді він стає вдячним і щедрішим, ніж намірявся спочатку. В таких випадках вона поблажливо називала заклопотаному адресу “подруги”, а насправді бабину Мотрину “квартирю”, котру стара винаймає їм, сердешним ресторанним ложкомийкам хоч і недалеко, та все ж міжнародного поїзда, коли випадає котрійсь уполовати небідного і нескупого, лиш недотепкуватого, невдатного знайти затишок.

“Еті глаза не протів” пришпилювали не лише молодших офіцерів різних груп військ, що ото перетинали вітчизняний кордон на коротеньку, а через те ошалілу відпустку. Попадалися й поважніші, ладні задля неї відцуратися сімейства десь у глибині європейської частини батьківщини, одначе ні палкі молодики, котрі ще не знають самих себе і плутають хіть із “глибокими почуттями”, ні гарнізонні служаки не здолали в зболеній душі Світлани Анатолія, її шлюбного, її чоловіка в законі. Товарки по вагону-ресторану і бабиній “квартири” під’юджували Світлану проти Анатолія, дражнили, як ганебно для вродливої молодиці кохати негідника, що ото вивів її голу на мороз, а Світлана недобре блискала своїми сталевими сірими очима, і дівчатам заціплювало. “Боятся тебе, бо ти темпераментна”, — казала баба Мотря, старезна, здається, від сповитку перонна сидуха багатостраждальної упродовж усього ХХ століття прикордонної залізничної станції.

Чорнороті подруги сікалися, мов зінські щенята. Чому “зінські”,

Світлана не годна була пояснити, проте любила цей замашний вислів. Смачних слів з дитинства знала колись багато-багато, а зачепилося мало, і вона іноді гралася ними, мов у крем'яхи, і шкодувала, що нема їх в ужитку ніде, крім їхньої вулиці у далекому рідному містечку, і не слід ними користуватися, бо вважатимуть тебе за репанку ті, хто сам щойно втік світ за очі з села. Лишень якось один з лейтенантиків, з отих, що шляхетно запалювалися на “серйозні наміри”, попрохав повторити принадне містечкове словечко і записав, і це був другий випадок, коли Світлана затимила, що все може стати багатством, лише зумій пустити в обіг, продати, та ба, не знаєш ціни, доки не підкажуть. Достеменно, як і з першим скарбом — некліпним поглядом. Сікайтесь, злостивтеся, чорноротенькі мої, любесенькі, самі ж то полохливі, сірі куріпочки, умліваєте від кожного, хто знічев'я зазіхає на ваші ще не зів'ялі принади, чіпляєтеся — а раптом забере з собою, як козаки Галю молодую, і не втовкмачити вам, що коли б і забрав зопалу, ніколи з того роя не вийде дива, бо це ж треба бути геть не мужчиною, аби пов'язати долю з отакою... Хоч би ж на постарілих училися, що йдуть ваші торги за водою, за вітром. У ваших темних мізках, може, під старість засіріє щось, та вже не розвидниться. Скільки вас таких, витривалих, мов монгольські конячки, куцих розумом і ладних хоч у плузі ходити... Хіба вам уже треба справжніх мужчин? Ви так і не довідаєтесь, що то є справжній мужчина, бо не ладні вирізнити. Розчавило безталанне життя всі ваші прикмети прекрасних створінь роду людського, сплющило, понівечило, зробило схожими на оті знані на весь світ моторошно-щасливі цементові статуї в парках-тирлищах. А бач, ество ще пручається, ще скиглить із підсвідомості, підказує: жінка запрограмована бути принадою, мати гладеньку персикову шкіру і лінії хвилюючі і чимось в око впадати — коли не грацією, не свіжим личком, то хоч голосом іншим, ніж у дядька. Де того всього надбаєш? Як? Невже ще десь у світі жінки погодилися обернутися на тягло? Світлана могла упевнено сказати лише те, що німкені і польки, до яких придивлялася в поїздах, не такі. І ще їй вразило одне: на захід від Бреста вона не бачила, щоб жінки так неоковирно, мов квачем, наваплювали брови і уста.

На мокру курку перевелася б Світлана, коли б відцуралася Анатолія лише тому, що той, мов танк, іде до мети, жадібний до життя, не до абиякого, а отого, яке собі створили сильні, хитрі та метиковані. Поклав собі доскочити всього, що можна в його, а не майбутній час. Світлана враз вирізнила цього чорнявого, кругловидого викладача політекономії в їхньому зачуханому ветеринарному технікумі. Він не гасав з учнями по вигону, буцаючи м'яча, як інші молоді бузівки-вчителі — разом з Анатолієм прийшло сюди троє. Їх немов обтяжували інститутські дипломи, ще хотілося погуляти-погратися, збиратися на вечорниці з молодісінькими своїми дружинами, теревенити про величні перспективи розвитку сільського господарства, упиватися модним сухим вином, вмикати в слабку електромережу якісь тостери, аж лампочки в кімнаті тьмяніли, і розповідати уїдливі анекдоти про вищу владу. Вона, гандрабате дівча з голодного краю, не ходила на ті вечірки, про які переповідав їй Анатолій. Дуже кортіло подивитись на позакласне життя столичних випускниць-учительок, але Анатолій відрубав, що то не для неї. І вона зрозуміла, що не має над ним ніякої влади. Він потрібен їй, а не вона йому, і ота

її перемога в тісній кімнатці на квартирі Анатолія, куди вона, учениця третього курсу, знала за чим і навіщо йде надвечір (“проконсультуватися з основного закону соціалізму”), те її досягнення було примарним і непевним. Лише її вагітність примусила Анатолія одружитися з нею. В цьому глухому, хоч колись, за козаччини, і славному містечку, де дружний колектив ветеринарного технікуму не зміг би пробачити молодому колезі скандального зв’язку з ученицею, Анатолій не ризикнув псувати собі кар’єру, але віддячити молодій дружині не забарився. Усміхнений і привітний (він і лекції читав, наче всім хотів бути приємним), бив її по ночах з тією самою приклеєною посмішкою, що робила його невиразне, блякле обличчя таким приязним. Вона силкувалась пручатися, одбиватися, ладна вже була його сонного вдарити по голові молотком, та й по всьому, аж раптом зблиснуло осяяння, і Світлана повелася лагідно і слухняно. Без далекої матері, без повірниць у жіночих справах дійшла власним розумом: він страждає од якогось ганджу, певно, відчуття своєї слабкості гнітить його, і лише впокорювання її, брутальна, відверта влада над нею повертає йому чи то самоповагу, чи рівновагу. Вже пізніше дістала докази своєї тямущості, а тоді без жодних доказів змирила йому. І не помилилася. Він, прийнявши од неї всі ознаки покори, відданості, турботи про нього, лагіднішав, а вряди-годи ставав розчуленим, і навіть уважним до неї, своєї власності. Посмішка ніколи не спадала з його вуст, а в часи самовдоволення він ставився до неї, як хазяїн, що пишається вірністю свого собаки, і лише тоді в його безбарвних очах зникав холодний полиск. У такий момент він і зізнався, що перша його любов, ще інститутська, поїхавши на практику до Середньої Азії, вийшла там заміж за узбека і не повернулася. Він лютував тоді і насправжки збирався поїхати до неї і розправитися. Так пекла йому ганьба, адже всі дівчата заздрили його, вже й забула, Вірі чи Лені, що одірвала собі сталінського стипендіата, гімнаста і члена комітету комсомолу. А та устругнула, зневажила, такого облизня дала. За узбека! Анатолій відкривав зболену душу, отоді й підтвердилося, що відмовившись від спротиву, виграла. І від тої сповіді пішла її любов до нього. Он як.

Любила вона Анатолія відтоді і любитиме. Кохала і тоді, коли він насправжки покинув її з піврічним Васильком і подався до аспірантури, навіть не потурбувавшись, де вона житиме. Любила і тоді, коли поневірялася з малям по хатах добрих людей у містечку, не маючи чим платити — Анатолій не вислав жодної копійки. Любила і тоді, як переїхала до матері, звідки колись утекла від злиднів у перший-ліпший технікум, а тепер потрапила з сином у ще біднішу безвихідь. І тоді, коли з відчаю поїхала до Анатолієвого батька, а той не міг нічим зарадити невістці з онучком, бо й сам, інвалід, годувався біля Катерини, старшої сестри Анатолія. Катерина перейшла двох чоловіків, а від них надбала двійко діток, ніякої професії не набула, давно розпрощалася з надією на долю, церемоній не визнавала, у перших словах відкарбувала, що притулку не дасть. Ти, Светко, баба молода і справна, впливай сама, як знаєш. Толик батькові копійки не дає, не дивина, що й своє сімейство занехаяв. А все-таки спасибі Катерині, порятувала: нараяла податися на станцію.

Любила Світлана Анатолія і тоді, коли їздила в рейси з Васильком, і тоді, коли іноді вдавалося упросити Катерину приглядіти за малим

день-другий, — але це вже було пізніше, як зазнайомилась з Ільком Івановичем і почала вчашати за кордон, хоч і близенький, а все-таки. Через це Катерина надала їм з Васильком вишого статусу, майже визнавала за рідню. Не забувала Світлана чоловіка і тоді, коли перла таці, туди — із шніцелями по-венські, назад — з недоїдками, і навіть коли з огидою, відвортною нудотою оббивала після зміни грубезні смердючі бурулі під вагоном, у тому місці, де з дірки туалету летить усе на шпали, у морозяний вир...

У життя входить хоч якась полегша, коли починаєш над ним мізкувати і тоді до чогось небезпременно додумаєшся — ось чого б навчала Світлана доньку, якби спородила її, а не сина. Хлопцеві золоті скарби жіночого досвіду не заповиси. Світлана і першим зальотникам, не рахуючи Ілька Івановича, пішла назустріч, аби спрямувати чоловічу тимчасову і примарну готовність дістати звабливій жінці зірку з неба, на оті велетенські крижані буруб'яхи під туалетним отвором вагона. Якщо і пам'ятає когось із клієнтів, то лише по тому, як вони хвацько орудували ломом, являли силу молодецьку, а Світлана наглядала, мерзлякувато кутаючись у куфайку. То вже пізніше виявила більші можливості кавалерів, коли Катерина склала їй протекцію у баби Мотрі, а перонна сидуха напоумила, як торується шлях до закордонних валіз надто палких співвітчизників.

Ніколи Світлана не забувала про Анатолія. Це правда. Чиста-чистісінька. Одного разу він переслав їй листа через Катерину, бідкався, що катма грошенят, ходить лютими морозами в плащику і кепочці, аж соромно перед студентами та професурою; що схвалює її вибір роботи, але серйозно попереджає, щоб не грішила, шанувала його добре ім'я, бо... Вона ж і сама бачить зараз, що життя невблаганне і жорстоке у своїх нижчих шарах, у вищих — теж, але там дивіденди гідні, і він будь-що, до остаточної перемоги штурмуватиме вершини, вже намацав якісь зв'язки, дехто з однокурсників учепився в сферах, один навіть у Великій Хаті. Хай ця важка смуга дасть їм обом гарт, і вона не пошкодує, аби лише терпіла, і хай вишле трохи грошей, чи посилочку якусь. “Ти ж не дурна і розумієш, що вашого брата — жіноцтва зараз майже вдвічі більше, і якщо вже витягла щасливий квиток — такого, як я, чоловіка, — то тримайся його руками й зубами. З комсомольським привітом Анатолій”. У Світлани майнула думка, на яку відповіді вона не знайшла: а чого сам Анатолій, тепер уже столичний житель, не розірве цей майже умовний шлюб? А згодом досвідченіші молодіці напоумили: розлучення було б хрестом на Анатолієвій кар'єрі, а він же видирався на суспільні кручі, аж кров із-під нігтів цебеніла, нащо ж йому було вибивати у себе з-під ніг опорний гак. А вона, дурепа, мало не повірила тоді, в молодості, коли читала листа, що не розриває Анатолій шлюб, бо любить, хай по-своєму, ну, хоч копійок на п'ятнадцять, її і малого Василька. Не припливи до неї тоді цей паперовий кораблик, байдужі хвилі моря житейського зійшлися б у неї над головою — і не таких поглинали.

Задушливі вагони, лихий посвист протягів у тамбурах, безугавний, спустошливий для неї, стукіт коліс, якісь обличчя чоловіків, що нахиляються до неї, їхні чужі руки, непотрібні слова, котрі самі по собі з'являються і так само щезають без сліду, мов привиди, закутаний у лахміття Василько, який аж світиться, стрічаючи її у Катерини після рейсу, миготіння довкола сірих контурів будинків, тоскна сумота вулиць

і безкраїх лискучих рейок, як бейкалась по просякнутих смердючим мазутом шпалах, невпинне грюкання вагонних дверей, метушня незнайомих людей — усе те стало нереальним, тимчасовим. Крізь цей водночас рухомий і непорушний лясний світ проходила внутрішньо недоторканою, незворушною, все бачачи і помічаючи, не приймаючи, а вивергаючи з себе. Якась сила нашіптувала, наче отій жінці з Біблії, — не обертайся, бо скам'янієш. Світлана не оберталася, широко розплющеними, видючими очима дивилася лише за обрій, далеко попереду, наче боялася опустити погляд під ноги, де зяє прірва, бо тоді схибуть її рівновага, вузьенька кладочка випорсне з-під неї, жах і холод скують рухи і полетить вона...

...У двері номера стугоніло вже підбором. Світлана повісила сумочку на шию, скочила на підвіконня, намацала руками ринву за вікном, яку вона помітила раніше, оглядаючи номер, і, обдираючи шкіру між колінками, стрімко сповзла з другого поверху, несподівано зіткнулася з пухкою землею, зненацька впала на клумбі, підхопилася і побігла в ніч.

Якби хтось почав переповідати Світлані оце зараз про ті ген далекі два залізничні роки, вона вслухалася б, як в історію чужого життя, може, в чомусь цікавого і повчального, та не для неї, і чекала б тільки розв'язки: чим скінчилося все. Навіть тоді, коли нарешті приїхала з Васильком до столиці, сама знайшла на Чорній горі кімнату в приватному будиночку, ще до пуття і не завершеному, але було літо, можна було притулитися в тимчасовій літній кухні, вергати цілісінський день каміння, відра з розчином, добудовувати чужу хату, — навіть тоді почувалася щасливою. Не треба поспішати в ніч, крізь гудки невидимих паровозів, що скрикували, мов дика звірина в хащах, крізь терпке, просякнуте вугільним чадом повітря, у чорну безвість, кидати напризволяще сина. Ось на твоїх очах воно чалапає по двору — не помітила, як зіп'явся на ноги, як заговорив. Нічого не було досі, ніякого життя, ось тільки зараз, тут воно почалося, і все — попереду.

Анатолій зустрів їх байдужо, але, довідавшись, що вона має чим платити за кімнату хоч і на рік уперед, похвалив її, і навіть — за сюрприз: приїхала зненацька, просто з вокзалу пішла по місту, напилата оцю околицю, де забудовникам потрібні гроші, і лише тоді, причепурившись і ошатно зодягнувши сина в закордонне, знайшла Анатолія у гуртожитку, і заявила, що забирає в їхню хату. Мабуть, обріс-таки чоловік якимись дівочками чи жіночками, за тиждень уже почав комизитися і щось приборхувати по пізніх своїх з'явах, але вона не гнівалася навіть тоді, коли зухвало і виключно зізнався, що має деякі особисті обов'язки, але зовсім не від невтолених бажань, а Так Треба. Вона й не сумнівалася, уже багато що зрозуміла про себе і для себе. Чи не з почуття вини перед нею й сином, він хапливо розповідав, яку різнобічну діяльність розвиває “за планом і графіком”, аби заявити про себе, бути на виду в Потрібних, Можновладних людей.

Дослухаючи його слів, дивувалася з самої себе, що бачить власну постать, мов у кіно, мов чужу людину, от лишень розуміє, що в тієї молодиці на душі й на гадці. В голові, як у трієрі на колгоспному току: засипають зерно з-під комбайна, з остюками, соломинками, грудочками землі, а воно виходить у різні три отвори — в один сміття, в інший рядове, а в третій на насіння — повні, відкалібровані зернятка. У її

сортувальному пристрої у відходи одвіювалися книжні, школярські уявлення про те, буцім не може чоловік відверто й брутально виражати свою скнарість, не критися зв'язками з іншими жінками, мусить дбати про власне дитя і як-не-як імітувати лицарство, інакше він осоружний гвалтівник, котрий позбавляє жінку цілого букету райдужних відчуттів, що їй даровані природою як компенсація за тяжку і в чомусь принизливу планиду відтворення роду людського. Щастя жіноче — не саме парування і материнство, а приязнь, увага, ніжність, плекання її, уболівання за неї і багато ще чогось, що вкупі і є кохання, — так із роду в рід передають матері донькам, бабусі онукам, класики світової лірики і романістики... Гай-гай, скільки шкоди від того виховання, скільки донкіхотів у спідницях прирікають вони на безглузде марення чогось недосяжного, знецінюючи їхнє реальне життя, що, баць, не доскочило ідеалу. Полова. Хай одвіює її кожна, котрій хоч трохи дано розуму не бабського, а людського.

Елітного насіння — мала жменька, зате засіяне ним майбутнє дає щедрий ужинок. Це добре розуміли наймудріші з жінок, котрі ставали графинями, княгинями, баронесами, ба й царицями, отож діставали можливість удовольнити й решту своїх жіночих забаганок. Кохана щаслива прачка, куховарка, покоївка — то утішна казочка для нетям, недотеп і некрасивих. Ця мудрість теж не прийшла до неї сама, але Світлана спрагла за нетяжким життям душа жадібно всотувала краплини життєвських істин, коли їх знаходила.

Бентежило тепер одне: Анатолій не дуже розумний, бракує йому хоч якого-небудь таланту. Їй спало на гадку, що вона вдивляється в нього, як у актора, прикидаючи, чи може він зіграти роль у її виставі, чи потягне, чи втямить, чого від нього вимагає п'еса. Коли б він увів її в коло своїх партнерів, надав самій оцінити отих загадкових Потрібних Людей, вона непомилково б підказала йому, де він бере вірну ноту, а де фальшує. Натякнула, що цікаво було б зазнайомитись із його товариством, він подумав, ухилився: хай колись... Ні, це вона його читає з першого слова, з першої літери, а він має її за те дівчисько, що колись підловило його, та й годі. Не помітно, щоб він коли-небудь розгадав її, як вона його, він не довіряє їй, неосвіченій, непричетній до тих, хто має шанси змагатися за вищі щаблі життя. Він таки досить обмежений, і коли в його колі знайдеться кілька розумних, він приречений на другорядні ролі. А втім, слід і самій бути розумнішою: йому не можна постати поруч з дружиною-офіціанткою перед прискіпливі очі вчених і владних благодійників... Ач, дурний-дурний, а таки розумний.

Господиня будиночка, спочатку Марія Іванівна, а невдовзі вже просто Марійка, бо Світлана не бундючилася і віддала належне мармеладниці з цукеркової фабрики, котра зуміла надбати он яку власну оселю у великому місті разом зі своїм недоладним Никифором, якого радше можна було зарахувати до представників рослинного світу, аніж до розумних істот, такий він був невибагливий, щоправда, роботящий, як віл-бовкун, Марія прикипіла до Василька. Років на п'ять-шість старша за Світлану, спрагла материнства, яке їй не давалося з невідомої причини, Марія умикала Василька до себе в кімнати, носила й водила по садочку, сокотіла над ним квочкою, мурмотіла кішкою, годувала по книжці, котру загадала дістати своїй сестрі-продавиці гастроному, що ото поруч із книгарнею.

— Іди, іди собі, матінко, повештайся по місту, подивись, де що

продають, то й мені розкажеш, бо за цією клятою хатою вже й світа не бачу, — випроваджувала вона Світлану з двору. — А дитину я догляну, догляну, не думай.

Із такого доброго примусу, знехотя, не гнана клопотою й метою, їздила і ходила Світлана великим містом і дивно започувалася. Урвалися блаженські ниточки, що пов'язували її з людьми в прикордонному містечку, вже не потрібними їй і не бажаними, як ото, мабуть, товариші по тюрмі чи нещастю, яких хочеться швидше спекатися і забути. А от душа її в місті не ожила й іншого життя не знаходила. На Чорній горі, на Маріїному дворіщі — оживала, а в штовханіні вулиць знову завмирала. Кожен, здавалось їй, був тут кимось, а вона — ніщо. Тільки й того, що раз чи два її зупиняло звикле оте чоловіче: “девушка”... Не дивина — никає вулицями, з химерним поглядом, шукає когось чи чогось.

Іще до протекції Ілька Івановича, їздячи лише внутрішніми маршрутами, вона двічі побувала в цьому місті, аби побачити Анатолія. Одного разу дочекалася в гуртожитку, сидючи кілька годин у вестибюлі. Він зустрів її так, наче бачилися сьогодні вранці перед виходом на роботу, так само мило усміхався, аж їй уперше засвербіло одважити йому по мармизі, аби хоч раз побачити ту круглу піку в нормальному людському вигляді. Анатолій спровадив кудись сусіду по кімнаті, ніякої неприязні їй не виказував, але хоч і поблажливо, та твердо не впускав її ні з запитаннями, ні з міркуваннями до своїх справ, у види на майбутнє, хоч воно ж, як сам казав, у них спільне. Той стосунок готельного типу, котрий її найбільше влаштовував щодо тимчасових кавалерів-годувальників — можна ще раз здибатися, а можна й обійтися — прикро вразив, аж обпик у те побачення з чоловіком. А саме такого штибу навмісно, здається, надав Анатолій їхній зустрічі, не виказавши, навіть не зобразивши ані радості, ані вдячності за її ініціативу. Тільки й того, що не бовкнув хапливо на прощання: “Приємно було з вами зазнайомитись”. Він неначе прирікав її на довічне місце служки при собі, ложкакомийки, а коли поводитиметься як слід, матиме іноді в дарунок його чоловічу ласкавість. Гірко, мовляв, їсти, а не випадає кинути. Усе це тиснуло душу, бо непомильно відчула, що він свідомо, продумано вибудовує саме такий розподіл ролей у їхньому подружньому житті, і то — назавжди.

Не всім у собі задоволена, Світлана знала за собою одну, багато чого варту чесноту. Раз по раз наражаючись на життєві перешкоди, розв'язуючи один за одним міцні вузли на ливні, що вела з лихого лабіринту, вона навчалася не лише дивитися, а й бачити. І найнеможливіше для жінки — бачити себе і все довкола себе — у справжньому світлі. У світлі хірургічної лампи, різкому, яке не дає тіні, не створює напівтонів, а тому й висвічує найсуттєвіше.

Зараз, прискіпливо себе допитавши, безжально визнала: вона не має чого протиставити його гнобленню, не має чеснот, жодного капіталу, щоб примусити поцінувати її, запобігати у неї прихильності. Вона — злиденна й мізерна, їй можна тільки вділяти скількись уваги, скільки не шкода, нічого не залишається, як зазирати йому в очі, жебрати те, що інші достойниці мають у дарунок задурно, ба чоловіки ще й набиваються, аби їх ошчасливили за догідливість.

А чи існують у житті оті обраниці долі? Вона не зустрічала й не чула про таких довкола себе. Бачила кількох красунь, за якими чоловіки

упадають до і не поважають після, наче цілком удоволені з того, що довели собі й іншим щось таке, хоч і необхідне, та не конче, як ото виграш у “дурня” чи в доміно — знайте, мовляв, наших та начувайтесь, що ми й на більше, важливіше здатні, та не з вами, дзуськи.

У тому світі, де дотепер ніс її плин життя, у тій своїй, як їй не переставало ввижатися, ще не справжній біографії, якійсь чернетці твору на вільну тему, бачила, що посестри, котрі вирізнялися лише якимись природними ознаками і впадали в око одразу, були нещасні. Не так щоб аж, але врешті-решт — неодмінно. Упивалися своїми короткочасними примарними перемогами, не тямлячи, що це якраз низка поразок, і розпач наздоганяв-таки, чимдалі клубочок розмотувався, саме тоді, коли повертатися назад запізно. Он воно, виявляється, що означає така знана й набридлива замолоду пересторога: не марнуй себе, шануйся.

Але ж є, є інший світ, де жінка може вивищитися, де не вона, а її шукає кожна принада життя, де їй уклоняються, де вона панує, де виказує своє омріяне, найсолодше покликання: чинити вибір, визначати ґатунок кожному, зволити бути прихильною чи нєвблаганною, почуватися володаркою своєї і чужих доль. Афродіта, Ніке і Феміда водночас, як сформулювала пізніше подруга Жоржина. Слова якісь смішнуваті, наче йдеться про царицю Тамару чи імператрицю Катерину, та тільки жінки відають, що жаринка отої жаги величі живе в кожній перонній бабі Мотрі. Господи, чи сповна розуму ти, нещасна служнице при нагальних чоловічих потребах, ложкамийко і вичищайло після тих, хто, може, й твого мізинця не вартий... Звідки в тебе ця маячня, вона личить пуп'янкові, дівчиськові, котре ще не людина, а напівфабрикат і може вразитися до глибини ества казочкою про золоту рибку, і нікати, мов заговорена, берегом річки, забрідати по коліна у прозору воду і бачити на дні не камінці, а перли. Твій усміхнений принц дереться до трону, а тебе матюкає, лупцює і тручає, щоб не заважала й не потрапляла нікому на очі, бо ти не пасуєш до культурного товариства...

Але ж таки існує світ удатних жінок. Ну, співачки, кіноактриси, письменниці... От невідомо, чи бувають жінки-письменниці. Хоча щось застрягло в голові зі школи: Маргарита Аліфер... Чи може це назва якогось твору? Ні, таки є. Леся Українка. Великі начальниці: їхня буфетниця, комендантка гуртожитку, Фурцева. Дружини знаменитих людей? Про них ніде ніколи нічого не чути, але ж вони неабияк є, інакше хто ж плодить нових знаменитих людей?! А те, що вони живуть і розмножуються у своєму замкненому колі, відштовхуючи ліктями нахаб із вокзалів і вулиць, це Світлана відчувала печінкою. То й що ж, сидіти ропухою у своєму болоті і славити його? Не хо-чу, не хо-чу, не хо-чу, — вистукували рейки, якими маневрував ще далеко від заповітного перону з чистою публікою її маленький замузаний паровоз. Чим вони ліпші за неї? Була кращою співачкою в технікумі, на олімпіаді в районі виступала, і в драматичному гуртку грала й танцювала хіба ж так! Ї хвалили, й аплодували, і старшокурсники почали залицятися, навіть дехто з викладачів оком накидав. Тепер вона достеменно знає, що було в тих поглядах, та й тоді, ще молозивом будши, осмілила з тої артистичної популярності. Тому відчайдушно й зважилася на оту “консультацію” Анатолія Кіндратовича, усміхненого викладача політекономії соціалізму... А коли б не пішла... Десь скінути на станції штучного запліднення, вийти заміж за

механізатора, як оті сільські вчительки, порати кабанчика і курей у дворі, тхнути сажем і бути примадонною районної самодіяльності?..

Неквапно крокуючи пишними, уславленими бульварами, байдужо ковзаючи поглядом по віцілих старожитностях, про які начулася, але впритул побачивши, не знайшла в них нічого особливого, розчаровувалась дужче й дужче в цьому місті, бо нічого воно їй не тільки не дарувало, а й не обіцяло. Світлана вдвлялася в городянок — десь же серед них мали бути оті завойовниці життя, котрі використали можливості, що їх тут відкривали влада, багатство й культура. Та переступали важко господині з авоськами й сумками; пробігали зграйки дівчаток, напручено жвавих і верескливих від невідомості своєї долі, либонь, студентки; несли себе значущо декотрі зрілі молодичі, привертаючи увагу зайвиною косметики й дефіцитом матерії на стиглих фігурах: усіялко зображуючи, що вони кращі, ніж є насправжки. Життєва школа, ні, академія, озброїла її таким знанням праосновних первнів жіночого існування в не книжковому, не вигаданому світі, що Світлана миттєво зчитувала з цих облич великі клопоти і малі здобутки, безупинне і безугавне снування розпоросених, не зібраних до купи думок, та й не думок, а калейдоскопічних скалок, з яких кожна силкувалася скласти до купи щось цільне, зрозуміле, аби збагнути, у який бік поринути за щастям. А може, це Світлана вклдала в них свою неприкаяність, свої хапливі, аж пашіло обличчя, намацування ґрунту під ногами, боячися розпачу й істерики.

Та звичайно ж, облич байдужих, застиглих, з очима, як у снулих рибин, замирених із життям, хоч би яким воно було, стрічалось значно більше. Не в тім річ. Одне в них було, що заздро різнило їх від Світлани: почувалися, як удома, а вона — на пташиних правах, на екскурсії, у гостях, до яких її ніхто не кликав. Як на базарі без копійки грошей. Але не без надії. Хотіла віднайти ту, котрій би всі позаздрили. Знала, як жінка виказує життєві досягнення, навіть коли не бажає того, — поставою, ходою, виразом обличчя, невловними дрібницями в зачісці, одязі — усього не розкажеш, це єдиний, довершений образ. Він або є, або його немає, а решта — підробка, жалюгідна фальшивка. Вона це бачить, вона це знає, вона це розуміє. І від такого ясного бачення, від несподіваного осяяння, від того, що голова її чітко і складно переповідає відразу багато дуже значущих речей, а не лише пояснює якусь мить чи швидкоплинну ситуацію, Світлані зробилося легше, немов уже здобула те, чого бажала, і навіть те, на що й не сподівалася досі. Побачила столичних людей, як звичайних, як знаних нею містечкових. Тоскна полуда спала, і Світлана здивовано повела поглядом докруз, і постало перед нею інше місто, інший день, інше сонце й дерева, — все таке, як скрізь. У блакиті пружно і м'яко клубочилась хмарина. Старий, затінений каштанами будиночок пропонував приязнь і встояний затишок, наче був її оселею.

Поруч рипнув дверима тролейбус, і Світлані забагнулося зайти в нього з людьми, і вільне місце знайшлося біля вікна. За склом бігла вулиця, розгортаючи безперервно сувій нових картин, і Світлана почувалася дівчинкою в першому ряді кінотеатру, котра, забувши про все на світі, а найперш про себе, живе тільки екраном.

Забачивши попереду розлогий парк, вийшла, проте проминула заманливу зелену глибину, де так розумно і зосереджено виднілися темні

стовбури, підпираючи суцільне тріпотливе шатро, і поцокала далі своїми “лодочками” на шпильках ціною в місячну зарплатню уздовж довжелезного глухого паркану. Зрівнялася з неоковирною, абияк повапленою прохідною, через яку вдалині вгадувалися будівлі, схожі на корпуси фабрики. На вікні прохідної білів аркуш із машинописним текстом. Прочитала: “Знімальна група... кінофільму... запрошує... дівчат до 20 років... для проби на роль... Кімната...”

Найменшого хвилювання не відчувала Світлана, доки йшла звивистими коридорами, пофарбованими на людський зріст надивовиж гнітючою, відворотною, лискучою фарбою, до тридцять третьої кімнати. Штовкнула двері, не глянувши на табличку, ступила через поріг. Колись один із її побіжних знайомих, військовий хірург, безугаву торочив про свою винятково чоловічу професію, аж вона не відмовила собі в задоволенні, хоч ніколи не дозволяла собі щирості в пригодах, запитати, чи не збирається він робити операцію також їй. Згадала про скрижалі чеснот, якими хизувався хірург — холонокровність, витримка, гранична сконцентрованість уваги, думки, рухів, — коли побачила в кімнаті трьох чоловіків: двох на канапі й одного за столом, немов вони якраз і були пацієнтами, до яких її оце покликано зі скальпелем. Ні судомливої скутості, ні відчайдушної розв’язності, зазнаних нею вдосталь упродовж свого крутого і звивистого життєвого шляху, не виявила в собі.

Режисер тримав паузу, відкинувшись на спинку крісла, принаймні ще довоєнного, вже цілком відверто, сказати б, нахабно, як циган кобилу, розглядаючи Світлану. Вона сподобалась метрові і, ще не збагнувши самої причини, осягнула до решти, що нічого тут їй не світить і що вона ніколи не буде актрисою. Але ж це була перша і єдина поки що зачіпка... За що? За щось, за інший світ, зовсім інший, саме той, до якого поривається, і не варто піддаватися паніці, хай навіть спіткає невдача, але вона хоч відчує, яким буває те інше життя, складе собі уявлення, прилучиться, розвідає... Наперед ніколи не передбачиш усіх можливостей, і ніколи не зважай на видиму їхню відсутність, вони з’являються, мов у казці, нізвідки, з нічого, нічим не обіцяні, зумій лише упильнувати їх і вчасно припнути в ту єдину мить, коли вони змайнуть, на льоту...

Метра раптом підхопило й помчало, він бігав по кімнаті, жестикулював, прибирав пози, грав етюди і говорив, говорив, захлинаючись, без видимого зв’язку, і вже не про роль наївної абітурієнтки життя, а про все на світі. Йшлося до того, що він ось-ось доостанку виснажить і впаде знесилений навіть не на канапу, а на лінолеум підлоги. Врешті вона дала собі лад у його натхненних бурханнях: хоч би куди його заносило, він кермував до одного, кружляв довкола цілком зрозумілих речей, аж дивувалася, навіщо стільки навздогадів, розп’ятувань про інтимність творчого процесу, його потаємну лабораторію, де все і всі мають розчинятися і коритися волі Художника як непорушній і священній. Розпалював себе чи зваблював, щоб вона його обожнювала?

Ця бабська риса у чоловіків — зваблювати! — довго дивувала її, збивала з пантелику, вони хліб у неї одбивали в інтимній грі, та, зрозумівши пізніше, що кожен такий кокетун просто чимось компенсує якусь свою неадаптивність — грошову чи статеву, — зневажливо змиралась, де ж їх знайдеш, кращих.

А втім, трапся їй отакий тетерук до Анатолія, та ще кінорежисер, та

ще аби отак стелився перед нею, міг би й забити баки, чого доброго, задурити, щоб мала за щастя мити йому ноги. Видать, у тому й полягає сенс його навіювань. Інакше навіщо б стільки екстазу... Ні, сюди не варто приходити навпростець. Треба не прийти, а приїхати. В'їхати. На білому коні. Ні, то для чоловіків. А вона — в кареті. У персональній. Анатолієвій. От хай він і здобуває карету. Любий метре, аби ти дожив до того часу, щоб я на тебе подивилася і натішилася, як ти вищим досягненням свого творчого шляху вважатимеш дружбу зі мною. І такої честі не виклянчиш.

Анатолієві вона сказала, що ходила найматися на кіностудію. Навмисне. Провокаційно. Ти ба, стрепенуєся. Коли недбало кинула, що пробуватиметься на роль, загубив посмішку і почав горлати, що поперебиває і повисмикує їй руки й ноги. Потім заспокоївся і повторив погрозу вже з посмішкою, чим позбавив її сумніву, що так і станеться. Те, що діється на студії, відомо “всьому містові”, і він не дозволить, щоб...

Дивовижні створіння — жінки! Бог зобидив їх від початку світу, а вони не змирилися. Самотужки заходилися повертати собі недодане, і якщо десь передовий, удатний досвід у життєвій борні сприймається і наслідується весь до крихти, то це з-посеред жіноцтва, хоч ніде правди діти, воно ж постачає і найбільше жертв примарних поривань. Це доводить лише одне: де в наступ іде більша маса, там і полеглих рясніше. Тим ваговитіша слава переможцям, проте жалько ж і легковірних та нерозважливих.

Світлана не зразу, але й не запізно приміряла до себе всі жіночі ролі на життєвому кону і без усяких чужих підпірок та суфлювань виробила для себе головний, сказати б, гербовий девіз: не здаватися ніде і ніколи на милість інших людей та обставин, не вважати, що маєш доста, коли інші володіють більшим, або, за звичним виразом Анатолія, — не зупинятися на досягнутому. Та хіба ж це відкриття таке видатне?.. Всі знають, а надбати не витанцьовується. У цьому вся заковика. Світлана запримітила, що першими програють ті жінки, які піддаються чоловічій пропаганді: очікувати, мріяти, майструвати свій ідеал за вичитаними фольклорними і літературними героїнями і героями. Скільки надивилася: руки як граблі, вже замолоду стружені і вузлуваті; пальці зашкарублі і неповороткі; шкіра на обличчі обвітрена, задубіла; хода, мов у вантажника; лахміттячко жалюгідне, задрипане, а коли щось уполкують модне, воно їм личить, мов корові сідло, а туди ж — хоче такого життя, як у книжках.

Радійте, класики. Не бракувало вам ні ласощів, ні обслуги, знічев'я піддурювали сучасниць, що найшляхетніше — ах! — безкоштовне кохання, та окошилася ваша манірність не на них, а на нас, бідолашних, бо як геть нічого не маємо від життя і не світить і як наша неозора жіноча невтоленість аж пищить, аж реве, починаємо хапатися за ті взірці. Де б то вашим майстриням високих почуттів знати, що крижані бурулі з фекалій під вагоном, нужник за хатою та десяток цебер води, притирених для прання пелюшок і сімейного шмаття, обертають жінку на шкапу, на потворне створіння, од якого мужчини світ за очі втікають, а залишаються біля таких жінок лише нікчеми, котрим уже приткнутися й прихилитися ніде... Тьху на вас, навчателі, і на вас, задрипані Адамові овечки! Прогризу мури, землю їстиму, аби не бути у вашій капосній компанії...

Жадане вище товариство, що здала манило в технікумі, дражнило з

Анатолієвих переказів уже тут, у велелюдному місті, якого страшилась і водночас безугаву примірялася до нього, нарешті матеріалізувалося. Світлана ретельно репетирувала свою з'яву серед обранців долі, подумки розігрувала роль то мовчазної скромниці (це неодмінно у першому виході), то дотепної розумниці (коли трохи оговтається і зазнайомиться), то цнотливої, вірної дружини, яка, проте, вміє поцінувати вдячним усміхом і поглядом чужу прихильність (але не більше!), то...

Як і ведеться, жодна з домашніх заготовок не знадобилася, бо омріяне товариство з першого погляду розчарувало Світлану. Десь за місяць-другий, щойно Анатолія взяли на найменшу, проте відповідальну роботу, дали йому двокімнатну квартиру. Вона полетіла на оглядини і тинялася з кімнати в кімнату, з коридорчика до кухні, отетеріло стовбичила на порозі ванної чи туалету, роздивлялася стелю, стіни, гладила одвірки — і ця порожня громохка оселя враз відрізала її від цілого світу. Ба, то увесь світ перемістився сюди, а той, поза вікнами і дверима, її перестав цікавити — так було одного разу, коли зі смердючого пасажирського залу очікувань Ілько Іванович якось повів її в порожню на той момент депутатську кімнату, демонструючи свої неозорі можливості. Там, правда, була ще пишна неприступна доглядачка, яка шпацірувала килимами, аби знали, хто там головний. А ось тут, хоч і в голих стінах, була лише вона, Світлана. Господиня. Анатолій човгав підшвами, сопів, надуто хизувався, а вона його не помічала, бо тут існувала лише квартира і вона сама, господиня. Хоч і кімнати “трамваєм” — прохідні, хоч і стелю рукою майже дістаєш і боками об одвірки трешся.

Вона ще ніколи не мала оселі, де не треба палити в грубці або розводити в сінях задушливого кєрогаза, ходити до колодязя чи колонки по воду, не треба вергати баняки і ночви, аби помитися, виносити попіл і непотріб на смітник.

Її офіціантських нагороджень іще вистачило б і на сервантик, але обмежилася шафою та канапою, стільцями й столом, лиш килимок на паркет простелила, аби Василько мав простір. Новосілля Анатолій не міг уникнути, та й не хотів, і довго врозумляв Світлану, як бути ласкавою господинею, кого і як із гостей шанувати. Посуд, скатерку, серветки радо позичила Марія, вона, здається, найбільше раділа з того, що її квартиранти одержали хату без черги, ні сіло ні впало.

Анатолій повідомив, що святкуватимуть у кілька заходів. Спочатку — найповажніші благодійники, потім товариші по роботі: одне — не доведеться тіснитися, а по-друге, його шефи — завідувачий і два заступники — натякнули, що воліли б не бенкетувати з підлеглими, бо є різні люди...

Завідувач не прийшов, завітали менший начальник і нижчі чини, всі виявилися молодими, майже однолітками. Менший начальник тримався чемно, прихильно, але скидався на вітрильника зі згорнутими вітрилами, що погойдуються на легкій хвильці, чи на авто з вимкнутим мотором, яке котять гладеньком шляхом. Звелів називати себе Костем, гречно приклався до ручки Світлані у тісному передпокої. Ковзнув поглядом по вилизаній Світланиній квартирі, привітав подружжя із новосіллям і вільно всівся в крісло, знаючи, що про все інше, зокрема про невимушену розмову, потурбуються Ігор і Олег — його підлегли, котрі слідом за ним переступили поріг. Хлопці мали вигляд близнюків, але не крєвною. а

якоюсь зовнішньою подобою: струнки, підтягнуті, у бездоганних костюмах, із білими, під краватки, сорочками, на ногах — новенькі модні вузьконосі туфлі-мокасини. Ходили легко, наче раділи з відпрацьованих, звичних рухів, зграбно здіймали з жінок плащі, завчено, пластично робили все необхідне — ледь нахилилися, вручаючи квіти Світлані, на вивірений кут відступали, розминаючись у тісноті, бракувало лише, щоб вони клацали підборами. Імена жінок Світлана кілька разів собі повторила, щоб не переплутати: Міла — це дівча південного типу, з тих, що милують погляд ніжною і, здається так, палкою жіночністю, бентежать неуважним виразом неймовірно великих темних очей, а потім якимось враз в'януть і не піддаються на здогади — тридцять їм літ чи всі сорок. Іра була рუსявкою з гарним енергійним обличчям і твердим потиском руки — все стало зрозумілим, коли виявилось, що їй судилося залишитися довічним кандидатом у майстри зі спортивної гімнастики, бо чекає дитину. Олег чи Ігор або обоє порівняли хазяйку з Мерілін Монро, про що Світлані казали вже не раз. Кость не погодився і закрутив якогось багатослівного комплімента, з якого Світлана вирізнила лише те, що вона неповторна, як Мона Ліза, нічого їй назване імення не говорило, а перепитувати було і незручно, і ніколи. Сама вона, прикидаючи, з ким би порівняти Мілу й Іру, не знайшла відомих їй взірців. Надто недовершеними, незакінченими сприймалися нові подруги. Не буде вона перед ними стелитися, як велів Анатолій, певна річ, уникатиме заїдатися, але мають відчутти, наскільки вона сильніша за них. Тільки-но помітила, як щиро подонить їй Анатолієва фірмена усмішка, відразу втратила до них інтерес, як до перехожих у натовпі. Ширвжиток.

Десь до другої чарки силувана бесіда, котрої ніхто не годен був як слід підтримувати, висхла. Світлана, кинувши кілька влучних зауважень, не зуміла розпалити ці, як вона собі сказала, надто грубо напиляні, сирі дрова. Після третьої чарки і доброї закуси забалакали вільніше, кожен почав дедалі більше дорівнювати самому собі, от тоді Світлана й розчарувалася остаточно. Усі вони, хоч кожний по-своєму, нагадували їй товариство її зачуханого технікуму, ба навіть нудніше — там принаймні знаходилися поодинокі, котрі до чогось поривалися, чогось прагнули, та й ясно, чого саме: коли не враз виборсатися з глушини, то хоч сягати вище помислами, знаннями, зухвалістю. А ці — пасажири дрейфуючого плоту, який вона колись бачила на Дніпрі, ним сплавлялися московські студенти. Ні кермувати, ні на весла налягати не потребують, витріщають очі на нові краєвиди, ліниво сподіваючись на ще якісь свіжі враження за поворотом ріки. Хто їй справді порадував — так це Анатолій. Слухаючи в товаристві його воркітливу мову, ніби він ніколи і не матюкається, споглядаючи його посмішку, що стала ще осяйнішою, заспокоїлась: коли чоловік уміє здаватися мужньо-чарівливим, стримано-догідливим і скромно-услесливим, він добивається більшого успіху саме в чоловіків, а не в жінок.

Жіноцтво теж, мов соняхи, обертало личка до сліпучої Анатолієвої посмішки, вряди-годи прицмокуючи та перепитуючи господиню стиха, як то вона готує ту чи ту смаковитість. Чоловіки також започувалися безпечно, пересвідчившись, що ніхто не зазіхає на авторитет кожного, почали, перебиваючи один одного, переповідати кумедні, як їм здавалося, а насправді несмішні історії — то зі школи, то зі студентського життя. Овва, а що інше можуть видобути вони зі своєї пам'яті, оці везунчики,

ці стригунці чи стрибунці, все існування яких зосередилося у Великій Хаті на кручі, яку один опальний класик-кінорежисер колись дуже непристойно порівняв, пробачте, з бабою, що присіла на городі з необхідності. Виразна прикмета: нагадують якихось звірків, котрі безупинно крутять мордочкою навсебіч, коротко роздимаючи тремкі ніздрі. Олег та Ігор враз умовкали, вичитавши на обличчі Костя тільки їм самим помітні сигнали — варто розвивати порушену тему чи зась, і з вправністю вишколених масовиків-вітівників змінювали перебіг застольних теревенів. Світлані сподобалося, як тримається Анатолій, вона потерпала, аби не бовкнув щось не те, він не мастак оволодівати увагою, оригінально висловлюватися, але чоловік щиро і невимушено грав тло, публіку, доречно сміявся, без чого, відомо ж, дотепи не приносять задоволення авторам. В лад підтримував “от-от” або “звича-а-а-йно!”, прихитрюючись не бути надто запобігливим. А найбільше вдячна була чоловікові за те, що мало їв.

Справа в тому, що Анатолій завжди набирив повнісіньку ложку борщу чи супу, акуратно доносив, не зронивши й краплі, не підставляючи шматочка хліба до рота, а от далі впоратися не вмів. Поспіхом зсьорбував, та не все. Обливав підборіддя і хутенько підшкрібав патьоки вже спорожнілою ложкою або промокав їх хлібом. Бачити це було несила, і хоч як він визвірявся, таки навчила набирати в ложку стільки, щоб умістив у рота. Так само замузувався він підлевою, будь-чим, що могло потекти. Зараз уже не так свинячив, та коли захоплювався, забував про Світланину науку. Найкраще виходило, коли прилюдно не спокушав долю і мало їв, надолужуючи після того, як гості підуть. Добре, що зараз обрав саме такий шлях. Кепсько лиш, що, мало закушуючи, швидко впивався. Світлана й тут ужила заходів: підсовувала йому їжу безпечно, то сальця, то ковбаси, то ще чогось нетекучого.

Анатолій подобався начальству, надійний, свій хлопець, це Світлана обчислила. Та знаючи його жорстоке, вічно злостиве ество, не сумнівалася, що глибоко-глибоко, там, де живе він справжній, практичний і заповзятливий, Анатолій прицілюється в колег, наче приглядається і намацує поглядом, з якого боку їх можна цупко схопити. Лихого, холодного поліску в його зіницях зараз не видно, він в усмішці мружив очі під окулярами, прикривав їх короткими віями.

Дивувалася, навіщо Анатолій накупив стільки пляшок, але він краще знав друзів: пили вони жадібно, хоч і зірко стежили за Костем, та коли той перехиляв неквапом чарку, хлопці одним коротким кидком хлюпали в себе все; горілку, “сухар”, портвейн. Вже на межі своїх можливостей почали хизуватися вигадливістю: наливали склянку томатного соку і через лезо ножа дзюрчали туди горілку, тішилися, що це пійло називається “Кривава Мері”. Олег та Ігор заходилися змагатися, хто з них зуміє без рук, самим ротом, взяти зі столу і вихилити чарочку, а жіноцтво їхнє щиро вболівало, як на новорічному ранку в дитсадку.

Аби гульня не перехняблювалася під укіс, Світлана ненав’язливо, наче для себе, заспівала своїм гарним контральто “Ой у полі дві криниченьки”, Кость підхопив, несподівано точно і влад вторячи, голос мав сильний і приємний, і вони стиха повели мелодію, наче зроду співали дуєтом і почувалися парою. Погляд Анатолія метнувся за скельцями окулярів, вона зіщулилася од якоїсь небезпеки і весело урвала пісню, перейшовши на “По долинам и по взгорьям”. Всі скинулися і бадьоро засмикалися в

маршовому темпі, виявивши, що тільки Олег та Міла ще якось уміли крокувати в ногу, а Ігор з Ірою, штовхалися голосами, змушували пісно хилитатися й точитися, та Світлана і не старалася вирівнювати — хай тішаться всі. Анатолій вибивав пальцями об стіл ритм, диригував. Кость мовчав, і це Світлана завважила, як і новий для гостя, та звиклий для її долі погляд, втуплений у неї. Пісні компанія знала, але уривками, фразами, тож Світлана дістала з Анатолієвої етажерки комсомольський пісенник і далі всім стало легко і зовсім весело. Ми не старці, щоб доводить кінці, — вистачить і по куплету з кожної сторінки.

Розходилися зближеними, розслабленими, ніхто не маніжився, всі мовби погодилися, що їм укупі добре. Такі собі старшокласники чи однокурсники прошкують затемненими вулицями, перекидаються жартами і порскають сміхом, бо людям, а надто молодим, приємно почуватися межи собою не зайвими, а, навпаки, згуртованими, і таке миле спілкування ще довго потім гріє і кличе повторити його.

Після новосілля Світлана завважила в собі перемену. Не зрозумівши одразу, що саме в ній переінакшилось, не освоївши себе в новому, незнамому досі стані, не стала заглиблюватись, копирсатися: щось таке прилетіло, зачепило, то й нехай собі. Коли настрої нетривкий — спливе сам без сліду, а от коли не облишить, тоді й розбиратимусь.

Накинув на неї оком нежонатий начальник Анатолія? Вона давно відучилася хвилюватися з такого. Визнали за рівню благополучні жіночки? Ні, не мала задоволення. А-а, он що. Вона спочатку ладна була догоджати цим дівчаткам з іншого, омріяного нею світу, а потім якось забула про свій намір і таки почувалася господинею. І нове своє почування найточніше було порівняти з тим, що охоплює, коли поспішаєш до поїзда, потерпаєш, захлинаєшся, аж ось нарешті заходиш у вагон, всідаєшся в купе і не дуже цікавишся, коли потяг рушить, бо вже це не важливо. Вже встигла. Вона скуштувала загадкового, неприступного для неї іншого світу інших людей, і виявилось, що нічого аж такого від неї не вимагається, чого б вона не відала і мала навчитися. Але й не одержала нічого — ось що головне. Звичайнісінькі чоловіки й жінки зі своїми звичайнісінькими потребами і забаганками. Нічого несподіваного. Таке спадало їй на гадку й раніше, інакше хіба поцінували б “на тому рівні” її Анатолія, а хто краще за неї знає, чого він вартий? Якийсь час сумнівалася, чи не помиляється, бува, в чоловікові, котрий не дуже гострий на розум і бесіду і списує свої лекції з різних книжечок та нудно бубонить їх, а от же долає щаблі, то, може, виявляє якісь чесноти, не помічені нею? Тепер упевнилася — нічим не вибивається він з їхнього товариства. Пак ні — вирізняється гострим, холодним зблиском зіниць, та навряд чи вони це помічають.

Однак вона вкотре недооцінила Анатолія. Він помітив її впокоєність, навіть малу дрібку, може, лише тінь її незалежності, довелося картати себе за те, що розслабилася, що забула, який мисливський інстинкт у стосунках із жінками виявляють навіть телепні. Та було запізно.

Кілька днів Анатолій приходив пізно: напідпитку, відсторонено, мов до непотрібної, розмовляв, і Світлана бачила здебільшого чоловікову спину. Щось буркотів, цідив крізь зуби, але до брутальностей не доходив.

Якраз нагодилася Поліна. Після виїзду Світлани з дому вони бачилися

зі старшою сестрою раз чи двічі, не дуже й приховуючи відчуженість. Поліна нічим не зарадила їй у тодішній безвиході, день-два терпіла в себе, надто відверто бажаючи спекатися, і це було гірко й прикрó. А може, був винен її чоловік Петро — з отих джиґунців, від самого виду яких Світлану нудить: бакенбарди, вузенькі вусики, ретельна зачіска. Чи справді не міг не залицятися, чи вважав, що так годиться поводитися з кожною жінкою, але топтався довкола, мов півень, вихилясом, верз бозна-що, натякав, реготав, складаючи губи курячого гузкою — бр-р. Поліна, схоже, приревнувала.

Та ось приїхала привітати молодшу з новосіллям, мабуть, розкаявшись, що не зуміла соломки постелити на той випадок, коли Світлана обскаче її на життєвих гонах, — якби ж знаття...

Анатолій знову припізнівся, та не настільки, щоб уже зачинився гастроном, тож почоломкавши з перебільшеною ніжністю Поліну, котру й бачив хіба що на весіллі, сховався за випивкою. За столом сявав посмішкою і, дивна річ, ставав схожим на Поліниного Петра банальним зальотником, це йому ще менше личило, ніж Петрові. Скінчили пляшку, взялися до другої і з нею впоралися. Світлана вийшла до іншої кімнати послати сестрі на дивані, а коли повернулася, побачила, що Анатолій тримає Поліну в обіймах, а та не пручається. Світлана стояла приголомшена, мабуть, не так видовищем, як власним незвичним паралічем; досі у найрозпачливіших халепях її голова працювала чітко, підказувала хід. А зараз отупіла, очманіла, щось захлинулося, заклинилось там, де снують думки. Вдарити чимось його, її? Повернутися і піти геть? Засміятися і натішитися їхнім соромом? Сказати щось спокійне й ущипливе, сісти за стіл, чекати, хай самі викручуються з дурного становища, а вона іронічно і великодушно втішатиме...

Анатолій обернувся, радісно всміхнувся, різко вхопив Поліну за плечі і повалив на ліжку...

Світлана попленталася до дверей. У передпокої одягла пальто, взяла сумочку, взулася й, обережно причинивши двері, побігла сходами вниз. Темна осіння ніч остудила її, вона безтямно йшла і йшла, доки не наштоткнулась на телефонну будку. Постояла, почала порпатися в сумочці, дістала папірець, монетку, зайшла в будку, ще постояла, набрала номер і бадьорим, веселим голосом запитала:

— Це ви, Костю?

— Так, слухаю вас.

— Це Світлана.

— Щось трапилось?

— Та ні, вийшла подихати, дай, думаю, обновлю ваш номер телефону.

— Ви одна?

— Так.

— Ви далеко?

— Не знаю, як від вас завдальшки.

— Сама, вночі?

— Я не боязка.

— Щось таки трапилось... Сідайте в тролейбус, проїдете три зупинки до площі, я вас чекатиму біля банку.

Світлана заспокоїлася ще до підходу тролейбуса, відчула себе звикло-впевненою, тільки-но почепила металеве вухо трубки на гак автомата.

Ось бачить себе збоку, очима чоловіків, як завжди, вже убезпечена, мов у схованці, бо розуміє їх, а вони її сприймають такою, як сама себе зобразить. Слава тобі, Господи. Вона спокійна, хоч нічого не знає наперед навіть на кілька хвилин. Але ніщо не годне збентежити її в невідомі прийдешні хвилини, не підкорить і не запанує над нею, не розпоряджатиметься її волею. Навпаки — вона, як сильна і досвідчена рись, вирушає за покликом власних потреб у світ пружно і зірко. Їй незнайомі і непотрібні закони інших, будь-які закони цього світу, окрім тільки тих, що сприяють чи заважають її головному закону — отому самому покликові власних потреб. Той закон не вимагає щось вивчати й формулювати, перед кимсь звітувати і відчувати когось іншого, — закон живе в ній чи вона в ньому, як дитина в материнському лоні, як голод чи заклинена пристрасть, і досить того, що звідкись із глибин ества надходить сигнал удоволення чи невдоволення.

Щойно, коли в очах миготіли тіла її чоловіка й сестри, перекрутила, поставила душу сторч одна думка: як же після цього домовлятися з Анатолієм про спільні чемпіонські плани, як дряпатися обом нагору, коли він такий безвідповідальний та імпульсивний? Чомусь після розмови з Костем у голові прояснилося: навпаки, саме тепер у них із Анатолієм усе вирішуватиметься найпростіше, без недомовок і підозрінь, справді по-діловому, а отже, надійно. Якщо вона не поведеться по-бабському і не влаштуватиме сцен.

Забачивши постаць Костянтина на вже пустельному тротуарі, крокуючи йому назустріч, завважила лише, що той стовбичив і не рушав до неї, отже, ініціативою поступився від самого початку, а це відразу програмувало її на точну роль, виказувало партнера як найретельніша розвідка. Що саме він робитиме й говоритиме, вона ще не могла знати достеменно, але ампула, характер і тип здобичі відчувала. Кость, мабуть, мимритиме щось про кохання, але, врешті, це не так уже й неприємно.

Ї помилилася. Намагаючись наступного дня збагнути набутий досвід, вибачала себе лише тим, що життя зволило повернутися до неї незаним боком. Анатолій із Поліною вкладалися у її розуміння. А у випадку з Костем життя зрадило її там, де почувалася найупевненіше, що цінувала в собі як наймудріший набуток, чим вирізняла себе від усіх горопашних, безталанних подруг, а саме: не плутати реальність з уявністю.

Кость уклонився й поцілував її руку. Легким старомодним жестом із нахилом голови запросив іти і сам рушив влад і неквапливо, ледь підставив руку під її лікоть, коли зійшли з тротуару, аби перейти вулицю. На крок раніше відчинив перед нею двері під'їзду, пропустив у ліфт і так далі, й так далі, аж доки не клацнув за собою замком у квартирі.

Світлана прийняла не нею окреслену роль, і несподіваною була лише легкість, із якою піддалась, не силуючи себе, ніби ціле життя тільки й спілкувалась із джентльменами.

Антицеремонним відступом від етюд на тему “прийом дами” було те, що Костянтин запросив її до кухні, хай чепурної й затишної, але ж не до кімнати, навіть не показав житла, що завжди, скрізь і для всіх заведено робити. Коли б Світлана була схильна до імпульсивності, вона неодмінно б помстилася йому за цей театр. Але щось завадило їй повестися кокетливо, найімовірніше, оцінила цю стежку для себе заслизкою, а хисткого ґрунту під собою не любила і, скільки вдавалося, уникала. Вже навчилася не

потрапляти в залежність від чужих, випадкових чоловіків і переконалася у перевагах такої позиції. Ні скута, ні схвильована, ба не дуже й зацікавлена, наготувалася вона відбути новий урок до кінця. Про потрясіння, що перетіпало її кільканадцять хвилин удома, вже не думала.

— І що найцікавіше, — ніби далі провадив розмову Костянтин, хоч від зупинки не розтуляв рота, — грубезні нашарування умовностей довкола і в нас самих, які іноді здатні довести до сказу, це, по суті, родючий ґрунт, без якого, мабуть, люди не тільки б не видобулися з печер, а й просто не могли б цивілізовано існувати. Ну що значить — цивілізовано. Слово, знаєте, як оця розмальована закордонна баночка. — Він довго приглядався до полиці, заставленої всячиною, і дістав каву в екзотичній тарі, заходився біля чистісінької електроплити, — особисто я вкладаю в нього простий зміст чи вмiст: щоб люди були приємні одне одному. Це досить нелегко. А може, лише мені так здається. Ви ніколи не помічали цього?

Біс завзято почав під'юджувати Світлану: мило всміхнутися, підвестися, мовчки зачекати біля вішалки, щоб Кость подав пальто, чемненько, недбало подякувати господареві за приємну зустріч, виразно зупинитися біля дверей і змусити, аби він сам відчинив, а тоді, не оглядаючись, поцокати по сходах каблучками. Неодмінно по сходах, не ліфтом, і обов'язково подбати, хай металеві набойки на туфлях прозвучать без натиску, самі по собі і не згірш ксилофона. Щоб ніякого сумніву не лишалося, хто кращий актор у грі “джентльмен — леді”.

Натомість Світлана випростала рівно спину, трохи схилила набік голову, усім виглядом виказуючи, що цікавішої теми зараз для неї не існує, але вона так цінує першовідкривача, що не наважується на скоростиглі репліки, не наповнившись спершу його мудрістю.

Схоже, Костянтин покладався на те, що стане й одного натяку, однієї образливої фрази, і продовження не знадобиться. Бряжчав причандаллями кавового ритуалу, ладнав супровід — цукор, печиво, сервірування. А може, хвилювався. Ладна присягнути, що на новосіллі не просто сподобалася йому, а зачепила, тенькнула в ньому. Іноді щось подібне помічала в чоловіків, але воно миналося в них після чаркування. А в Костянтина зосталося. Ну-ну, хлопчику, погуляймо-пограймося.

Можна було зараз розплакатися, наскаржитися на нечуйність і жорстокість Анатолія (без подробиць, звичайно), наскільки він встоїть проти такого хосену? Але немає певності, що Кость піддається на дешевизну. Буде конфуз. Зачекаємо.

— Я от тільки ще не дотумкав: свідомо чи через свою нездогадливість навіть найвидатніші уми не говорили і не говорять про те, що немає, не може існувати правди без брехні, що брехня життєво необхідна, як повітря. “Тьмы низких истин нам дороже нас возвышающий обман” — побіжна фраза, її й трактують неправильно, як докір тим, хто ховає в брехні свою негарну сутність, а мав би бути правдивим. Але Пушкін сказав це серйозно, один до одного, схвально. Та й не його це думка. Ще антична.

— Істина існує лише в смерті, — несподівано для себе сказала Світлана. Костянтин глипнув на неї:

— Ви самі це придумали?

— Я закінчила технікум. Ветеринарний. Там книжок не читають.

— Беру до відома. Покавуємо чи почауємо?

— Коли ваша ласка — каву.

— Ось вам, — поставив перед нею чашечку на тарілочку, — вибачте, — і вийшов до кімнати. За хвилину-другу повернувся, націдив і собі, цукру не вкинув. Випив двома ковтками, підвівся. — Я вас не розпитуватиму і не втішатиму, Світлано. Ви людина, бачу, сильна. Коли б ще мені самому не знадобилася ваша розрада іншим разом. Ліжко я вам приготував. Вранці клацнете замком без ключа. Добраніч, я вірю, що у вас усе буде гаразд.

— Спасибі, я теж вірю.

Костянтин вийшов, одягнувся, заглянув на прощання до кухні, підбадьорливо кивнув, і вхідні двері за ним обережно причинилися.

А що, власне, сталося? Чим вона невдоволена? Лише на якусь хвилюк здійнявся в ній на Костевій кухні давно забутий гарячий приплив: так забагнулося, щоб той підійшов, обняв і сталося все хоч раз не з її розрахунку.

От бач, не знати звідки застукала зненацька туга за тим, щоб бути коханою, прослизнула через якусь шпарину в її загартовану душу. Гай-гай, усе це — мура, вона товпиться в голову від того, що втратила свій життєвий хід, це метляються порожні вітрила. Що робити, куди плисти? Анатолій її вщент сплющить, зімне, розтрощить і зробить байдужою до всього, тоді — фініш, животіння. Спокушати його колег, доки ще молода? Бабський дріб'язок. Ї дорога в нікуди, хіба в освіжаючі затхле існування скандали, бо коли вона помститься — на свою голову. Анатолія виженуть, і тоді клямка. Що діється, що робиться, бач, заходила до Костя холодна, гостра й гнучка, мов шпага, а якась невтолена миттєва потреба в ніжності і співчутті геть перебурила душу. Анатолій кілька днів мовчав, не допитував, де ночувала. Лише коли позирав на неї з гидкою своєю усмішкою, відчула — знає. Справді, чоловік запросив її присісти і вислухати, що він скаже. Таких церемоній у них не водилося.

— Ти мусиш зустрітися з Костянтином ще раз, — з-за скелець його погляд здавався спокійним і втомленим.

— У нас із ним нічого не було.

— Знаю. Костянтин мені розповідав. Цей бовдур хоче залишатися чесним із друзями.

— Ви — друзі?

Анатолій блимнув за скельцями:

— Він ворог. Він вважає мене не дуже розумним.

Світлана похолола: розкусили!

— Його лаштують до апарату Першого. Ти знаєш, як Костя називають? Коли він іде коридорами, кивають на нього: оно Кость поніс у портфелі мозок начальства. Він переходить мені дорогу.

Однотонна балачка Анатолія, ніби в його голосниках була лише одна дерев'яна щілина, як у сопілці, і через неї видмухував повітря без модуляцій, ледь перебираючи губами й занудно формуючи слова, враз настроювала її на спротив. Уже сама його мова. Він і лекції читав так, що всіх в'ялив і хилив у сон, і коли б навіть провістив кінець світу, не схвилював би нікого. Колись вона, підробляючись під жарт, спробувала показати йому, як ті самі фрази можна сказати "з душею", але нічого з того не вийшло.

Анатолій заговорив про вечір з Поліною:

— Не борись зі мною. Це все, що я вимагаю. Ї буде гаразд. Я на тебе зла не маю. Навпаки. Але все зроблю, щоб ти припинила боротьбу. Не опирайся мені ні в чому. Сама бачиш — боротися проти мене — собі на шкоду. Ти все робитимеш, як я скажу. Для нашої користі, — і він пояснив, навіщо йому потрібна ще одна її зустріч із Костем.

Анатолій заснув, а вона довго лежала, дивуючись своєму умиротвореному стані. Вкотре промайнула давня вдячність до чоловіка, що не хропе уві сні, але цього разу до її почуттів долучалася ще одна вдячність — що Анатолій нарешті позбавив її такої незручності, некомфортності, як сумніви, вагання, страх і невпевненість, — єдине, чого вона боялась. Віднині не боялась нічого. Ані життя. Ані Анатолія. Ані себе. Нікого й нічого. Не треба було стільки тратитись, аби розгадувати чоловіка, ще й складати різні варіанти самозахисту. Відпало виснажливе щоденне “що робити?”, намацування наосліп кожного кроку, кожного слова. Спокійно думала, що готова прийняти те, чого, як тепер зрозуміла, раніше жахалася: Анатолій когось уб'є. Ї зуміє вчинити це все безкарно. Як у випадку з Поліною. Осів і вивітрився темний панічний страх: завжди вичитувала в очах, що він убивця, і боялась, що урве їй життя. Помилялася. Ї вбивати невігідно, хіба що для власного порятунку. А от спільницею він дорожитиме.

А чи вона сама могла б убити? Останнім залишком її досьогоднішньої було саме оце запитання. Кожний хоч раз у житті перед цими зачиненими дверима зупиняється, і більшість, величезна більшість не наважується їх відхилити, дарма що іноді аж судомить зробити це. Загнуздають себе і прошкують далі, сподіваючись знайти дешевий вихід із життєвих лабіринтів. Сміливі не бояться зайти у невідомість за цими дверима. Ні, не в сміливості справа. Хто жадібніший до життя, хто спраглий всотувати і всотувати в себе його принади, хто потребує ще й ще... Панують неситимі. Ну, там покликані чи не покликані, а таки ж панують вони. От і все. А вже як їм те вдається, залежить від... Від кого — чого? Ніхто не знає. Ніхто. А отже, так буде ще довго. Або й завжди. А боятися не треба.

Не дарма щось сполучило їх з Анатолієм нерозв'язно. Крутить їх, мучить їх одне одним, а не відпускає. Хочє перемішати, виліпити двоєдиність, аби посилити, зміцнити обох. Виховати чемпіонську пару.

Товарки з усіх вагонів збігалися подивитися на знаменитих фігуристів, які їхали колись Світланиним поїздом. Світлана не пішла. Вона ненавиділа тих чемпіонів. З усього, що переповідалось про цих світових зірок, чомусь нестерпно було слухати саме про те, що він і вона, аби виїздити ковзанами славу, багатство, першість, щодня каторжно працюють. Хіба Світланине життя не було каторгою? Безпросвітною. Та вона б несла своє ярмо і не ремствувала, коли б знала, заради чого, заради кого, коли б не кинули напризволяще всі: батьки, сестра, яких злидні здичавили і зчерствили. Чоловік, який другу половину ярма не взяв собі на шию. Втім, до Анатолія вона була несправедлива. Він обрав свою каторгу окремо від неї. Але вони — для парного катання. Сьогодні вона якраз дозріла до цього, а можливо, й чоловік упевнився в ній тільки тепер.

Отак перепустивши все через усвідомлення, як риба воду через зябра, Світлана тихо заснула.

Розіграти нескладну п'еску зустрічі з Костем Світлана намірилась не безплатно. Після прозріння щодо парного катання її думка рушила далі і вивела на нові обрії. Коли майстерно опануєш лід і ковзани з партнером, використовуючи всі переваги обопільної сумісності, доповнювальності характерів і стилів, хоч як це й несподівано, набуваєш більшої незалежності. Подвійний виграв: партнер тебе більш цінує, а коли трапиться щось непередбачене, а воно трапляється, зростають шанси знайти партнера не гіршого, а може, й кращого.

Прохання проконсультувати її в літературному задумі виникло спочатку як формальний привід для зустрічі з Костем, але чим далі прокручувала цей сюжет, тим більше вживалася в нього насправжки.

От би щось придумати для затравки, і Світлана спромоглася видобути з пам'яті якісь дитячі спогади про річечку, що тече кам'янистим руслом, а в ньому мале дівча бродить по коліна і розглядає крізь прозору, кришталеву течію таємничий, наче потойбічний світ на дні потічка. І так втупилася в те споглядання, що почала згадувати бабусині казки, уривки з них, аж саму вразило, яке свіже і чисте слово торкалося її свідомості і як тепер осяяло забуте дитинство, від якого досі відрікалася, бо не хотіла носити в собі принизливі спогади про голодну їжу і старі лахи. Щось навіть спробувала записати своїм каліграфічним почерком учениці початкової школи, який мало змінився з роками через рідку вживаність. Показувати свій запис не можна — це вона розуміла. Те, що там занадто багато елементарних помилок, теж знала, а виправити була не годна.

Світлана знала, що Кость надрукував кілька своїх оповідань, і це давало надію, що він ухопить її наживку; ще вчора цього було б з неї досить. Проте сьогодні вона вже бажала більшого. І націлилася уполовати не далеко, примарну вигоду від участі в Анатолієвому плані, а й власну, тільки їй належну частку. І зараз. Саме от такими чіткими, діловими словами розмовляла з собою, а в розтривоженій уже уяві металися інші слова, гарячі й бентежні, як молода любов. Слова бабусиних казок обростали їй власними, не звідана досі насолода вимагала данини, і вона, забувши про все, сиділа, ходила, поводитись, як у трансі, марила, складаючи казку власного життя.

І таки додумала, кілька разів переповіла собі, та коли знову кинулась до паперу, сиділа німа, тупа й розгублена. Її слова кудись повтікали, а між кінчиком пера і папером танцювала вчитана чи почута фраза: “Деся далеко загавкали собаки”. Ті собаки відганяли її казку й тягли у розпач. Вона не любила себе, зневажала.

Кость не тільки кліюнув — він геть перемінився. Зацікавлено і схвильовано попросив ще раз повторити казку і, збуджено жестикулюючи, з розширеними зіницями хвалив її й не міг зупинитися, наче освідчувався в коханні і сам діставав від того велику втіху. Ти диви, який темперамент виявляли “мізки партії”. Вона забула, як його звати, хотіла згадати, а вимовила “любий”, і злякалася сама, як дівчисько. Кость ніби зашпортався, урвав своє натхненне красномовство, стишився, але ще за інерцією щось сказав про “перлини”. Світлана вже знала, що зараз зробить, а точніше, що вчинить із нею якась невідома сила: змусить її підійти й обійняти Костя; нічого іншого в ній не лишалося, крім цього бажання.

І він умовк. Підвівся, підійшов до вікна і, не обертаючись, заговорив. Світлана чула п'яте через десяте, і не слова охолодили порух до нього, а театральність чи кіношність усього, коли глянути збоку. Пізніше вона пригадувала цю сцену в кімнаті: він говорив у шибку, вона невидюче втупилася в чистий аркуш на столі, — режисери так розставляють акторів для виразності думок і почуттів, що розігруються на кону. От Кость і зрежисював. Підкреслив. Що? О господи, він кохав її, аде нізачо не хотів би затьмарити ВСЕ банальними стосунками, а вони ж неминуче зробляться банальними, коли обом піддатися... чому? Вона забула, як він назвав оте, чому саме їм не можна піддаватися, бо навіть вчула в собі якесь далеке-далеке відлуння його правоти, щось знайоме їй у собі з давніх часів, що прокльовувалося, але так і не зросло, і не надбало для неї точного імення. Образа йшла не від його слів, не від його пози. І якби Кость після свого монологу навіть перемінився, а таке з чоловіками, знала, трапляється, і підійшов до неї, і забажав її, вона б відштовхнула його. Він усе зіпсував. Не він — вона. Застукала його зненацька, ох уже ці чутливі чоловіки “з ідеями”, схожі на кімнатних песиків...

Мерзенна осіння міська погода з липучим, просякнутиим бензиновим смородом повітрям, хлюпанням розквашеної тисячами ніг гідоти на тротуарах, холодними брудними бризками з-під коліс, із жорстоким і невмолимим гуркотом, харчанням, ревінням, завиванням моторів, від чого вуличний рух здавався демонстрацією оскаженілих речей і безликих істот, не зразу повернула Світлану до звичного стану. Та після того, як неблаганна юрба заштовхнула, внесла її в тролейбус, грубо перепустила через себе, протерла, мов кризь друшляк, повз чужі, відворотні спини, плечі, груди, животи, лікті, сідниці і так само тупо вивергнула на вихід, Світлана вже забула про себе, оту, котра не від світу цього і котра панувала над нею кільканадцять хвилин тому.

Бо й справді, яка нудота! Яке осоружне замкнене коло, коли несила втримати в собі нічогісінько, що хоч трохи вирізняється від похмурої, невідпорної вервечки нав'язаних клопотів: зайти в гастроном із блювотною, застоєю задухою якоїсь харчової гнилизни і плісняви, невідомо що знайти на вечерю, тамуючи дику злість на все оце голодне стадо, що там-сям вибухає натхненними скандалами з вибалушеними очима і бризканням один на одного слиною і виношеними, заготовленими ядучими образами. Анатолій ще не приніс перепустку на “господарський двір”, де можна все, кажуть, придбати по-людськи.

Треба ще пройти просякнутий котячими гострими випарами під'їзд, простояти п'ять поверхів у закаляному, задзюраному чи дітьми, чи дорослими ліфті, а може, сюди приходять сторонні, щоб навмисне виявити ставлення до цього хоч і найскромнішого, для шісток, та все ж панського будинку, насолити його мешканцям? Сторожі і швейцари в під'їздах сидять у будинках уже наступної і вищих категорій, там чисто, пахне якимись дезодорантами і ніщо не нагадує людські багатоперехові хліви нижчого ґатунку. Щоразу перед тим, як вставити ключ у замок, згадка про обридле й убоге вмєблювання, про ідіотське сполучення кімнат одна через одну стерла радість від володіння власним гніздом. Кость вибачався за таку заштатну квартиру для Анатолія, мовляв, хотів, аби швидше, це ненадовго, хай-но закінчать лише будинок поліпшеного планування.

Отупіло постояла над плитою, над кухонним столом. Добре, хоч син на канікулах у баби, тепер, бач, возлюбила онука. Увімкнула світло, побачила вранішню свою писанину. Весь аркуш заповнювала акуратно виведена і разів двадцять повторена фраза: “Десь далеко загавкали собаки”.

Кость сам зателефонував. Запросив закінчувати роботу. Світлана говорила, а він записував. Часом зупинявся, здіймав руку, мов зупиняв таксі, і сам до себе промовляв раз і вдруге слово, речення, ніби випробовуючи його на свій і її слух, запитально дивився, а вона згідно кивала, цілком покладаючись на його хист — а що ж їй іще залишалося. А сама думала про інше: навіщо це все йому? Тобто — що він за людина? Кость хоче на ній оженитися? А може, тішитися, що демонструє свої літературні здібності? Одне може не заважати іншому. Якийсь же інтерес до неї він повинен мати, коли не уникає. А з другого боку, не може він бути розумним і проникливим, якщо не розкусив Анатолія. А якою він уявляє її, Світлану? Сподівається дати їй більше, ніж Анатолій? Це вже б свідчило про якийсь проблеск розуму, та хіба йому не ясно, що, відбивши дружину в підлеглого, ні на яку кар’єру не може розраховувати, а в такому разі що ж він запропонує їй? Не сходяться кінці з кінцями, жодної логіки. А ба, труждається над її казками, як тато Карло над Буратіно.

Анатолій ні про що не розпитував, іноді вона здивовано згадувала, що його не було цілу ніч. Коли здибалися, то перекидалися звичними, цілком товариськими фразами про те, про се, про повсякденні справи — чи привезуть сина, чи треба за ним з’їздити. Світлані не хотілося приймати у себе матір або сестру, але ще дужче не хотілося їхати туди.

Кость записав за тиждень кілька казок і термосив її тепер, аби хоч одну-дві додала, якраз стане на книжечку. Одну-дві... Вона стукала на машинці і не могла начитатися. Кільканадцять разів підряд пробігала очима текст і щоразу — мов уперше. Як той наркоман чи алкоголік, потребувала нової дози честолюбства і надій, і свіжонародженої впевненості у своїй неподібності до інших, винятковості і ще чогось паморочливого, не схожою ні на які інші радощі.

— З ним уже почалися розмови по начальству. За день-два представлять Першому. Тоді вже назад не відкрутиш, — сказав Анатолій якраз тоді, коли ще лишалося дописати одну-дві казки, аби склалася книжка. — Завтра, — багатозначно глянув на неї Анатолій.

Світлана, правду кажучи, здивувалася, не відчувши ніякого хвилювання від того “завтра”. “Одна-дві” казки ніяк не витанцьовувалися, геть нічого не могла пригадати. Як і раніше в голові починало гасати “Десь далеко загавкали собаки”, і жодної зачіпки: щось бабуня розповідала про живі квіти, про дуже цікаві стосунки mezi ними... Бабцю, бабцю, ти снувала свою нескінченну, без кінця й краю, єдину казку про все навкруги: про калачики і спориш у дворі, і ганок, і вишеньки, і кручені паничі під вікном, і хвртку, і курочок... Кожне стебло і листочок, і навіть сухі дрова, і пилка, і сокира, і твоя онука, і Бог — впліталися в не знати звідки виниклий і куди зникаючий хоровод речей, рослин, тварин, дітей, гусенят і горобенят, малих і старих, живих і мертвих, у’ якому всі були однакові і рівноправні. Тебе не турбували ні сюжет, ні книжка у дитячому

видавництві, ні навіть те, чи слухає мале дівча, чи вухо наставляє, а оком пасе, куди б то повіятися, де не так нудно, як із бабою. А бач, бабизна тепер он як знахідка, тільки неповна, куценька, дірява. Але нічого, вистачить того, що записав Кость: у тому видавництві, як пояснив, важливий не так обсяг, як тираж. А тираж буде, куди вони подінуться від Анатолія. Цікаво, як він поставиться до її стрибка в літературу — ні сіло ні впало? Цей її триумф ніщо не переб'є.

Добре, що Кость цього разу не квапився до столу, не тягнув із неї слово за словом. Обоє вони сьогодні були зосереджені, наче прийшли складати екзамен. Справді, видать, наставляв і непомітно бубнявив, наливався і сповнювався час збирати розкидане каміння. Час підсумковий. Світлана давно помітила, що життя тече, тече рівно, аж гульк, і зненацька пхає вгору або штовхає вниз. Гойдалка. “Гойда-гойда, твоя мати пройда (чи хвойда?)” — теж співала бабуня колись. От і зачіпка до нової казки, та вже Світлана її не встигне надиктувати. На сьогодні придуманий інший сюжет. Так, мабуть, вважав і Кость, тільки ж його сюжет її не влаштовував.

— Ми не можемо... я не можу так, — почав він, геть як шляхетний залицяльник зі старого фільму. — Я тебе кохаю і не буду приховувати далі від Анатолія. Я довго над цим думав. Ми поженимося (чом він цього разу не каже грамотно: “одружимося?”), — я подам заяву про звільнення. Поїдемо в якийсь райцентр, я працюватиму в школі, — і Кость подивився на неї безнадійно, сам не вірячи в такий варіант.

— Я б чогось випила, — сказала Світлана, як дама з зарубіжної мелодрами.

Кость налив коньяку їй і собі. От і добре. П'яна розмова втрачає силу на похмілля. Світлана хапливо хильнула, аж здивувала Костя — помітила це. Нічого. Добре, що не придумалося на сьогодні казки і що головує тепер над ними сувора дійсність. Не бачив ти смаленого вовка, не завоював нічого самотужки, а все самопливом, призовий ти мій самородку. Не зустрів, не проліз, не обминув жодної ямочки на гладенькому шляху, де вже тобі з них було видряпуватися, власнику удатної біографії, покупцю за безготівковими рахуночками, котрий не торгується, бо й не нюхав, що й почім. Слабак ти, Костянтіне. Все. Зараз закрити йому піддувайло, і хай не сифонить. А наш паровоз, уперед лети.

— Ні, Костю, — сказала, сама наливши собі чарку. — Я — вгору. Я додолу знов не хочу. Там — кака. — Ї випила.

Акуратно поставила чарку. Ї пішла на код.

— Ну, що ти на мене дивишся? Не бачив?

— Такою — ні.

— Ти ж сам казав, що я талановита і — як це? — духовна.

— Казав.

— А чим моя, як ти кажеш, духовність зашкодить мені у столиці? Або так: чим столиця зашкодить моєму талантові? Сам бачиш, столиця допомогла йому виявитися. Чи ж до своїх талантів мені було, прибираючи нужники у вагоні?

— Не будь цинічною. Це згубно для творчості.

— Давай позмагаємося, чий талант буде живучіший: мій із цинізмом чи твій на вегетаріанській основі.

— Ти компрометуєш себе — не боїшся? Це необачно.

— По-перше, ти нікому не розповіси, бо совість не дозволить. Ти — совісний. Тобто — приречений. По-друге, коли б із ненависті чи з ревності розповів, ніхто не повірить, і ганьба впаде на тебе — чоловіки так не роблять, це всі люди завчили. Лицемірно, звичайно. Але їм вигідно зневажати таких правдолюбців, як ти, бо тим убезпечують таємницю власних мерзот. Хіба ти цього не знав?

— Тобі навіщо треба бити мене навіділ? Я зробив тобі зле?

— Не скімли, це принижує чоловіка. Я віддячую тобі дружньою послугою: лікую від забобонів. Та й для себе вділяю дещо: знімаю з себе боргові зобов'язання.

— Ну, геть-чисто міледі Вінтер, — ще тріпався Кость.

— Міледі — хто? — запитала Світлана.

— Ти що, й “Трьох мушкетерів” не читала?!

— Дурненький, довго ще, мабуть, справжнє життя пробиватиметься до тебе через твою начитаність. Та колись подякуєш долі, що я тебе просвітила.

— Гарзд. Це все жарти. За те, що увійшла в образ, ставлю тобі п'ятірку. А тепер серйозно...

У двері подзвонили. Кость зблід і виразно подивився на Світлану.

— Як у п'єсі. Відповідь дає життя, — сказала Світлана і пішла до дверей.

— Стій, навіщо? — Кость схопив її за рукав кохтини, Світлана навмисне сіпнулася, тканина тріснула якраз на грудях.

Світлана вправно, одним обертом коліщатка на замкові, відімкнула двері, вони рвучко розчинилися. На порозі стояли Анатолій, Ігор, Олег та ще якийсь незнайомий чоловік і дивилися крізь прочинені двері на кухонний стіл, на пляшку й чарки, переводили погляд з Костя на Світлану, на її подерту кохтину. Все було як у п'єсі. Мелодрамі не з нашого життя.

Чому саме Анатолія замість Костя взято до апарату Першого у Велику Хату, Світлана не могла второпати. Не знала і не хотіла розпитувати, як це робиться, — все одно зрештуть, не скажуть, вона давно відчула, що вся влада вже на далеких підступах до неї облутана багатоешелюнованими таємницями, і любителі поговорити про неї не потрапляють туди навіть до прохідної. Чому сватали Костя — зрозуміло: начитаний, уміє формулювати думки, а може й народжувати їх. Але Анатолій... Сам казав, що кандидатуру до такої номенклатури просвічують до печінок, до клітин — то що ж таке підходяще для себе висвітив Перший чи, як його звали поміж себе побожно-фамільярно, “Дід”, всесильний володар величезного краю, про якого на прийомі в комсомол чи у піонери заплятують: знаєш таке прізвище?

У ці хаші вона не хоче лізти. Ні в колишні, ні в нинішні таємниці Анатолія й тих, хто вищі чи нижчі за нього. Таке незнання рятівне.

Переміни, або, як казала Анатолієва мишпуха — “подвижки”, почалися з того, що новий апаратник Діда відразу вселився у трикімнатну квартиру саме в тому будинку, де охорона й дезодоранти у вестибюлі.

Отак сидиш у літаку, трясє, гудє, доки біжить бетонкою, раптом відриваєшся від землі, злітаєш у повітря і плавно линєш над землею, аж дух перехоплює. Світлана лише раз летіла і то нещодавно: Анатолій

супроводжував Діда на приморський курорт, бо Дід за традицією забирав туди з дружинами кількох найближчих співробітників — хай скупаються в морі. За кілька днів одну за одною дружин спроваджували додому, але традицію зберігали.

За півроку з'явилася друком книжка казок Світлани. Після того, як редакторка її рукопису, вже немолода й відома дитяча поетеса, звичайна собі затягана життям жінка з невиразною, брезклою зовнішністю, недбало одягнута, посипана лупою, вибігла зустрічати Світлану аж до чорної "Волги", що її замовив Анатолій, а надто коли запопадливо попросила звати її "просто Валентиною" й почала увиватися довкола молодої казкарки, прослизавши крізь щільне кільце вищого і середнього видавничого керівництва, котре теж поспішало засвідчити радість відкриття ними нового талановитого автора, Світлана засвоїла звичку дивитися на все літературним оком, зокрема й на нових знайомих — письменників, що заюрмилися, затирлували довкола неї. До Світлани доходили чутки, що небачений блискавичний випуск її рукопису викликав ремствування серед літераторів, котрі кланялися і товпилися до друку роками, але то було якесь далеке глухе бурчання. Навіть серед знайомих були такі бурчуни, дарма що всі вони одноставно схвалювали швидке видання казочок, бо, мовляв, так і має бути з гарними творами.

А постачала Світлані вірогідну інформацію про всіх Жоржина — здібна, хвацька і зухвала як на перо, так і на язик авторка кількох популярних пісеньок. Зійшлися вони на трохи несподіваному ґрунті. Якось після вечірки, що за ці півроку стали для Світлани мало не щотижневим календарним ритуалом, як і сауна з косметичним кабінетом, коли гості порозходилися, Жоржина дістала пляшку коньяку і вони всмак напилися вдвох. Обидві, виявилось, мали зачаєний хист до цієї справи: п'ючи скільки хочеш, розсупонившись, позбувшись умовностей, одводили душу в балачках про все на світі, бо, як казала Жоржина: скільки пива, стільки й пісні.

По правді, Світлана тільки тепер відкрила в собі це блаженне відчуття цілковитої свободи випивки, бо досі чарка для неї була або примусовим ритуалом, або — зрідка — розрадою, коли вже геть чорно робилося на душі. І те, й інше заняття мало характер якоїсь злодійкуватості, і це псувало смак. Та й напої були не ті.

Нова подруга освятила їхню інтимну пиятику фразою, здається, з Чехова, — що жінки, мовляв, ще більше схильні до спиртного, тільки про це мало хто здогадується, бо п'ють потай і навіть на самоті.

Отож, відчувши в собі літературний погляд на все, що бачила й чула, Світлана пробувала якщо й не записати щось на папір, то бодай запам'ятати, через які факти, обставини, зустрічі час робився її часом і що з того могла б розповісти іншим. Оглядалася назад, шукала слідів — пуста. Порожнеча. Сама згадка про минуле нудила, воно не могло стати повістю чи оповіданням, бо там стирчали непорушні заборони, табу. Все те, про що хотілося навіки забути й не згадувати. О, коли б вона могла розповісти про щось, хоча б про себе й Анатолія чи про ті ж поїзди, як то роблять на Заході, це був би товар, про який у світовій літературі і не снілося. Знайоме літературне кодро, як називала спільних приятелів пашекувата Жоржина, тільки прицмокувало, обговорюючи здобутки вільної потойбічної модерної літератури. І Світлану неабияк дратувало це

надрочене захоплення, — мовби ці недолугі писаки самі понаписували бестселери. Спробувала була прочитати в журналах один чи два модні шедеври, та нічогосінько не второпала — бодай настільки, аби хоч підтримувати про них розмову. А може, лукаві клевети навмисне сипали якимись незнайомими слівцями — “екзистенціально”, “сугестія”, “архетипи”, “маргиналії”, ще щось, — здогадуючись, що їй не до снаги пофірцювати тією культурницькою “фірмою”?

Раз чи два вона згадувала Костя і навіть трохи жаліла, що вчинила не по-своєму, нерозважливо і нерозсудливо, позбувшись його безповоротно. Хіба не могла розіграти таку саму жертву й залишити в ньому відчуття провини за те, що необачно знеславив і її, й себе, і нехай би він тепер далі допомагав їй записувати й упорядковувати, виплутувати з хаосу вражень що-небудь придатне для наступного твору? Піддалася спокусі вперше доскочу, од пуза, як кажуть у містечку, натішитися зверхністю, насолодою розчавити іншу людину, нічого, на жаль, не змогла із собою вдіяти. Жорстоким садистом людину робить знущання над нею, тому що реванш — остання соломинка, яка не дає жертві добити себе самій. Якою доробогою в людини віднімають Божу подобу, такою вона повертає її собі назад. Щоб ти знав, Костю. А проте... Користі з того жодної — ось у чому несусвітнене глупство. Не роби так, Светко, більше. Хтозна — може, Кость і не захотів би з нею бачитися після того, як Анатолій зробився замість нього підручним Діда, може, не здолав би образи, що вона відмовила йому в “серйозних намірах”, проте хоч якийсь шанс залишався б. А вчинивши над ним наругу, не мала вже на що сподіватися. Працює в якійсь редакції, затаврований на законній підставі друзями, котрі ще недавно запобігали його ласки і, як з’ясувалося, спільно його ненавиділи як чужака у своїй згуртованій зграї, на чолі якої тепер Анатолій, саме той, кого вони потребують. Вони бояться, звичайно, що він і їх перешерстить. Ого, ще й як! Бо не всі з його ласки потрапили до влади. Він їх позамінює власними дебютантами і дебютантками, але вкусити його тепер несила, і вони щиро підтримують його, аби вислужити собі хоч пристойні посадочні майданчики, щоб піти на “самостійну роботу”. Навіть найтупіші з них здогадуються, що вся скандальна рокіровка Костя з Анатолієм — не випадковий збіг обставин.

Ні, не в тім річ, що вона не пам’ятає подій, людей, драм, комедій і сліз, лицемірства, нещирості, котрі промайнули і перед її очима за тріумфальні півроку. Просто вона не зустріла безкорисливих намірів і поривань, не узділа людей, котрі б свідомо чи несвідомо переймалися якимись загальнозначущими справами, клопоталися чиеюсь долею, брали до серця чийось турботу. Вона бачила глибоко замасковані, потаємні змагання, розрахунки, порахунки і прорахунки, — і все для того, аби хоч коли не на шаблик, то на міліметр вивищитися над ближніми, над друзями, над, коли вдасться, всіма. Вона все бачила. І не засуджувала, лиш пильнувала сама, щоб не схибити, не спіткнутися, не впасти у цей тераріум. Бачила зачаєний сенс боротьби і не знаходила позитивного літературного матеріалу. А про нег’ативне їй не випадає. Ще чого!

На черговому “сістершафті” завела про те мову з Жоржиною і та хутенько з ниточки сплела візерунок: аякже! Люди прагнуть од літератури й мистецтва отримувати корисні емоції, аби їм говорили, які вони гожі, божі та праведні, або ось-ось зробляться такими. Вони знають собі ціну,

бридкі самим собі, і шукають компенсації у піднесених образах. Звичайно, щоб вони повірили в будь-яке обнадійливе своє зображення, слід говорити і про їхні мерзоти, але співчутливо, вибачливо, а справжній талант якраз і полягає в тому, що про гидотне життя розповідає з м'яким, добрим гумором. Розважаючи, повчай.

Світлана такого таланту в собі не знаходила. Уявивши, як би сама сприйняла історію жінки, схожої на неї, скривилася: ні за що не захотіла б читати. А от потай, в одному примірнику, як судовий протокол — із гарячковим інтересом, відчуваючи — непристойність! Тінь, кинута на всіх. Хоч круть-верть, хоч верть-круть, скільки самотужки не старайся, а завжди прийдеш лише до того, що всім давно відомо: хвали мене, моя губонько, бо роздеру тебе до вух. Так. У житті це страшує від надто запопадливих викривачів. А в літературі... Тут треба все вигадувати. Правдоподібно, але вигадувати. Кому потрібно, кому цікаво й приємно було б читати, скажімо, опис її ганьби, котра й сьогодні муляє?

У своїй залізничній давнині на німецькому вокзалі вона забачила якоесь перукарський салон і, забувши про обов'язкові дрібні гешефти, котрі мала за кілька годин полагодити, зайшла туди, вражена своєю зухвалістю і відчайдушністю. Відбившись у дзеркальних стінах невеликого, стійко пропахченого чимось приємно-запаморочливим приміщення, вона побачила й відчула себе тією, ким була насправді — незграбною, червонорукою, кепсько вимитою бабехою в затісній синій форменці з дешевої пожажаної матерії. Їй здалося, що невідчипний, густий, липкий вагонний сморід, що попервах доводив її до запаморочення, перебив аромати парфумів і по цьому тхорячому струменю її зараз виявлять і виженуть звідси. Але чистенький дідок-перукар підбіг, наче так і треба, до неї, хоча всім було відомо: де-де, а в тутешніх перукарських салонах наших не здибаєш. Наші стійкі молодіці в незмінних узимку і влітку максі-трусах під міні-спідницями не лише демонструють з вагонних сходинок ці свої дивовижі цілій Європі, а й займаються дивною йогою: сплять на залізних бігуді, а в особливо урочистих випадках прикривають їх кокетливими газовими косинками.

Дідок ввічливо підійшов, і вона, відчувши, як геть змокріла, без зайвих там біте тицьнула йому в долоню свою валютну готівку й купила собі, виявляється, право впродовж години побути жінкою. Мабуть, сума була достатньою, бо перукар широко розчинив перед нею двері салону. У світлій, ще духмянішій кімнаті, стояв дивовижний агрегат: високий подіум із сидіннями, підніжжя яких закінчувалися емальованими ванночками. Якби не клієнтка, яка ворушила розпареними пухкенькими пальчиками ніг під носом у жінки в білому, що сиділа нижче на лавиці, Світлана ніколи не здогадалася б про призначення кабінету. В руках у жінки клацали нікельовані щипчики. Щебет клієнтки і педікюрші на мить урвався з появою Світлани і враз поновився. Світлана рішуче підбрала пальці з натрудженими болючими мозолями в задушливому скляному капроні і зрозуміла, що поставити свої ноги під ніс чужій людині навіть за гроші вона не зможе ніколи. Світлана позадкувала. Дідок щось запитав і знову жестом запросив до педікюрного кабінету. “Мені тільки завивку, — якомога голосніше і чіткіше сказала Світлана, — без... цього”. Дідок не зрозумів і настійно підштовхував під лікоть до вільного крісла. Світлана рвучко повернулася і кинулась навтьоки. Аж на пероні дідок наздогнав

її і простягнув назад гроші, вони були складені акуратно, купюра до купюри. А вручала вона їх дідові жужмом.

Коли тепер довкола неї юрилося стільки розумників, які смачно лускали мудрагельні культурні словечка, Світлана вдостать наслухалася про всілякі там комплекси неповноцінності. Пекуче тавро, що наліпила їй німецька вокзальна перукарня, було її комплексом. Перше, що вона вчинила наступного ранку після вдалої Анатолієвої акції з Костем, — подалася до найбільшого перукарського салону на центральній столичній вулиці. Щоправда, перед тим сама, як уміла, підстригла нігті і пошкрябала п'яти пемзою. “Більше не робіть цього сама ніколи, — сказала їй огрядна пишногоуба педікюрша, якій Світлана в невимушених бальяндрасах знайшла за потрібне відрекомендуватися. — Ви — моя”. За місяць Ніночка, побрязкуючи інструментами в целофановому пакеті, вже сама приїздила до Світлани додому й розповідала міські плітки. І вперше побачивши себе на педікюрному подіумі, Світлана упевнилася: могу. Комплекс канув у безвість. “Оце і є катарсис, — кортіло їй просвітити розумників. — А у вас тих комплексів, як у сучки бліх, а чим вивести — не знаєте”.

Втім, обов'язок здаватися письменницею швидко зужив свою звабу і солодке шумовиння, випав в осад постійної стривоженості, роздвоєності, зробився, либонь, неврозом. Треба було чимось собі зарадити.

Анатолій сприйняв її літературний бенефіс як належне. Не радячись із нею ні про що, натискав на невидимі важелі, і вона лише встигала зустрічатися з тими чи тими людьми, котрі брали рукопис казок і, як готельні служки по закордонах, кляли цей багаж на возики, доставляли в потрібне місце, ще й вклонялися. Чим змащувалася ця бездоганна машина, знали всі. Кількома роками пізніше, коли було неспростовно доведено, що директор видавництва несамовито гребе хабарі, і якийсь новий, на кшталт Костя, куратор подав нагору проект про зняття злодія з роботи, Анатолій переконав кого треба, що з кадрами слід поводитися гуманно, цінувати їх і не рубати з плеча, тож директоріві дали догану без занесення.

Літераторське товариство з'явилося пізніше. Анатолій сказав, що йому конче слід зазнайомитися з деякими впливовими, знаними авторами, проте прямий вихід на них виглядав би штучно і підозріло. До творчої інтелігенції тепер проводиться двоєдина лінія чіткого спрямування їх у потрібне русло, а водночас — пом'якшених методів впливу на цих ну... сказати б, неоднозначних людей, ото ж він називатиме потрібні імена, а контакти з ними — то вже її творча справа. Принаймні він завжди, попереджений нею, буде приємно вражений і здивований, побачивши в себе дома такого-то. Квартира у заповітному і заповідному для всіх городян аристократичному районі — не сором хоч кого кликати на гостину. Дивувати гостей екзотичними найдками Анатолій заборонив, але що-небудь неординарне на столі нехай буде, всі знають про його можливості, і приховувати геть усе виглядало б скнарістю й неповагою або блюзнірством. Цю проблему Світлана розв'язувала вміло і з почуттям міри, чого, на жаль, не вдавалося щодо самої себе. Коли холодильник став нарешті нормальним, людським, до стелі, фірми “Дженерал моторс”, аж мати, якось приїхавши й відчинивши його, на мить остовпіла, Світлана ніяк не могла собі попервах відмовити в дечому. На сiстершафтах з Жоржиною, а то й, хай Бог простить, сама наодинці, вона призвичаїлась смакувати

все, що бачили очі. Одного разу ерудована Жоржина запропонувала відтворити середньовічні баронські чи ще якісь трапези, коли подавалося кілька десятків страв по черзі; вона навіть знала або вдавала, що знає, як найдки і вина мають чергуватися. Обидві дістали справжню насолоду від тієї гри, але Анатолій увечері, забажавши боржому, — він почав упиватися цією геть несмачною мінералкою, — відкрив холодильник, якийсь час замислено оглядав його і спокійно попросив “не робити цього”. Знаючи, з ким має справу, не розігрувала удаваної образи, а розповіла усе, як було. “Про це теж подумай”, — кивнув чоловік на її роздобрілу фігуру.

Отаке щось невпорядковане, непослідовне, самоплинне і безпланове підхопило Світлану й котило по днях, тижнях, місяцях, аж доки вона не отямилася й не відчула, що їй знову муляє непевність. Хоча формально урвав той хаос її життя таки Анатолій. Він заявив, — а тепер дедалі частіше його слова нагадували офіційні заяви, — що Світлані доведеться або народжувати другу дитину, або вступати до університету на другий-третій курс. У її віці вузи вже закінчують і навіть рік-два працюють, і Світлані слід збадьоритися. Анатолій пояснив, що можна пройти курс, либонь, трохи й швидше, він проконсультується з компетентними особами, але принаймні рік доведеться походити на вечірній. Потім оформити аспірантуру, захистити дисертацію, а там видно буде. Навіть розуміючи, що так усе й станеться, Світлана на хвилину відчула себе ніби в далекій чужомовній країні, у великому незнайомому місті без грошей і документів, у ролі, про яку вона не мала уяви, хоч треба було поспішати, бо здійснювалася не бабусина, а її власна казка. Сама казковість її становища трохи бентежила. Що-що, а одне вона затимила: не слід нахабно зариватися. Можливо, досить з неї отих фальшивих письменницьких терзань. Не в дамках почувалася вона в новому амплуа, а радше загородженою шашками чужої масті в нужнику. Тільки-но зажеврїла непевна можливість підпрягти Жоржину, але то — штучка, не дай Боже. Щоб довірятися їй у такій справі, треба обчислити все на десятки ходів наперед. Їй сподобався Остап Бендер у рекомендованій Жоржиною смішній книжці, але він грав на кількох дошках принаймні в одну гру — шахи і знав хоча б один-два ходи. А їй пропонується водночас у шашки, шахи і карти — чи як?

Та незабаром Світлана відчула за цими згасаючими легкими сумнівами тверду ходу свого основного стану, звично в нього впряглася, і якщо ще й запитувала себе, чи не підвередиться, чи вмістить усе, то це радше було, як ото в комахи обмацування простору антенами вусиків перед новою перешкодою. Щось схоже на “десь далеко загавкали собаки”, як сигнал того, що слід шукати обхідну стежку. Вивернеться.

Такими-от словами, точними силогізмами Світлана освітлювала перед собою життєвий простір, препарувала “речі в собі”, розлушуючи, мов горіхи, або розтинаючи, як скальпелем, і гадки не маючи, що можна інакше. Це вже Жоржина напідпитку якось завважила, що у Світлани сильний аналітичний розум, а художнього мислення катма, — що рідко трапляється серед темпераментних вродливих жінок. Не в розумінні письменницького, ні, жінки-художниці в житті, там вони і автори, драматурги, режисери, і актори, і навіть глядачі водночас. Жінки здебільшого якраз страждають від того, що тонка чуттєвість, чутливість,

мікрозіркість наче приклеюють їх до тих самих видимостей, засліплюють, роблять близькозорими і заважають проникати в суть явищ і в характери людей. Це ж відомо, теоретизувала Жоржина, що жінка може не пам'ятати, з ким і про що говорила, і згадає про подію тільки тому, що навіки закарбувалося, в якій була сукні і з якою зачіскою. Запитай іншу, що за людина герой її роману, а вона тобі про колір його очей і ще про якісь неістотні зовнішні ознаки. А от Світлана, захоплювалася подруга, пронизує все і всіх, ніби лазерним променем, ні — рентгенівським, і видає моментальний знімок потаємних рис характеру, бачить, що називається, наскрізь, і то одразу. Таке про себе було цікаво почути, навіть приємно, доки Жоржина не виїхала на той висновок, що Світлана не має хисту ні до прози, ні до віршів. Ворожила так само безапеляційно, як той моринський дячок: “ні до шевства, ні до бондарства”.

Жоржина казала правду. Світлана не довго вагалася, не комизилася і визнала це. Її, колишньої, Жоржина майже не знала, хоч був час, коли її таки п'янила розкіш видимого світу, його барви й пахощі, а “що всередині”, Світлана не відала, а лише здогадувалася з кепського життя. Чому саме тепер, коли втіхи життя стеляться перед нею, вона дивиться на світ холодно і тверезо, Світлана не знала. Але сприймала це спокійно, як факт. І відчувала полегшу — принаймні ясно, чому всі спроби записати те, що добре розуміла й бачила, виглядали на папері як накази і розпорядження, як веління, жорсткі аргументи і контраргументи. Не спостереження, не роздуми, не картинки з життя, — лише аналітично-командні нотатки, хоч би й для самої себе. Пам'ятка або інструкція. Донесення або директива. Діловий стиль, скрушно співчувала Жоржина, — взагалі — найзручніший, як на неї особисто, він дозволяє уникнути багатьох зайвих слів і церемоній, та, на лихо, красне письменство не включає в себе прямолінійної декларації намірів чи суворой нещадності діагнозу. Художність — це коли кружк'а-кружк'а, вихилясом довкола і навкруги, коли кокетуєш і ледь зачіпаєш, ніжно доторкуєш, — легкий флірт, любовна увертюра, он як. Письменник, як і жінка, мусить володіти мистецтвом дражнити, заохочувати, провокувати ініціативу читача. Щось на зразок “танцю живота” — так уявляла собі Жоржина літературну майстерність.

І публіцистичного майбутнього не бачила Жоржина для Світланиного пера, бо для неї не існує інших інтересів, ширших, ніж власні. Світлана, слухаючи підігріті хмельком одкровення розкутої і незабобонної інтелектуальної подруги, відключалася від кулеметних черг малознайомих учених слів, і розмірковувала, що діється з її візаві. Чого хоче ця баламутка, цинічна птаха-холостячка, яка непогано заробляє, надбала в естраді яке не яке ім'я, часом з'являється й на телебаченні і полюбляє міняти фаворитів?

Єдиний вихід для Світлани Жоржина знайшла в тому, щоб написати лібретто опери. За Світланиними ж казками. Саме драматичним вона назвала талант Світлани. Якщо цей талант є, додала з невинністю Сусанни. Ах ти ж... І правильно вчинила Світлана, що загнуждала себе. “Скільки пива, стільки й пісні” — під цією улюбленою рубрикою Жоржина виклала свій план: її, Світланине лібретто швидко й старанно поставить столичний театр, не кажучи вже про злиденну периферію. Бо, по-перше, по-друге і по-третє, це лібретто Світлани, а по-четверте, для відмазки,

— це дитяча тема і національний колорит якраз у межах соціалістичного за змістом, національного за формою. Лібретто — найефективніше, найприбутковіше вкладення творчого капіталу. Драматурги — мільйонери, бо з кожної вистави їм капає. Багатші за них тільки текстовики-піснярі, удатніші за саму Жоржину. Чому не називає їх поетами? Від скромності. А якщо чесно, після шампусика, вони ніколи ними не стануть. Пісні складають лише графомани — на цю тему можна було б написати прецікаве дослідження, коли б у нас була свобода слова і не було літераторських мафій. До того ж Жоржині осточортонабридло копирсатися в тому лайні, що пихато зветься сучасною літературою, носити горшки за дутими знаменитостями, аби вони взяли до репертуару чергові “рози-мімози”, вона хоче дати собі спокій, точніше — придбати його, аби вільно реалізувати свій талант, написати щось справжнє. Поєму. Про місце людини в житті. Якщо вдасться, звичайно, прослизнути з оперою на сцену, а перелізти ці височезні міцні мури неможливо без потужної катапульти. Це тобі не царизм. І не капіталізм. А композитора вони тобі самі знайдуть.

Можна було й менш дохідливо. Світлана втямила. Вони невимушено торочили про те, про се, і так собі непомітненько виробили план стрімкого марш-кидка на театр. Чекати обидві не любили.

Після обопільної згоди Світлана вже спокійно сприйняла розповідь про “маргинальний епізод”: сестер бачилася з Костем. Вона запитала опальні “мізки”, чи знає він, що Світлану прийнято до СП за казки? “Яку Світлану?” — перепитав Кость. Жоржина буцім назвала повністю прізвище — ім’я — по батькові. “Як, — здивувався Кость, — вона хіба ще не повисилась?” Маргинальний епізод кольнув Світлану. Чимось ще не зрозумілим, а надто тим, що Жоржина взяла собі за моду підкусювати її. Дивись, мишко, коли б зубки не зламала. А подрузі сказала просто:

— Дурний його піп хрестив. Хай збирає свою жовч, на старість як знахідка буде, — щедро подарувала любій співавторці кістку, щоб мала з чим з’явитися до Костя, може, щось і виторгне.

— Я йому кажу: Костю, побійся Бога, хіба ти не знаєш, що серед жінок немає Юди, хоч вони зрадливі за Божим проектом. Навпаки, кажу, є свята Магдалина, з одного боку, і безпорочне зачаття — з іншого. Не можна картати глечик, що сьогодні в ньому молоко, а завтра, хай Бог милує, вино, — Жоржина далі грала на нервах.

— Як би мені делікатніше пояснити тобі, подруго, — перебила її різко Світлана, — що я не люблю свинства. Чого ти в мене впинаєшся? Чого ти хочеш?

— Я?.. Всього. Що можна купити за гроші. Твоя історія з Костем — шикарний сюжет. Треба тільки перенести його кудись подалі, географічно й історично, щоби ніхто не здогадався.

Світлана скрутила дулю і тицьнула її під ніс Жоржині.

— Якщо ти це зробиш, то я тобі по гроб життя... — і тут Світлана загнула такий залізничний бублик, що навіть досвідчена Жоржина заплодувала.

Заступника міністра Анатолій приймав на кухні. Звичайно, кухня їхня хоч куди, це простора зала, та все ж. Дмитро Спиридонович підхопився Світлані назустріч, зашпортувся своїми пампухуватими зимовими че-

ревіками для школярів середнього віку, невправно вхопив даму за ручку і поцілував, не піднісши до вуст, а кинувшись обличчям мало не нижче її талії, для чого краще було б уже стати на одне коліно. Анатолій ані руш, він узагалі засвоїв нову пластику: не повертав голову на шиї, а коли треба було обернутися, то всім тулубом.

Про всі деталі з заступником міністра було вже домовлено, вона сама ходила до нього на службу, де Дмитро Спиридонович так само перечіпався своїми балабухами-черевиками і прикладався до її ручки. Заступник говорив “галіматня”, “хвакт” та “фатіт” у розумінні “досить”, Жоржина цей “хвакт” почала вживати ширше: скажи Хвактові те й те. Доки Світлана чекала майбутнього головного, а поки що простого режисера театру у широкому коридорі міністерства, знічев’я розглядаючи дошку з портретами учасників ВВВ, їй трапилось Хвактове прізвище та фотографія: рядовий молодий моряк із напруженим обличчям і сповненим готовності поглядом — обличчя типове для тих часів.

— Такі-от матроси лише в кінці служби починають розрізняти, де зюйд, а де норд, — почула за собою, а обернувшись, побачила чоловіка середніх років із зморшкуватим, у борознах обличчям людини бурхливих пристрастей. Це й був Аскольд Смушкевич, “її” режисер, служив колись на флоті, про що й доповів, доки крокували до Хвактового кабінету.

Там усе полагодили, щедро присолоджуючи ділову розмову не знати кому адресованими гаслами про турботу про молодих драматургів і незлецькою кавою. А втім — чом не знати? Жоржина дуже хотіла бути на цій тронній церемонії, але загрипувала, і коли Світлана панічно почала її закликати хоч доповзти, бо не зможе відповісти на щось конкретне про лібрето, Жоржина нараяла “мовчати як риба об лід”, поблажливо посміхатися, і це змусить їх заповнювати паузу і висловлюватися самим. Коли ж розп’якуватиме Світлана, то ті два йолопи сидітимуть і думатимуть, а це ні до чого. Коли вже перемовчати геть неможливо, треба сказати “я (ми) подумаю (ємо)” — і квит. А режисера вона цілком бере на себе, коли почне працювати над виставою, а саме в тому напрямку, щоб не лише відкрити йому цілковитий простір самовиражатися, а й розігріти, спонукати значно поліпшити драматургію — він досить метикований серед пихатої і нікчемної режисерської калічі. Упродовж міністерського рандеву Світлані й справді лише раз довелося сказати “подумаємо”, та коли вловила ревниво-ображений погляд режисера, що, мовляв, його мають за ні за що, мило додала: “разом із вами”, втручаючись уже в Жоржинину парафію.

— Про що говорили? Про що, про що... Хіба я знаю? Про щось... Аскольд набивався поговорити про оперу і про глибину свого художницького бачення вистави у мене вдома.

— Ти б нагадала тим Аскольду і Діру, що в тебе вдома Рюрик, — бавилася, прокурено кахикаючи, Жоржина. — Ну, біжи ж хутенько до мене, ми шампусика ням-ням. Свіженького. Накреслимо чергові заходи про заходи до підвищення і поліпшення. — Шампусиком Жоржина називала будь-яке питво, що було найчастіше самогоном — присилали з села.

Світлана й справді кепсько розуміла, про що поважно перебалакувалися Хвакт і Аскольд, запам’ятала лише якусь закручену кокетливу фразу Хвакта: мовляв, Аскольд Семенович не буде незадоволений, коли після

його вистави чи й раніше у нього з'являться конкуренти в інших театрах республіки, сказати б, виникне творче змагання, бо лібретто чудове, а драматургії для дітей надто мало в репертуарах.

Отак, бачся, робляться справи й у верхах, коли подивитися зсередини та зблизька. Відверто й безсоромно, он звідки в Анатолія такий безпардонний нахрап. Єдине, що псує атмосферу спілкування з цими бізнесменами з великої дороги — їхнє неприховане боягузтво, принизливі для чоловіків багатослівні теревені, фігові словечки, недолугі жарти — надто вже виказують власну залежність і нікчемність, ніби запевняють, що вдається зробити лише невелику частку того, що ладні зробити. Як їх терплять дружини? А втім, удома, напевно, ці страхополохи богують і панують.

До прем'єри Жоржина не дожила. Навіть до репетицій. Серцевий напад. А от саме лібретто вона з Аскольдом і композитором, якого Жоржина поза очі називала, цитуючи Булгакова: “покійний Берліоз — не композитор”, встигла вилізати, переробити до невпізнанності. Світланиного в тому лібретто від самого початку було... власне, важко сказати, було щось чи не було. А зараз її казки, позбавляючись своїх прозових стрів і вбираючись у Жоржинині поетичні рюшки, взагалі почали вистрибувати і ходити вихиласом, вихиласом — бо творили митці не щось, а рок-оперу, національну за формою. І саме тому, що свого мала там якусь дрібку, та й то з ласки Жоржини, Аскольда і Берліоза, почала Світлана турбуватися, куди воно все може повернутися. Не в опері, а в житті. А що, коли Жоржина з режисером обдурять її й вийдуть на публіку без її прізвища? Цілком можливо. Сам Анатолій нічого не вдіє, коли опера піде в роботу, заанонсується як Жоржинина і Берліозова, отримає розголос. Не судитися ж — це виключено, жодна експертиза не доведе, що в казках Світланиного, що народного, а що — Жоржино-Берліозного, а скандал на цілу країну. Згодом зрадникам можна помститися, але юридично й публічно, і, головне, фінансово, вони будуть міцно почуватися в сідлах. Шукай вітра в полі.

А що, коли... Досі Аскольда успішно відтирали від чільних позицій у театральному світі. Попередні Перші мали свої уподобання — акторські, відтак режисерські, отож при дворі ошивалися інші фаворити, отримуючи звання й ліктями та пузами, за лексикою Жоржини, заступаючи дорогу нагору новим талантам. Коло улюбленців нових керівних сімей ще не склалося, борня між народними і зобидженими талантами за лаштунками колишніх купецьких театрів і в салонах нових меценатів ще тільки розгорталася. Аскольд, добившись від неї кухонної аудієнції, довго й нудно прикидаючись, творив із себе збірний образ усіх шляхетних і вишколених персонажів, яких йому доводилось грати чи режисувати. Всупереч її рефлекторному очікуванню зальотів, розводився про театральновеликосвітські інтриги, аж доки Світлані не стало цікаво насправжки, хоч і не в тому розумінні, до якого її схиляв Аскольд.

Люди скрізь люди, баби скрізь баби, а чоловіки — скрізь чоловіки — ось що роїлося в голові, і Світлана зле запам'ятала, хто з відомих акторів і актрис належить до якої котерії (слово Аскольда), хто кому перекриває кисень, хто кого їсть або доїдає. А даремно. Тепер лише дотумкала, що це і є головна, як каже Анатолій, ланка, за яку можна поцупити золотий

ланцюжок. Метикований Аскольд не міг не помітити її нездогадливості, але, слід віддати йому належне, не форсував подій. Отож вона й порішила: Аскольдові слід допомогти стати головним режисером театру, тобто зробити ставку на його фракцію, на ображених попередніми й досьогоднішніми щасливчиками. Донесла цю думку до Аскольда, і тільки-но він відчув надійні стремена і поводи, як рвонув до тріумфального фінішу. Саме тоді він геть перемінився і від уїдливої критики “дамської” драматургії перейшов до апологетики її, Світланиного, творчого методу. Підступні заміри Жоржини зазнали нищівного удару.

Тепер, після того, як опера утвердилася на кону й підігрівана дирижованими рецензентами публіка заговорила про явище в мистецькому житті, після того, як Світлана звикла до свого авторського рахунку, мов до водопровідного крану — відкрутиш і ллється, — вона вже й не відновила б усїєї драматургії фатальної, трагічної сварки з Жоржиною. Хіба що на страшному суді, але не на цій грішній, надто грішній землі, де заборонила собі пам'ятати про це, стерла все, як непотрібний магнітофонний запис. І знову відзначила власне відкриття давно відкритого: коли б не існувало забуття, коли б людині судилося нести через ціле своє життя все, що нею чи з нею скоєно, перестали б існувати й одиниці, й гурти, й покоління. На могили кладуться квіти, це так, але ж і важкі камені — недарма.

А Жоржинину вину пам'ятає. Це Аскольд доповів, що співавторка починає після ням-ням шампусика патякати, буцім-то тільки її опера, її вірші, і що вона не дозволить експлуатувати свій талант. Довести це легко: усі чернетки писані її рукою, а Світлана — нездара, куди їй до поезії, і якби не чоловік... Що ці “паскудні комуністи” (так і казала) не посміють, не зважаться на оприлюднення своїх зазіхань на її твір. А якщо зважаться, то у неї, Жоржини, є зброя ефективніша — щось незрозуміле Аскольдові про якогось Костя.

Пам'ятає Світлана й Жоржинин похорон. Анатолієва вірна служба інформувала про певні чутки, тож довелось декого профілактично налякати. А загалом гору взяло життя, ота сама нехїть людей бабратися у темних історіях, обходити їх, як міни, що можуть вибухнути.

Всі варіанти, писані рукою Жоржини, зникли. Немає їх. Не було. Може, хтось і згадає цю непутящу богемну Магдалину, але не Світлана. І годі про це.

Якось помітила, що надбала усмішку свого чоловіка. Ця усмішка сама до неї прийшла й прижилася. Щоправда, була незрівнянно теплішою і милішою, але ж то цілком природно. В Анатолія це була спочатку маска страху, а вона нічого вже не боялася, поводитися в житті вільно й розкуто, ба відкрила в ньому багато незвіданих насолод і почувалася молодою. Це було нове життя, цілком досі не знане, і мати помітила: ти, каже, як удруге на світ народилася. Єдине, що якийсь час лякало її, то давня дурна фраза: “Десь далеко загавкали собаки”. Вона виринала зненацька, тільки-но поривалася щось записати сама, і Світлані коштувало неймовірних зусиль прогнати цей привид. Аж доки хтось із шукачів придворних милостей зачитував їй, розпускаючи півнячий хвіст, якогось філософа К'еркегора: кожний сміливець чогось та боїться, жахається,

наприклад, павуків або мишей. Тільки-но отак узаконився її страх, перестав мучити.

Обсїдали чергові настїйні клопоти, і Світлана мусила давати їм раду. На московських культурно-державних вершинах об'явився приятель Анатолія. Зазнайомилися вони недавно й уклали союз для обопільного прогресу. Анатолій забезпечував високопоставленому знайомцеві безпроблемний захист докторської дисертації тут, у своїх володіннях, а той торував у своїй, значно ширшій парафії, у кількох союзних республіках тріумфальну ходу Світланиної опери. За кордоном теж мав певні можливості. В усі сюжетні колізії цих багатоходівок Світлана не вникала, лише їздила до екзотичних південних гірських окраїн на прем'єри. Особливо їй сподобалися урочистості з нагоди розширення і поглиблення культурного співробітництва з братніми країнами, виступати там повпредом вітчизняного оперного мистецтва.

Тривав час відкриттів. Черговим серед них називала собі таке: чим більше людина розпросторює свою особистість, чим на вищій щабель життєвої ієрархії ступне, тим ширші відкриває собі обрії пізнання не лише зовнішнього світу, а й себе.

Глибоко зачана, загнана в підпілля, виклята самою Світланою за клопіт і негаразди, її властивість недовго цінувати досягнене була нарешті узаконена у правах, здобула волю, й Світлана тепер пишалася тим, що її натура жадає прем'єр, прем'єр, прем'єр в усьому.

Світлана підохочувала і “стимулювала”, як сказала б покійна Жоржина, зміну двох помешкань за кілька років: поставали нові будинки, і кожен мав переваги над попереднім проектом. Анатолій, певно, й сам не бажав відставати від часу, і хоч був упевнений, що на його вік суспільної стабільності вистачить, усе ж таки завбачливо клав собі за правило прилучатися до найновіших досягнень у всіх сферах добробуту, щоб ніколи не жалкувати, що прогавив дещицю, коли раптом трапиться непередбачуване. З Анатолієвими можливостями було не важко отоварюватися найціннішими еквівалентами грошей — коштовностями, благородними металами. Законний порух Світлани втерти носа решті жіноцтва останніми воланнями московських дизайнерів одягу Анатолій присік, сказати б, у зародку: Члени Сімей і Першого, й Другого, й Третього, а точніше — Глави сімей не захохочували зовнішньої нескромності ані у власному середовищі, ані серед придворних. Анатолій так і сформулював: “Ми не двірня, ми придворні, почт!”

Отож приїлися Світлані недовзі і провінційні прем'єри, і прийоми на її честь у братніх країнах. Вабили небратні, і то не на погляд, а на правах знову таки ж повпреда. І хоч старався московський приятель-референт (а за якийсь час — друга постать у якраз потрібному міністерстві), опера на конвертовану валюту не потягнула. Помилки припустилися не Світлана і не Анатолій, а столичний Приятель. Хто-хто, а він знав кон'юнктуру, проте недооцінив снобів із метрополії, які, пронохавши, звідки вітерець віє, навмисне прорецензували привезену на їхній суд провінційну виставу, м'яко кажучи, кисло, та ще в Найцентральнішій Газеті. Певно ж, їхня фронда була достоту наскрізь корисливою. Треба було Приятелеві просто увімкнути свій глузд і зрозуміти, що затискувані ним фронтдери, як пара в котлі рвонуть у цю шпаринку, натхнені не лише помстою, а й зголоднілі за безкарністю. Вихватка,

звичайно. Не вистачило кебети ні нейтралізувати кусючих, ні відмобілізувати вірні кадри. Ех, провінціал, провінціал... Полетів небом, поплив по океанах, потрохикав рейками в усі кінці планети лише завбачливо заготовлений номер журналу про найостанніші досягнення Великої Країни, а в ньому на цілу сторінку портрет Світлани на весь зріст, а на решту розвороту — розповідь про неї.

Кілька примірників числа зі своїм портретом Світлана прихопила, поїхавши до Італії, мимохідь показувала його нашому культурному аташе, щоб не думав, буцім її творче відрядження — липа, звичайний “дах” для номенклатурної дружини, але аташе й без того опікувався нею на чужині ревно і щиро — не гідний був би такої посади у такій країні, коли б чекав сторонніх роз’яснень, у чому полягає його власний інтерес.

І зродилась там у Світлани одна думка. Щоб згодом, через кілька місяців дозріти остаточно в Потсдамі, у Сан-Сусі. Анфілади залів, простір, окрилюючі потоки світла — невже в такій оселі щодня хтось-таки жив, а може, й живе? Оті столи, стільці, крісла, в яких сиділи й ділили світ Сталін, Черчілль і Рузвельт, не справили на Світлану найменшого враження, хіба лиш тим, що з шкіряної оббивки меблів туристи повиколупували на сувеніри — невже самими нігтями? — цвяшки. А от апартаменти для буденного королівського побутування приворожили її. Стривай, по суті, тільки у цьому житлі й може мешкати людина, аби почуватися гідною й вільною! Не празничною, а щоденною має бути саме така оселя. І ще раз, уже в Празі, зазирнувши на Златній вуличці майже в собачу будку, де, кажуть, замешкував Кафка, погодилася з сентенцією іншого аташе, що в такому житлі можна перейнятися лише вселенським жахом людського існування. То за віщо ж їй картати себе, коли відчайдушно, не розбираючи дороги, тікала світ за очі з гиблих місць, дряпалася, не тямлячи себе, з життєвих баюр, котрі ковтають, поглинають, виснажують і висмоктують ні для кого і ні для чого? Шкода, що вже не зможе розповісти про такі ось міркування Жоржині, може б, та з користю для себе, для них обох, зрозуміла: скажена воля до власного вивищення — і то будь-якого — важить не менше, ніж талановите зображення чужої долі. Не менше. І хто зна, який талант із цих двох — поважніший. Ні, не саме манаття, яке накупувала в самозабутті, в трансі, привозила з закордону. Вважай, звідти вивезла жагу не відставати від найновітніших здобутків житлобудування, що реалізувалися в Анатолієвому Відомстві Відомств. І там, і тут, і скрізь право мати апартаменти, а не кімнати — здобич для удатних. І ще: тамтешніх умов життєвого чемпіонства вона еством не відчуває, боїться і люто ненавидить. А вітчизняні їй рідні, зрозумілі, вона їх збагнула і благословила, бо тут — гра саме для неї, такої, яка є, якою знайшла себе.

Не могла не пишатися з того, як своєчасно її непомилні внутрішні локатори вловлюють ціль, щойно та з’являється на обрії часу, а може, й трохи раніше. Введена до московського вищого світу Анатолієм і його тамтешніми колегами, не була розчарована, що відкриття, яким саме має бути житло для гідного людського існування, належить не їй. Дружини нових володарів, чи не такі самі безрідні простячки й плебейки, як вона, походжають під високими ліпними склепіннями апартаментів. Пави. Ніби змалечку забавлялися в цих завбільшки із сільський клуб залах, зростали у будуарах і музичних вітальнях.

Щоправда, дивлячись на них, згадувала, якою побачила себе в дзеркалах німецької вокзальної перукарні. А вони себе добачають? Не завжди. Хоч би що “строїла з себе”, як казала баба Мотря, котрась із Високих Дружин, природа брала своє: трактористка — трактористкою, ланкова — ланковою. Це — ніяк, не погано й не добре. Просто чомусь князівські хороми не пасують простолюдкові. Чому так? Хвалити Бога, в столиці її рідного краю немає житла з графськими надмірностями. Не вціліло. А от пристойне купецьке — є. Це найперше, на що слід націлити Анатолія: реставрувати тихий особнячок і вгніздитися в ньому. Для онуків і правнуків. Зріши там, зробляться справжніми поцінувачами, тонкими дегустаторами життя. Аристократами.

Отак нова мета збуджує нові сили. “Наша мета — комунізм!” — і з кожним витком життя він мусить наблизитися, інакше гасло втрачає сенс, а розчарована людина спадає з траєкторії обвугленим непотребом, як згорілі бризки фейерверку.

Світлана не бажала ні на кого покладатися. Сама з працівником житлосектора об’їздила все місто, його вцілілі історичні квартали, аж поки на одній із горбатих затишних вуличок їй упав в око двоповерховий будиночок-пряничок: не дуже багаті, проте освіченіші дореволюційні домовласники були вигадливими і стимулювали фантазію зодчих, аби мати не просто оселю, а якусь подобу родинного гнізда для нащадків. Цоколь будиночка обсадили, мов мухи, таблички установ — його облюбували собі дрібні контори. Перебувши кілька революцій і воєн, пряничок не витримував службових буднів: неоковирно пофарбований, облуплений, з щербатими сходами зворушливого ганочка, він достоту міг правити за образ переможеного і упослідженого класового ворога, який, проте, працюючи скромним радянським бухгалтером, не втратив прямої постави і взагалі — породи, хоч і змушений продати кілька своїх золотих зубів.

Прикидаючи, як можна порятувати цю пам’ятку нормального людського життя, подумки входила у майбутній зелений англійський палісадничок перед скромними дубовими дверима, що їх відчиняє поважний швейцар... Тиць-триндиць, моя радість, сприймати такі надмірності, як швейцар чи консьерж, це суспільство ще не дозріло. На жаль. Хоч і некомплект, але доведеться обійтися без швейцара. Ї зовнішній вигляд має бути скромний. Зате в інтер’єрі слід іти по максимуму, щоб, як любила цитувати якогось класика Жоржина, “прі папеньке по-русскі, а без папенькі а-ля капуль”.

Зв’язалася з науково-дослідним інститутом поліпшення побуту трудящих, і звітди Світлані принесли купу пречудових рекламних проспектів зарубіжної сантехніки, споглядаючи які раніше, скажімо, на Чорній горі у Маріїній “врем’янці”, Світлана могла б і не думати про кімнати — так гарно й затишно виглядали самі лише туалетні приміщення. Відклала рекламу “Нагревающаяся откидная крышка из пластичного материала для унитаза”, зацікавило її й “Туалетное сиденье с электрическим подогревом” — слід буде і те, й те замовити, там буде видно, який із цих двох пристроїв зручніший. А ось — “Комбинированное устройство для дождевого душа или ирригации заднего прохода”, — Світлана щиро зареготала, цей текст, мабуть, сподобався б Жоржині: одне діло — вульгарно послати когось до задниці, інше — культурно-ввічливо відправити на “іригацію”. “Унитаз для комнатных собак” теж знадобиться. “Самоочищающееся очко для туалета”. “Гигиеническое оборудование для ватер-клозета, содержащее

устройство для подачи струи воды на соответствующий участок тела потребителя”; “Сидение туалета со встроенными весами”; “Уборная, оборудованная креслом и устройством для подачи горячих напитков с системой циркуляции воздуха для отвода возникающих паров”... Господи, як же невігласно уявлявся їй хатній комфорт досі, а бач, вважала себе обізнаною!

Сортируючи ще раз проспекти з Анатолієм, провели веселий вечір. До купки на замовлення долучили і “расходомер для мочи, устанавлюваємий на унитазе”, і “устройство для отбора проб кала с последующим сжиганием экскрементов и автоматической чисткой поверхности сидения унитаза после пользования”, ще кілька прецікавих винаходів світової цивілізації. Кортіло поділитися своїми знахідками з Бабусею чи іншими Сімействами, але Анатолій заборонив: не знати, як до цього поставляться, не виключено, комусь спаде на гадку звинуватити у розбещеності, доводить потім, що ти не верблюд, що ця сантехніка призначена для масового попиту рядових громадян. Чинити слід розважливо й виважено: замовити, встановити, хай високі гості на практиці переконаються, що побутові зручності не мають ніякого стосунку до ідейних переконань.

Дід, як прозивали Найпершого, не козирився, він звик оточувати себе людьми будь-якого ґатунку й калібру, аби лише безмежно, по-собачому були йому відданими. А щоб ніхто в світі ніколи не завів біля нього свого ока чи вуха, Дід не виказував зверхності до найближчих помічників, не гаяв їх, мов денщиків, не відокремлювався за стінами Великої Хати чи своїх численних резиденцій. Навпаки, йому, давньому служаці, що волею долі сподобився замолоду потрапити до особистої охорони Великого Вождя, були, сказати б, із цього боку, знизу, глибоко зрозумілими порухи душі своєї челяді.

З усієї гами почуттів, з усіх психологічних домінант слуги і охоронця Дід, виявивши здоровий плебейський глузд, виокремив найголовніше: мрію челядника теж стати великим паном. Він сам здійснив цю найпотаємнішу людську жагу, і через те знав найвищу в світі вартість надії на її втілення в кожного свого найменшого помічника. І зробив на неї безпомилну ставку. Двірня й охвістя мінялися, але кожне нове поповнення могло бачити: віддані Дідові люди, незалежно від усіх своїх інших якостей, могли багато на що розраховувати.

В усіх Дідових резиденціях Анатолій почувався однаково бажаним і необхідним. Цьому передувала деяка стриманість, але не Дідова, а самого Анатолія, який не хотів ризикувати й виглядати нетямущим, знаючи, що якраз цілковите довір'я до нього — запорука того, що й Світлана непомітно й природно, з наполягань Дідової родини, посяде належне місце у найвищому товаристві Членів Сімей. Так і сталося. Від епізодичних з'яв на неофіційних урочистостях Світлана, чия скромність, порядність і чарівливість витримали вступні іспити, зробилася дійсним членом поважного товариства.

Зачарувати Бабусю і її оточення було неважко. Світлана щиро сприйняла головну настанову Анатолія: ти повинна стати не просто потрібною, а незамінною для цих людей. Покоївок і служниць там доста, і Світлані не довелося заходити у своїй заподадливості так далеко — до примітивного слугування, хоч і до нього попервах була готова.

Світлана пильно приглядалася, в чому може стати незамінною для Бабусі (і Діда також, бо окремих, власних інтересів Перша Леді не мала, а якщо й мала, то давно вже забула). Приндитися, виявляти індивідуальні нахили Бабусі було вже ні до чого; ніякого тіньового життя давно не було вже й у Діда, залишався лише виворіт основної його діяльності, де Бабуся сама навчилася бути корисною і незамінною. Крім мирного співіснування з Другими й Третіми сімействами, що було неважко, бо ті самі наввипередки здійснювали його з усіх сил, Бабусі належало гармонізувати “суто людські стосунки” у верхніх шарах довіреного Дідові суспільства. Ні, високими, сановними урядовцями, людьми, з одного боку, і без того досконало вишколеними, а з другого — епізодичними все ж таки в тій каруселі, що повільніше чи швидше оберталася довкола Діда, опікуватися їй не належало. Ті приходили і зникали з державницької волі. Постійними величинами залишалися, переходили від династії до династії вільні таланти. Отож належало забезпечити спадковість культурної підтримки політичній владі, певна річ, вміло добираючи і поповнюючи природний, а іноді й штучний відсів новими, молодшими володарями людських душ, геніями місцевого масштабу. Первісний добір і виховання духовних кадрів, надійних повпредів і комісарів у ненадійному творчому середовищі, звичайно, провадили відповідні служби Великої Хати, але чутливі і марнославні натури (така вже їхня природа) потребували, як панночки, теплоти й уваги, регулярного потвердження їхньої більшwartості не лише офіційно — званнями і нагородами. Вчасно виявити, помітити, нейтралізувати негативні емоції, погамувати амбіції — це була складна й відповідальна робота, чи не важча, ніж кабінетна. Не легша — це точно. Хто бубнявіє невдоволенням, що має гіршу квартиру, не той ангажемент, пошанівок — найефективніше виявлялося в особистих контактах, на невимушених зібраннях у тилкових апартаментах влади. Тут Бабуся почувалася фельдмаршалом, їй слугував досвід, знання людей, незлостивість, бо не було в її житті ніяких невдоволених бажань. Звично фаворити нашіптували їй один на одного, значущо доповідали про той чи той вибрик конкурентів, але доки вся ця борня точилася в межах нормального взаємного підсиджування, залагодити справи вдавалося мирним шляхом. Часом прохоплювалися і серйозніші речі про певні світоглядні збочення, викривати які аж надто ревно полюбляли маститі митці, така інформація йшла далі і вже перевірялася “по каналах”.

Так дипломатично й уміло вдавалося запобігати загостренням або, навпаки, — створювати їх, давати відверту, принципову відсіч тим, хто чомусь переставав цінувати довіру до себе, у кого творчий доробок починав заходити в суперечність із його життєвими набутками настільки, що автор забував, кому і чим завдячує, і мав наївність приписувати все своїм талантам. З роками бабуся так звикла до усталеного контингенту свого салону, що політикування її почало зводитися до того, аби не чіпати нікого з милих її серцю фаворитів, а це входило в суперечність з Новою Лінією на омолодження намісництва в творчому середовищі. Аби тихо було в домі, Дід знайшов вихід, гідний великого політика. Давши спокій Бабуні, доручив зайнятися первісною селекцією новобранців саме Анатолієві, а щоб процес виглядав органічніше, дозволив йому безперешкодно створювати бум навколо опери: творчий статус Світлани полегшував місію

Анатолія та ще й накидав флер культурності на Дідове оточення. Це ніколи не зайве.

Пізніше Анатолій утаємничив Світлану в ці важливі і потрібні політеси, а от своєму приживленню, чи як він називав, окуліровці до Дідового двору Світлана завдячувала самій собі. Бабуся ненав'язливо розпитувала, а Світлана охоче переповідала своє минуле життя: зазнала, мовляв, усього, та залишилась неушкодженою її оптимістична натура, життєлюбство й віра в усе світле, а надто в радянський народ. Вона засвідчує це, бо сама прийшла з гущі життя. Якщо Бабуся щось сама розповідала, повчала, наставляла, Світлана променилася увагою і пошаною. Намагалася бути схожою на Мону Лізу з картини да Вінчі, про яку довідалася недавно.

Мона Ліза здавалася їй жінкою, що склала ціну геть усьому в житті і згодна лише на добірне, найкраще, найкоштовніше. Ї ні на що інше. Знаменита усмішка Мони Лізи бентежить усіх, бо являє те, чого всі або не можуть собі уявити, або бояться: жінка-переможниця. Та ще й така, котра завдячує перемогою тільки самій собі. Перемога слабкості над силою — річ неймовірна серед людей і приступна лише святим або жінці. Рідкісному різновидові жінок. Немає на обличчі звичної для чоловіків-чемпіонів і призерів бундючності і пиhi, роздутих, як у ховраха, щік і вибалушеного нахабного погляду. Немає придуркуватої монументальності героя, бо жіноча перемога не буває остаточною, завершеною. Це постійна впевненість у постійних перемогах, їхня низка ще не скінчилася.

Чому ж Мона Ліза не потрапила Світлані на очі замолоду? Висіла б у купе, зустрічала б своїм святогрішним поглядом змучену після біганини з брудним посудом офіціантку, — яких зайвих мук, якої перебільшеної розпуки позбавила б Світлану в тому колі пекла. “Я це знаю, я це пройшла, а ось бач, яка залишилася”, — так промовляла б Мона Ліза до Світлани.

Світлана якось захотіла дізнатися, що скаже Мона Ліза про Жоржину, про Костя, але картина мовчала. Не могло бути, щоб не мала сказати щось із цього приводу. А може, й скаже, може, ще не готова Світлана почути. “Алхімія життя” — пригадався не знати чий вираз. Жоржини? Костя? Якогось аташе?

У Луврі картина не справила на Світлану ніякого враження. Лише після того, як дізналася, що Джокондо — прізвисько чоловіка Мони Лізи, купця, про якого світ навіть не згадує, умліваючи натомість ось уже чотириста років від неї, Джокондихи, — прикипіла до знаменитого портрета й почала розгадувати себе по ньому чи його по собі.

Бабуся, згадуючи молодість, побожно переказуючи прикмети золотої епохи комуністичного ентузіазму, подивувалася, чому це радіо, а з ним і телебачення забули про радісні, бадьорі, натхненно-піднесені й задушевні пісні її покоління — звідки ж набратися духовності нинішній молоді? Світоглядні тези Бабусі мали таку саму обов'язковість, ставали матеріальною силою, як і Дідові оцінки тих чи тих явищ суспільного життя — власне, Бабуся їх нерідко й підказувала Дідові. Від Світлани, як від хвацької дівчини-регулювальниці часів війни, вимагався чіткий, спрямовуючий жест, подальше було справою техніки — для того існувала конгрегація пропаганди під наглядом Анатолія.

І справді, невдовзі в республіканських радіо- і телепередачах на повний

голос залунало мистецьке ретро кінця 20-х, 30-х і 40-х років, зворушуючи до сліз інших бабусь і дідусів, і ще рішучіше штовхаючи онуків до капосної маскультури Заходу.

Світлана, як та працююча бджілка, інтуїтивно відчула, що з паперових квітів Бабусиноного ретро можна видобути і свій нектар. Яюсь Бабуся ностальгійно промугикала кілька мелодій, яких ніхто в салоні, крім Світлани, не знав. Колись їх наспівував крізь затиснуті в зубах дерев'яні цвяшки швець-інвалід у містечку її дитинства, розлого зависали вони над убогою вуличкою у виконанні п'яньких сусідських кумпаній, тужно скиглили їх і подруги-провідниці. Мила задушевність цих пісень присмачувала жорстоке життя, як ковток казьонки з запечатаної білим сургучем пляшки.

Не знати, що підказало їй саме зараз без жодних передмов заспівати Бабусі “Оля красотка была”. Зачервонівся від такого афронту відомий Композитор; сидів, стримуючись із усіх своїх культурних сил, знаменитий народний Співак, а Світлана, скоса спостерігаючи лише за Бабусею, проспівала всі куплети від “Ах, васількі, васількі” до “Оля красотка била, русие кудрі віліся, много из наших ребят за Олей-красоткой гналіся”.

Без паузи перейшла до “Зачем ти, мать, меня роділа, зачем на свет произвела”, тоді завела “Коля Раю любіл до безум'я, но суровая Рая била...”, потім — у тиші, що чаїла непередбачуваність, проспівала “Понапрасну мать-старушка, сорок вйо-горст пешком ішла, своєму родному сину передачу прінесла”, “Спасайте — не спасайте, мне жізнь не дорога”, “счітался хуліганом, а дра-га-лся бе-гез ножа”, “Хасбулат удалой, бедна сакля твоя”, “Как на кладбіще Мітрофановском”, “Базар большой, чече-ген-цев міного, русска бариня ідьот, ругаеться в бога”. А от останньої — “Среді бушуюших камін суділі парня молодого, он бил красів і молчалів, но відел в жізні много злого”, — а особливо після того, як герой вирізав усе своє сімейство і маленька сестра перед смертю “как рибка без воды, свой алий ротік откривала”, Композитор не витримав і відійшов до вікна. Та коли Бабуся прихилила до себе голову Світлани і поцілувала в чоло, і Композитор, і Співак похопилися, заойкали, зааякали, розсипалися в компліментах і почали бідкатися, що естрада геть пропадає без таких співанок. Один поперед одного, захлинаючись, уславляли золоті поклади народного мелосу, на який так мало уваги звертають сучасні діячі культури, збожеволівши на авангардизмі, а Світлана чекала, що Бабуся припинить їхній блюзнірський, цинічний водевіль. Ні, покиувала згідно срібною благородною головою. На її прохання Світлана проспівала ще й “Кірпічікі”, “Мне циганка ворожила”, і навіть Анатолій підпрягся, а Веселун — права рука Діда — підіграв на гармошці — улюбленому Дідовому інструменті.

Від того й пішла особлива довірливість у стосунках Світлани з Бабусею.

Дід не дозволяв ніяких фамільярностей щодо атрибутів влади, сам ставився до них побожно-урочисто, як старий вояка — до армійських регалій, і кожного, хто злегковажив би найсвятіше, не присік, а відсік би вмить і безжально. Він не говорив “ЦК”, а лише “Центральний Комітет”, не “міськком”, а “міський комітет партії”, не “парторганізація”, а “первинна партійна організація”. Не дозволяв собі жодних абревіатур. Але його приятель — Головний Вождь, чоловік гедонічного, епікурейського складу, сам яюсь назвав колективну, гуртову Найвищу Інстанцію

Священним Синодом. Пожартував. Дід скривився від такого кощунства, але так само “отсебятіной” вважав би і заперечення Вождеві.

Сказане має тільки те відношення до подальшої оповіді, що, приїхавши якось із чергового Синоду, Дід цілих п'ять чи шість хвилин роз'яснював Анатолієві суть Нової Лінії щодо творчої інтелігенції, а це свідчило про докорінний поворот. Полягав Новий Підхід у тому, що нині, коли найзухваліших розумників і базик приборкано, випроторено за кордон чи запроторено в надійні місця, мудра політика мусить посилити батьківське піклування про решту митців, навіть норовистих. “Вони норовисті, — чи свою думку формулював Дід, чи когось цитував, — бо не одержують належного. Вони пропонують себе, а ми їх не купуємо. Талант — народне надбання”. Доручив опрацювати питання про присвоєння почесних звань, поліпшення квартирних умов найсердитішим талантам, аби вгомонилися і не збурювали уми.

Крім загального нагляду над реалізацією Лінії Анатолій перебрав на себе частку конкретної роботи, учасником якої саме й судилося стати Світлані. Перше апробування (після рекомендації компетентних служб) бунтівні знаменитості мали пройти саме через неформальні зустрічі з Анатолієм. На кілька місяців їхня квартира, до якої раніше Світлані було звелено звужувати і звужувати коло запрошуваних, набула всіх ознак такої собі філії Бабусиноного салону, чи радше чистилища. “Такого собі”, бо про справжній, як вона бачила у кількох можновладців у Москві, говорити було смішно. Не той контингент.

Треба було замінити кількох довірених осіб, комісарів у творчих спілках. Старі геть зашкарубли і в лютий запопадливості випрошували собі фірман розчавлювати всіх талановитіших, а таких звідкись наростло і навіть заявило про себе в літературі, музиці, живопису, кіно ще й науці чималенько. Загартовані генерали до- і післявоєнних призовів геть збісініли після антикукурудзяного перевороту, аж тремтіли, щоб знову точити кров. Ці, як на погляд Світлани, шкарбани картали і недавно, вже щасливо повалену владу, і самих себе — за те, що дали опублікуватися цілій хвилі зухвальців, яку тепер приборкати стало важче.

“Хай би кожен зогнив у собі!” — плямкали вони Анатолієві й усім службистам і, помолодівши і збадьорившись, надолужували прогаяне: кільком найпопулярнішим поетам, режисерам, філософам перекривали кисень, садили на безгрошів'я, виганяли у кочегарки. Ото зробити б так одразу, не дати новобранцям вилупитися з яйця — і не було б проблем. Ті з “хвилі”, хто запізнився вийти на публіку, а були це, мабуть, найталановитіші, пощезали безслідно й безболісно для суспільства. Репресії щодо них не викликали небажаного поголосу, ніякого ускладнення у творчому середовищі. Їх відскіли від тих, хто встигнув уже замелькати на очах публіки, їх засудили, посадили, і авангардна купка перелякалася, похитнулася. Нагінки розладнали їхню дружбу і громадянську згуртованість, а натомість увімкнувся суто людський фактор з усіма його невичерпними резервами мімікрії: він, фактор, любить і хоче виживати. Моторніші кинулися під захист влади з каюттям, хитріші — в мертву зону обстрілу: зачалися і писали “в стіл” — і лише кілька найамбітніших, яких могла влаштувати тільки велика слава, велика влада і значний добробут, трималися як могли. Вони й були найнебезпечніші: їхня впертість зводила нанівець весь виховний ефект, ба навіть рбила чеснотою

внутрішній спротив, доки той лишався безкарним — а як ти покараєш за внутрішній спротив? Випробувану вбивчу формулу “це стоїть у нього в підтексті” світ почав висміювати, адже некультурні 30-ті роки вже минулися і тра’ було шукати інші форми. А ворохобники якраз усі пішли в підтексти, як у підпілля. Всюдисущі компетентні хлопці доповідали, що герметичність, ускладненість форми творів зробилася чеснотою, ба прапором упертюхів. Розвивається небезпечне епігонство — вірна ознака співчуття публіки до замаскованої крамоли. Довелося погромити поетизми в кіно, а от тепер належало втішити їхніх adeptів просторими квартирами і званнями. Тим приємніше було це зробити, що ті й самі почали одмовлятися: творити антирадянщину нас, мовляв, спонукали деякі редактори. Керівництво студій розігнали, і все вщухло.

Після цього відселекціонувати поступливіших стало легше. Вся справа — кому, що, скільки або чим заплатити, — так коротко благословляв Дід, але Анатолій і сам знав таємниці людського чинника.

Сьогодні якраз був запрошений один такий кандидат — честолюбний поет, якому Жоржина вчепила прізвисько Опішнянський Глек.

Певна річ, запросити мала Світлана. Кілька днів вона чекала дзвінка, й ось із письменницького будинку просигналили: прийшов, сидить у підвалі, в письменницькій харчевні. На детективному варіанті наполіг Анатолій. Зателефонувати прямо і запросити в гості до всісильного апаратника — означало б зіпсувати справу. Офіціоз насторожував, спонукав претендента продумувати лінію поведінки, стратегію і тактику, ставив зустріч у якісь окреслені рамки. Пахло торгами. Претендент чекав би чогось певного, даремно ж нікого не запросять.

Анатолій заздалегідь вивчив пухкеньке досье: що, де, коли, кому говорив Глек. Чи не з дитинства, зі школи — активіст. Не дуже поспішає (чи не встигає) за модним модерном, за змістом вірші ортодоксальні — про комсомол, про партію. От лишень хочеться авторові, аби все було по-доброму. Утопічно, як ота недавня балаканина в сусідній державі про соціалізм із людським обличчям. Звичайний інтелігентський мотлох, але на здоровій ідейній основі. Ніби пропонує: владарюйте, наказуйте, ведіть, конвоюйте, лише м’якше, милосердніше. Не так суворо і невблаганно. Ми вже не проти, ми й самі йдемо за вами, кривдно тільки, що ви нашої відданості не цінуєте. За своїм, як від когось чула слово, архетипом був цей чолов’яга з тих незбагнених натур, які можуть служити сповідником або лікарем перед стратою смертників: вони приймають і найдикішу жорстокість і милосердя водночас. Їх важко витлумачити. Вони уникають вибору. Хоча... Убивство в подібних ситуаціях — доконаний факт, а співчуття все ж таки декор.

Даремно ідейні літературні фрунтовики напосідаються на Глека. Їх самих ніколи не жаліли, і коли молодші активісти просять більшої довіри, ладні із власної спонуки, а не тільки з примусу і по мобілізації крокувати в ногу, ветерани злостивляться. Адже їм самим довелося робити жорсткий вибір: хто не з нами, той проти нас. Рвучись у голову колони, знали, що в її хвості підганяють і навіть пристрілюють. Служили щиро, але й від щирого страху. А цей пропонує: служитиму на совість.

Біля входу в письменницький дім Світлану чекав супроводжувач, не могла ж вона сама зайти до підвалу-харчевні. Це був вірний Берліоз, він добре знав свою роль: підтримувати застільні культурні балачки, а

коли треба — зникнути. Між іншим, цілком пристойний кавалер, і його словесні зальоти не були Світлані геть неприємні. Анатолій приймав його теж на кухні, і Світлана галяла із ним час не без задоволення, бо Берліоз знав силу-силенну цікавих історій із мистецького життя, дотепно пародіював найбронзовіших класиків. Як у них склалася угода з Анатолієм, їй було байдуже. Світлана лише тепер завважила, примостившись за сусіднім столом біля Глека у вбогій письменницькій корчемці, що композитор — хлопець беручкий. За якісь десять-п'ятнадцять хвилин, кивнувши чаркою Глекові “від нашого столу — вашому”, він уже й сам зі Світланою пересів до постової кумпанії і заходився інтимно звірятися Глекові, що мріє написати пісню на його слова. Хоч який метикований був Глек, Берліоз зробив невідпорний хід.

Річ у тім, що не так давно, у розпалі суворих ідейних ексекуючій Глека теж зачепила міцна рука влади. Його вистежили біля ресторану хлопці зі спецнаряду і потягнули до витверезника, ще й ребра трохи почухали. І хоча поголос про “провокацію” пішов, — спробуй доведи. Був п'янений? Був. Порушував? А таки порушував. Зазмагався з товаришем по чарці, дещо собі дозволяли на столичній вулиці, мов сільські парубчаки. Як кажуть у містечку, “воно й нішо, ну й нехарашо”. З роботи Глека потурили. Друкуватися зась. За чиї чи які оце чаркував зараз — бозна. Тим-то тепер його невеликі сумні очиці враз утратили зизу хитруватість і розширилися: змайнув порятунок. Та ще й у присутності дружини Дідового поплічника — і Глек уже приятніше позирив на Світлану, а можливо, й сам почав прокручувати варіанти, як скористатися зі слушної нагоди. Будь-яка внутрішня перевірка ригоризмом протестантського середовища, в яке його так брутално і необачно зіштовхнули, мусила б визнати Глекове сумління чистим. Хто-хто, а він знав: щодо нього вчинена кричуща несправедливість. Він не мав нічого спільного з тими фанатиками, котрі писали обурені петиції владі і дописалися до суду і концтаборів з Дідового повеління. Не лише надія реабілітуватися в очах можновладців-однодумців, довести, що вони помилилися щодо нього, а й нормальне, зболене бажання прохарчу засвітилися в його очицях.

Прощалися по-дружньому. Берліоз і Глек надихнулися ще поводити козу, аби закріпити взаємну приязнь. Світлана не перечила, та коли впіймали нічне таксі, аби кудись заїхати, вона настійно, пручаючись від їхніх дружніх обіймів, попрохала одвезти її додому. Відчинивши дверцята біля під'їзду, ступивши однією ногою на асфальт, запросила Глека на гостину у найближчі дні. І Берліоза, звичайно. Але той знав, що його це стосується суто символічно. Глек засяяв, і було зрозуміло, що сяятиме аж до жаданих відвідин. Можливо, ще й довго по тому.

За два дні підготовки до Глекового візиту — з дружиною, певна річ, — Світлана взнала дещо додатково. Анатолій проговорився-прохопився, вона примусила його доказати до решти ще одну Глекову халепу. Виявляється, сама та історія з витверезником з'явилася не випадково. Ще перед тим Глек дістав десь самвидавський рукопис, що цілком тягнув на статтю про зберігання й поширення. Виявити крамолу в шухляді його службового столу спецхлопцям не склало труда. Запросили переляканого Глека для довірливої бесіди. Слід віддати йому належне: власника рукопису спочатку не виказав. Його випустили й простежили. Глек метнувся до

одного щирого прихильника свого обдаровання, шанувальника “нової хвилі”, переповів тому все. І добра душа, палкий оборонець рідної культури, зірка якого вже заяскравіла, обіцяючи нове світило в науці, пожертвував собою. Чи вважав, що рятує вартіснішого за себе, чи мав особистий сантимент до Глека, чи сподівався на меншу покуту за свій великодушний жест, але заявив: скажи, що то я тобі дав крамольний рукопис. Глек із чистою совістю так і доповів під час чергової чемної розмови з компетентними. З чистою совістю — це було для нього дуже важливо. Відпустили з миром, хоч витверезником і позбавленням роботи підтвердили, що з ними жарти кепські. А жалісливого його приятеля не лише виключили з партії, відтяли від засобів існування. Ще й завернули з московського затвердження захищену докторську дисертацію. Зараз він працював десь кочегаром чи вантажником. Виявився чоловіком запеклим по-казацькому чи гайдамацькому, в усякому разі, затятим, таких уже, вважай, не лишилося в Україні, і їх слід дочавлювати до кінця. Ні апеляцій не подавав, ані каюся, не шукав служби за фахом. Ні з ким зі свого минулого наукового життя не зустрічався. Не був Сином Божим, щоб легко простити підступний поцілунок. І всі від нього відсахнулися. Чи від безсилля зарадити чимось. Чи втішені в глибині душі тим, що тепер уже не завдячують своєю популярністю його статтям. Чи в надії швидше повернути собі втрачені позиції, позбувшись небезпечного знайомства.

“У кожного під підлогою закопаний свій покійник”, — Анатолій, як завжди, мав рацію. Колупни — і розкриєш страшну таємницю. “Цим люди й цікаві”, — додавав Анатолій.

Глеків “покійник” зіпсував Світлані настрої, і несподівана власна чутливість збентежила її. Може, переситилася надлишком похмурих таємниць, скалічених доль — тоді це кепсько, бо означає: її здорова життєздатність підупадає. Ні, наче ж воля до життя буває в ній не згірш, тут радше якась нова алхімія. Порух чимось допомогти горопашному, розп’ятому за други своя науковцеві аніскільки не поширювався на тих, хто заважав їй особисто і через кого сама переступала. Мабуть, жертви інших людей можуть сподіватися на наше милосердя швидше, ніж наші власні недруги, подумала Світлана і заспокоїлась. Таке життя. Людської природи слід дослухатися і коритися їй — ніякої похибки на своїй лоці не побачила.

Ось він сидить, не на кухні, а в світлиці, за сервірованим “на всю потужність” (так звелів Анатолій) столом. Не принишклий, не скутий. Вірності теж відразу не демонструє, тримає марку — хай відчують, що дали йому недавно щигля незаслужено, несправедливо. Його дружини Ганни не треба розвивати, їй смакує високе товариство, бо певна своєї гідності — її чоловік не абищо, вона вже скуштувала, що то — бути при Імені. Не біжить на кухню підсобляти Світлані. Не збурюють у ній комплексів ані розкішне умеблювання, ані вишуканий інтер’єр, який Світлані допомагали устаткувати щирі доброзичливці відповідного профілю з науково-дослідного інституту. Навпаки, стриже очима, як на виставці, де можна й собі замовити щось схоже, а може, й краще. Зріла жінка. Рівня. З нею можна довго-довго знатися, йти пліч-о-пліч, звичайно, в межах обопільного інтересу. Не приведи, Господи, зробитися їй непотрібною чи стати на заваді. Не вимолиш і не випросиш, удасть, ніби

вперше бачить. Така панькатися не буде, вдячними спогадами не перейматиметься. Краєчок прірви, в який зазирнула після бовдурського чоловікового витверезника (цікаво, чи знає про “покійника”-вченого?), надійна запорука, що вивищення, яке оце зараз їй зблиснуло, непомилково освітлюватиме шлях до мети. Буде розумною і надійною співницею Анатолія, аби той не розчарувався в її Глеківі.

От цікаво: а якби Світлані не поталанило, якби спіткала її лиха доля і всі її пориви до кращого життя не вдовольнялися, відкладалися ненавистю, жовчю, злістю, заздрістю, камінням у печінці і нирках від хронічно поганого настрою й злиденного харчування, — чи схильна була б моралізувати, жахатися, дізнавшись, як усе досягається? Так. У тому разі, коли б утратила останню надію здолати жорстокий опір удатніших людей. Зловтішалася б із викривальних описів повалених можновладців (про вцілілих не пишуть), яких Дід і сам кількох зняв в областях, посівши місцевий трон, бо то були не його люди, та й розперезувалися на всю губу, даючи раз у раз зачіпки Дідовим ворогам.

Але плекаючи хоч найменший шанс перейти з вагона загального до плацкартного, а тоді й до купейного чи м'якого, вона опиралася б усім еством проти піднімання завіси й зазирання за лаштунки боротьби за найвищі призи. Успіхи мають свою інтимну технологію і навіть фізіологію. Врешті, якби всі побачили, як виготовляють ковбаси чи мармелад, у багатьох би геть відбило апетит. Навіщо? Так само й про кухню владарювання. Люди споконвіку каменували, розпинали, а потім дедалі винахідливіше нищили розкривачів секретів своєї природи. А от нащадки мародерствували, привласнювали істини, відкриті жертвами предків. Навіть віншували вже знешкоджених пророків. Роблять це й зараз. Робитимуть і далі.

Оприлюднення бруду, крові, підлоти, мерзот на верхах супільства ніколи не прийме той, хто, хоч би який був упосліджений, викохує ще надію здобути те саме. А таких — переважна більшість, хоч би там що патякали оборонці “високої народної моральності”, радше — торговці нею. Вона, Світлана, сама з того найкрутішого і найтугішого народного місива і знає, якими прагненнями воно пересичене, які дріжджі у ньому бродять. Якщо і вжахнуло її щось упродовж свідомих літ, то це була саме сукупна, пасажирська, вагонна людність, а на неї доста надивилася. Невмолима, жорстока, глуха й сліпа до чужого безталання, здатна навіть за свою найменшу зручність і вигоду горлянку кожному перегризти. Пихата, чванькувата до слабшого. Презирлива до совісливішого, догідлива, підібгана перед силою й владою. Ладна вмикати в собі, коли треба, і покірливість, і зухвалість, грати на протилежних своїх властивостях, мов на клавішах. Переходити, коли вигідно, від агресивності до тупої слухняності. Ні-ні, вона, Світлана, не мізантроп. Мізантропія — для приречених. Вона любить людей. Бо тільки в них заховані всі приємності твого існування, тільки від них походять усі принади світу цього. І хай бідкається і зневірюється той, кому не дано цього зрозуміти. Тьху-тьху-тьху, тричі стукни об дерево. Хай заздрісникові заціпить. Єдем дас зайне.

Одного вечора Анатолій повідомив, що “наш любий друг Кость”, виявляється, подав до журналу якийсь роман.

Рукопис роману лежав незабаром на нічному столику у Світлани, і вона майже до вечора не підводилася з ліжка, дочитуючи його й

обмірковуючи ситуацію. Те, що Кость не повинен у жодній ролі лишитися на поверхні життя, було ясно мов день. Але як це зробити? Сам роман здався Світлані нуднуватим, багатьох слів у ньому вона просто не зрозуміла, нічого біографічного, хвилюючого, слава Богу, не знайшла. Порадитися б із компетентними знавцями літератури, які слугують компетентним хлопцем, та напевно ж Анатолій і сам не з лопуцька.

Він і справді не гаяв часу. Аби не сполохати автора, уникнути випадковостей, посприаяв, щоб Костя забрали до армії на перепідготовку. За цей час ті, кому належить, спокійнесенько розібрали цілі стоси паперів у холостяцькій квартирі Костя і дещо таки нашкребли. Щойно Кость, засмаглий і змужнілий на полігонах, переступив поріг рідних пенатів, як його відвідали, як називала Жоржина, гестапівці. Цілком на законній підставі, з ордером на обшук. Без особливих зусиль знайшли незаперечні докази того, що виховні зусилля всього суспільства марно пропали і Костянтина Григоровича Бесагу належить вибракувати як громадянина з подвійним дном, нещирого і ненадійного, який лише вдало маскувався і прикидався одноступнем. У своєму щоденнику він виготовляв наклепи на суспільний лад, вважаючи його абсурдним, коли не цілком божевільним. Писав про економічну шизофренію планового господарства, параноїчну політику вождів від початку і до сьогодні і геть бабську, нечоловічу піддатливість народу. Законспектував сорок томів Маркса й Енгельса і дійшов висновку, що слід створити абсолютно нову партію і розпочати будувати зовсім інше життя, бо в цій країні дозріває Страшний Суд для всього людства.

Позаяк Костянтин Бесага працював колись на відповідальній роботі у високих інстанціях, судити його не знайшли за доцільне. Найавторитетніші фахівці дали докладний, кваліфікований за всіма міжнародними стандартами медичний висновок про серйозне психічне захворювання — манію реформаторства (до речі, дуже поширену останнім часом) — і рекомендували помістити громадянина Бесагу К. Г. до найкращої психіатричної клініки.

Світлана дізналася про фінал аж після того, як усі формальності було виконано, і зафратована лікувальна установа в закритому для іноземців південному місті поглинула Костя. Зі слів Анатолія зрозуміла, що назавжди. Якщо колись і вийде, то вже справді нічого не пам'ятатиме і нічим не цікавитиметься. Світлану трохи помлоіло: невідчіпно уявлялося, як Кость переживає свій перехід у безнадійний життєвий стан, а точніше — намислювала собі, чим би отаке стало для неї самої. І диво: якраз оце небезпечне, ризиковане для її внутрішньої рівноваги уявне заміщення Костевих почувань своїми власними зняло тягар із душі. Тверда впевненість, що їй подібна безвихідь не загрожує, зробила Костя невідомо-чужим, вона перестала відчувати його й ототожнюватися з ним, — як це завжди виходило в неї щодо невдач. Вони їй просто зліли і дратували, їй не доводилося навіть тамувати в собі жалісливість, коли переконувалася, що та або та людина — непоправний і природжений аутсайдер. “Падаючого — штовхни!” — не пригадувала, хто це сказав, здається, хтось дуже авторитетний. У кожному разі, влучно.

Вивернулася. Здолала в собі якусь незнану досі судому; зрештою, Кость тут був ні до чого. Налякалась чогось іншого, якоїсь темної і глибокої таємниці, від якої вчасно шарпнулася назад, відсахнулася і переборолала

згубну цікавість заглянути далі. Збентежила лише нова незручність: Анатолієва присутність зробилась обтяжливою, деколи несамовито кортіло, аби він також щез назавжди. Анатолій приніс їй путівку на морський круїз по північних країнах. Подорож збідорила Світлану, але остаточно на ноги поставили відвідини парку скульптур, здається, в Осло. Незвична для публічного місця відвертість, навіть брутальний цинізм, а водночас дивовижна магичність, з якою скульптор у важеному камені зумів явити весь кругообіг людського життя, його фази від з'яви на світ до згасання, пройняли Світлану. Вона нічого не зрозуміла з мистецтвознавчих мережив, які натхненно сплітала гідеса, просто дивилася на вирішальні сцени з людського існування, що їх розігрували безліч кам'яних чоловіків, жінок і дітей. Обступивши живого, який прийшов до них, кам'яні люди величезним колом кожен нарізно і всі хором уславляли й благословляли земне буття, і тільки його, і нікого й нічого поза ним. І все, що чиниш, людино, — неминуче й невідворотне. Не сумнівайся, не дорікай собі і не мучся. Просто — живи, доки можеш, роби, що велить природа, — і квит. Виліплений чи витесаний, височів у центрі стовп, весь — переплетіння людських тіл. Від підніжжя до верхівки тіла дерлися ввись, чіпляючись одне за одне, спираючись на нижчих, відштовхуючись від них, хапаючись за вищих, стягуючи їх під себе, як клубок червів чи гадів, що раптом застигли, скам'яніли у розпалі лютих надзусиль вивиситись одне над одним не знати для чого й навіщо.

От, пригадала, — Вігеланд, прізвище скульптора.

А іншого — Міллес, так. Либонь, уже у Стокгольмі. Теж багато скульптур, тільки в садибі довкола будинку на околиці міста. Запам'яталась одна. Високий стовп-постамент. Нагорі кисть велетенської руки з розчепіреними пальцями. На одному з них — зухвалий чоловічок. Мабуть, чималенького розміру в натурі, але на такій висоті — мізерний. Балансує на фаланзі, на пучці пальця тієї невідомо чиєї руки. Ось ворухнеться десниця, ні, сам лише палець, і беркицьнеться донизу жалюгідна фігурка.

Хтось здогадався: ось, мовляв, перст Божий. А чому? Не обов'язково. Земного можновладця, наприклад. Те саме.

І скажи ж ти, чомусь усі мудрагелі увиваються біля мистецтва. І літератури. Не дурні, в живому житті не дуже розум покажеш, а тут, мов тарган, лізе наперед, викаблучується. Знайшовся в групі один: духовності мало у цих скульптурах. І в Осло, і в Стокгольмі одне торочив. Строїть із себе, ніби прийшов на торг, має повний гаманець або грубенюку чекову книжку і що завгодно купити може, та не знаходить путящого, губу копилить, комизиться. Господи, як вони вже набридли з тією духовністю, злидні нещасні, — аж пищать, щоб розбагатіти, ревуть, та не вмюють. Умовляють себе, уговтують сором за власну імпотенцію: не дуже, мовляв, і хотілося. А самі бігають хортами, винохуючи, чи не трапиться по дорозі дешевий розпродаж, якнайдешевший, затиснувши у спітнілому кулаці кілька обмінаних крон.

(Закінчення в 9-му числі журналу).

Ліда ПАЛІЙ

ТАКІ ДИВНІ СНИ

Помалу прокидаюся. Тепле соняшне проміння гладить обличчя. Не хочеться ще відкривати очей. З безмежною радістю усвідомлюю, що я вдома у рідному місті, що все на місці, що нічого не змінилося, тільки мала дивні сни, втомилася від них, начеб тягарі носила...

В помешканні тиша. Стає ясно, що це неділя, що не мушу йти до школи. Батьки, напевно, ще сплять, а Ганя, може, в церкві. Ї мені святково-тепло на душі. Торкаю мережку на краю подушки, наковдерник і гладеньку атласову ковдру у квадратному викроєнні, знаю, що вона повинна бути золотаво-жовтого кольору.

Помалу відкриваю повіки. Наді мною висока стеля з добре знаними взорами в штукатурці та старий канделябр. Переді мною вікна, крізь які ллється ярке раннє соняшне світло. Вікна відкриті навстіж. Чую приємний шум міста, дзенькіт трамваїв, гудки автомобілів та крики дітей, що граються на вулиці.

Сонце разить очі, не бачу чітко обстановки в кімнаті, знаю, однак, що там повинні бути гострокутні меблі в стилі “арт деко”, що на паркеті застелений подільський килим, а на стіні над ліжком має висіти іконка в золотій оправі та невеличка картина Новаківського з зображенням дерев’яної гуцульської церкви.

Свідомо, що за мною в куті стоїть зелена кахлева піч, до якої зимою так приємно притулитися, а далі дводільні двері в коридор. На одвірку надрізи, якими татусьо значить кожного року, наскільки я виросла. На дверях вилискує справжня клямка, а не куляста, незручна, яку бачила уві сні. Пригадую, що верзлися й дивні вікна, які не відчинялися навстіж, а тільки трішки підносилися знизу. У тих кімнатах були низькі стелі, було там задушливо й іноді боялася, що ніколи з них не вийду.

Намагаюся отрястися від сну, а він над ранок був якийсь чудний, ні радісний, ні сумний. Маячилося, начеб я не жила тут удома, а в якійсь іншій дивній країні, де в центрі міста купчилися височенні будинки із сотками вікон і де на передмісті стояли рядами домики з не виправленої цегли, подібні один до одного, а перед ними зелені моріжки. Усвідомлюю, що це снилася Канада, куди їздила моя своячка і звідкіля прислала листи з марками, на яких було зображення маленької кучерявої принцеси Єлизавети.

Ї верзлося, що жила там у хаті на узбіччі пагорба, а внизу були дахи домів, а далі річка, над якою ширяли водні птиці. Дикі гуси летіли

восени на південь, а навесні прилітали знову. Роки пливли там швидко, і пори року були якись інші: весни начеб не було, влітку дошкуляла спека, і тільки осені були пишні, багатобарвні. У тому сні вся природа була чужа. Не літали в тій країні ластівки, не кували зозулі, тільки меві жалібно скиглили. В городі весною фіялки зовсім не пахли, а восени айстри не цвіли буйним кучерявим цвітом.

У мрячні дні було чути корабельні сирени з недалекого озера. По ночах іноді переливалися на небі полярні світла.

Ї снилися різні люди, в більшості незнайомі й далекі. Були й друзі зі школи, що стали дорослими, а то й посивіли, похилились. Люди ходили здебільшого парами, а я чомусь була сама. Іноді появлявся чоловік із теплим, лагідним поглядом очей, і мені тоді було радісно.

Ї маячилося, що була в мене кімната повна книжок і що хотіла все прочитати, та не встигала, і був стіл біля вікна, на яким я писала. Це, мабуть, тому таке наснилося, що я хотіла б стати письменницею. У мене вже один шкільний зошит списаний віршиками й оповіданнями, навіть ілюстрований, але я його нікому не показую.

Сонце піднялося вище і викарбовує гзимси та гїрлянди біля вікон на кам'яниці з протилежного боку вулиці. Я знаю, що внизу біля брами два могутні Атласи підпирають балкон.

На вулиці ще більший галас. Невдовзі, напевно, появляться музиканти, один або два чоловіки, і я завину пару грошів у газету і кину їм із балкону, а вони піднесуть голови й будуть усміхатися і кланятися. А може, прийде ще й чоловік з катеринкою й папугою?

Думка про папугу нагадала мені ще інший, приємніший сон. Мабуть, маячилося таке, тому, що я люблю географію, вмію знайти майже всі країни на карті, збираю поштові марки, на яких зображені екзотичні краєвиди і портрети королів та президентів. Читаю про цікаві подорожі й мрію колись мандрувати по світу.

У сні я начеб годувала велику папугу, прив'язану біля індійської хатини, посеред гущавини з дивною тропічною ріснею, де росли банани, цвіли орхідеї й літали величезні метелики. Там я й плавала в озерці серед джунглів і бачила, як наді мною ширяли різнобарвні птиці.

Я також летіла на чарівному килимі, як у казці з “Тисячі й однієї ночі”. Ширяла над містами, де вилискували сині бані мечетей, де видніли десятки мінаретів. Приземлювалась там, ходила по базарах, де мерехтіли скарби золота й срібла, де пахли прянощі, слухала, як муедзин закликає до молитви.

На крилах величезного орла здіймалася понад горами, покритими вічними снігами, де на узбіччях видніли монастирі, біля них миготіли буддійські молитовні прапорці, а в долинах стелилися поля золотої гірчиці.

Ї снилось ще, що пливла великою рікою, де на берегах за пальмами червоно заходило сонце, де відвідувала піраміди, руїни святинь і темні гробівці з розмальованими стінами. По безкраїх пустинях їхала верблюдами, бачила міражі. Світ у цьому сні був так безмежно цікавий, цікавіший від усіх казок, які читала.

У хаті далі тиша. Вирішую ще трохи полежати. Неділя буде, як завжди. Піду на “дванадцятку” з мамусею до церкви. Пополудні, може, виберуся з товаришкою збирати каштани на Підваллі.

Ї нагло пригадала жакливий сон, що примарився десь на початку ночі.

Не пам'ятаю вже його добре, а може, не хочу пам'ятати... А все, мабуть, вина татусевого приятеля, який страшив, що буде війна, що будуть кидати бомби з літаків, та казав, що нам тут небезпечно, бо живемо близько від цитаделі.

Запам'ятались із того снища тільки якісь уривки. Верзлося, що я у сніжну завірюху прощалася з моїм містом і плакала, що їхала з батьками поїздами, переповненими людьми і клунками. Всі кудись поспішали, штовхались, лаялися, діти плакали... Потому десь начеб жили в холодних бараках і я була завжди голодна.

І марилося якесь велике місто, і гуркотіли над ними літаки, а ми ховалися у підваллях. І шипіли бомби, як гадюки; вибухи стрясали землю, обсіпався тинк, і люди ставали від того сірі, а я тремтіла від страху. Жила в кімнаті, де вікно було заліплене картоном і мені було до болю холодно. Мами й тата десь не було, я їх шукала. Вночі начеб ходила вулицями, де по обох боках у кам'яницях із чорних вікон знімалося полум'я, і вибухали зорі, і падали з ревом літаки. Вбиті люди лежали, як ганчірки, на бруку.

Так боляче згадувати цей сон-мареву. Мушу думати про щось інше. Радію, що я вдома у своїм ліжку, що за вікном сонцем залитий світ. Чую, як щебечуть пташки десь унизу на гілках каштана. Згадка про сни розсіюється. Огортає мене почуття задоволення і теплого щастя. Буде знову гарний день, і прийде вечір, і шумітиме місто за вікном, а внизу нашою вулицею помандрує чоловік, який запалить газові ліхтарі, торкнувшись їх довгою жердиною. І буде затишно, і вірю, що не покину мого міста.

Канада

Петро Й. ПОТІЧНИЙ

ЩО ТАКЕ ПОЛІТИКА?

У науці політики знаходимо багато захоплюючих питань. Це, по-перше, питання описові, як, наприклад: хто здійснює політичну владу та з якою метою? чому людина готова сприймати політичні авторитети? як постають конфлікти та як їх розв'язують? що заохоче особу чи групу ангажуватися в політику? Інші — це питання нормативного характеру: що має стати метою політики? хто повинен бути при владі та чому? чому людина повинна коритися політичному авторитетові? як конфлікти треба розв'язувати? чому особи та групи мусять ангажуватися в політичну дію? Серед політологів існують великі незгоди, коли йдеться про відповіді на ці питання. Зрештою, існує ще й третій блок питань: що, власне, можна дізнатися про політичний світ? У зв'язку з цим існує багато поглядів на саме означення й методи, з допомогою яких описуємо чи розуміємо політику. Завдання цієї статті — дати загальний огляд різних дефініцій політики, без жодних претензій на оригінальність автора в поданні цього матеріалу. Це радше переспів найголовніших концепцій і означень політики, зібраних у двох важливих політологічних збірниках¹.

Адепти політичних наук добре знають, що немає однієї дефініції політики. Всім також зрозуміло, що різні означення політики віддзеркалюють важливі епістемологічні й методологічні суперечності всередині даної дисципліни. Альтернативні політичні концепції відображають світ політики по-різному: почасти тому, що вони народжуються в різному розумінні рації, доказів і пояснень, а почасти через абсолютно різне розуміння людського потенціалу. В кінцевому висліді ці концептуальні диспути стають знаряддям політики не тільки в абстрактній дисципліні політичних наук, але мають вплив також і на розуміння політики в реальному світі. Щоб краще зрозуміти ці проблеми, варто порівняти класичне означення політики з низкою дефініцій, якими послуговуються сучасні політологи.

Наприклад, Арістотель ніколи не змішував понять “влада” (правління, правити) і “політика”. Влада для нього означала ієрархічні відносини панування та субординації. Натомість політика в його розумінні була можливою лише в стосунках рівних. Участь рівних громадян у колективних рішеннях, що визначали зміст і напрям громадського життя з метою його довершення, була для нього суттю політики. Для досягнення цієї мети громадяни повинні також виробити спільні цінності, спільні поняття справедливості й несправедливості. Тільки за таких умов вони можуть позбутися конфліктів і досягнути спільної мети. Тому політичне життя — це освячення людської свободи, бо тільки в політичній громаді рівні

громадяни мають змогу ідентифікувати важливі цінності для життя та творити закони й інституції для реалізації тих цінностей. Арістотель характеризував політику як найвище мистецтво, бо тільки з її допомогою можна практично визначити, що є добром для громади та як досягнути це кінцеве добро.

З цієї метою Арістотель вивчав сотні існуючих конституцій, але не задля того, щоби визначити релятивізм різних способів життя як однаково цінних. Він був переконаний, що систематичні політичні студії можуть дати авторитетну й остаточну відповідь на питання, що таке найвища форма людського життя. Вивчення різних конституцій дає можливість визначити суть політики. Арістотель уважав, що людський розум може легко відрізнити суть від вияву чи актуальності від потенціональності. Він також ясно визначав різницю поміж політичною дією і політичною теорією, яка пояснює критичне розмежування між свободою, владою і правдою. Він припускав можливість, що громадяни будуть використовувати свою свободу, діяти в добрій волі і вживати свою владу задля інституалізації цінностей, далеких від найвищої форми людського буття. В політиці свобода та влада людей у процесі реалізації спільних цінностей можуть часто затьмарити правду. Знову ж політичні теоретики, які систематично досліджують природу й завдання політичного життя, можуть дізнатися правду про людські можливості. Але саме пізнання правди залишається завжди відгородженим від можливості реалізації її вчення.

На відміну від арістотелівської концепції, автори різних означень політики в ХХ столітті свідомо прагнуть відмежуватися від поняття найвищої і найкращої форми людського буття. Ніхто не говорить про те, що повинне бути, але радше про те, що існує. Для того всі намагалися винайти дефініції, вільні від передсудів (valuefree) і оперті на емпіричних спостереженнях. Однак навіть короткий огляд усіх цих дефініцій радше вказує на факт, що жодній із них не вдалося оминати передсудів.

У першій частині ХХ століття політичні науки були під впливом інституційного означення політики. Представники цієї школи вважали, що політика визначається діями офіційних інституцій держави².

Освячені традиціями й конституціями, чинні агенції держави стояли в центрі уваги емпіричних, політичних досліджень того часу. Конституційні положення розглядалися з метою встановити структури влади та розподіл влади поміж інституціями поодиноких держав. Дуже багато уваги надавалося інтерпретації поодиноких конституційних положень, як також трансформаціям цих положень у часі та просторі. Цей підхід також відзначався великим наголосом правових аспектів і дослідженнями законодавчого процесу та ролі суду в інтерпретації законів. Закордонна політика звичайно розглядалася лише як історія дипломатії, а внутрішню політику тлумачено, по суті, як частину механізму, з допомогою якого уряд впливає на життя громадян.

Як це виразно підкреслювали Артур Бентлі і Дейвід Трумен³, цей підхід має чимало прогалин. Якщо політика пов'язана лише з державою, то як тоді окреслити суспільства, що не посідають держави? Якщо конституція дає одинокі рамки для функцій держави, то як окреслити держави, що не мають конституцій? Що можна дізнатися про державу, в якій реальний розподіл влади камуфлюється даною конституцією? Якщо уряд є гніздом політики, то як треба класифікувати революційні рухи? Іншими словами, інституційний підхід не є ані нейтральним, ані тим

більше всеохопним визначенням політики. Справа також у тому, що цей підхід залишає поза рамками політики такі явища, як політичний босизм, політичні партії і групи натиску, як різні роди політичного насильства, що існують поза компетенцією держави. Інституційний підхід також дуже різко звужує рамки людської свободи, передбачаючи тільки конституційні механізми для можливих суспільних змін. До того ж ця дефініція політики не відповідає потребам міжнародних відносин — сфери, котрій і досі бракує обов'язкових законів та авторитетних структур, з допомогою яких було б можливим застосовувати санкції до непокірних держав.

Саме тому багато політологів вважають, що політика — це боротьба за владу⁴. У цьому сенсі індивіди беруть участь у політиці, щоб досягти своїх власних (часто шкурних) інтересів. Центральним питанням політичних досліджень залишається “хто добився чого, коли і як”⁵. Такі дослідження виходять поза межі державних інституцій, бо хоча офіційні державні інституції дають можливість боротьби за владу, вони не вичерпують усіх можливостей. У цій концепції політика є повсюдною.

Це означення політики не тільки поширює сферу політичних наук, виходячи поза державні інституції, воно також включає сферу, яка не надається до емпіричного спостереження, і тим самим дія влади залишається лише припущенням. Власне, цьому означенню політики притаманні багато припущень. Одне з найважливіших серед них — що кожна людина прагне влади. І саме тому політика є постійне змагання, мета якого — панування та експлуатація. Однак ця жадоба влади, яка вважається ключем до пояснення природи політики, глибоко захована від спостерігача в людській психіці. Отже, аргументація колова: політика — це боротьба за владу, бо людина має жадобу влади, але доказом того, що людина має жадобу влади, є ангажування людини в політику.

Критики також відзначали, що це означення політики не в змозі пояснити цілої низки політичних явищ. Якщо політика є лише панування, то чому такі вартості, як рівність, свобода та справедливість, відіграють таку велику роль у політичному житті? Щоправда, такі політичні реалісти, як Гаєтано Моска, припускають, що посилення на ці шляхетні принципи — це тільки різновидність пропаганди, завданням якої є маскувати гнобительський характер політичних відносин і тим самим створювати можливості для ще більшої експлуатації. Моска назвав це “шляхетною брехнею”, яку з різних причин підтримують і політичні еліти, й маси.

Результатом такого означення є часткове зменшення морального простору політичної дії. Наприклад, оцінка політичних режимів стає тоді дуже важкою. Різниця поміж добрим правителем і тираном перестає існувати. Добрий правитель — це, можливо, лише добрий пропагандист. І тому різниця між режимами полягає не в принципах, на яких вони побудовані, а тільки в умінні політичних керівників маніпулювати громадською думкою. Іншими словами, це цинічний реалізм, який підкопує також і поняття демократії.

Величезний вплив у політичних науках має також плюралістичне означення політики. Це означення, метою якого було виправити вади інституціоналістів і політичних реалістів, визначає політику як процес пристосування інтересів.

Подаю вибірковий і дуже обмежений перелік літератури в цій ділянці⁶.

На відміну від “реалістів”, плюралісти твердять, що людина ангажується в політику не тільки задля того, щоби дістатися до влади, але

тому, що вона представляє й обстоює цілу гаму вартостей чи принципів. Цей підхід не виключає особистих інтересів, але припускає також і альтруїстичні вартості як мотивацію політичної дії. Тому для плюралістів політика є процес, який допомагає усвідомлювати і зберігати вартості та інтереси. На відміну від “інституціоналістів”, які підкреслюють вагу офіційних агенцій уряду, “плюралісти” твердять, що політика є процес “спільного погодження між прибічниками різних поглядів і інтересів”⁷, процес торгу, переговорів, узгоджень і компромісів, за допомогою яких індивіди намагаються досягнути різну мету, але досягають рішення, що з ними всі якимось погоджуються. Тому цей погляд розглядає політику як модернізаційну дію, як спосіб розв’язати суперечності, не вживаючи сили, як механізм для досягнення політичної мети, виходячи з великого числа конкурентних альтернатив⁸.

Плюралістична концепція містить у собі низку модерних припущень про відповідні відносини особи та держави. Їхні прихильники вважають, що індивід повинен мати свободу вибирати свої, суб’єктивно визначені цілі, що роль політики мусить бути зведена до примирення цих суб’єктивно визначених потреб та інтересів особи з вимогами всього суспільства шляхом найменшого примусу. Зрештою, якщо існує засаднича рівність між людьми, то держава не повинна підтримувати інтереси однієї особи чи групи. Тому творення коаліцій — це найкращий принцип забезпечення свободи. Отже, політика через пристосування інтересів є правильною, бо результат кожних переговорів також творить практику пошуку згоди (консенсусу) серед учасників цього процесу. Геніальність цієї процедурної концепції політики полягає у визначенні рішень, які врешті знаходять підтримку більшості учасників цього процесу.

Плюралісти вважають, що ця концепція політики оминає надмірний раціоналізм патерналістичних підходів, які твердять, що тільки держава знає, що є в інтересах громадян. Ця концепція також визнає різноманітність громадян і охороняє права всіх брати участь у політичному процесі, визнає, що влада в суспільстві може мати різноманітні підстави (багатство, кількість виробленої продукції чи монополія на певні її види або безпосередньо знання) й дозволяє кожній законну роль у колективних рішеннях. Вона також припускає, що існують конкурентні інтереси навіть в офіційних інституціях держави, що вибранці можуть діяти фракційно, при цьому мотивами їхньої поведінки є не тільки концепції загального добра, але й організаційні інтереси та приватні амбіції.

Плюралізм також має своїх критиків. Перш за все, це означення політики не є всеохопним. Якщо механізм політичних рішень є альтернативою до застосування сили, то такі явища, як війна, революція та тероризм, залишаються поза сферою політики. До того ж припущення, що всі інтереси можна задовольнити шляхом погоджень, створює труднощі й кидає не надто багато світла на проблеми, які своєю природою є найважчими. Ця концепція також применшує структурні переваги, пов’язані з багатством чи зі становищем при владі. Поняття рівних прав щодо участі в політиці та впливах применшує величезну силу держави й економіки та їхній вплив на політичні результати. Нарешті, ця дефініція політики за своїм спрямуванням дуже етноцентрична й має тенденцію змішувати певну характеристику політичної дії західних, ліберальних систем із природою політики всіх періодів та країн.

Однією з галузей плюралізму є емотивізм чи інтуїтивізм. Як одна з

версій непізнавальности (non-cognition) емотивізм (emotivism) — це метаетична теорія, яка твердить, що факти й вартості різняться між собою онтологічно та що оцінкові думки включають питання, які стосуються радше суб'єктивних емоцій, сантиментів і почувань, аніж проблем знання чи раціональних обговорень⁹. У політичній сфері емотивізм обстоює погляд, що моральний і політичний вибір — це справа суб'єктивної переваги або нераціональних примх, про які важко розсудливо дискутувати.

Філософи вважають емотивізм дуже дефективною оцінкою моралі й відкидають його. Однак в суспільних науках його й надалі приймають як очевидну правду¹⁰. Існує досить доказів на те, що “люди великою мірою думають, говорять і діють тепер так, буцімто емотивізм є правдою”¹¹. Поширювані в підручниках суспільних наук, залучені в поп-культуру, припущення емотивістів пронизують дискусії про особу, свободу та суспільні відносини. Сучасна концепція “я” глибоко виповнена емотивістськими й індивідуалістськими засновками. Культурним ідеалом стала особа, яка питання про свою ідентичність вирішує в ізоляції й на підставі довільних бажань. Свободу розуміють як необмежене шукання ідіосинкратичних переваг як в особистій, так і в економічній, моральній та політичній сферах. Моральні питання емотивізм трактує як максимізацію уподобаних ідіосинкратичних вартостей, а моральні дилеми — як стратегічні або технічні проблеми, що стосуються конфронтаційних ситуацій, де задоволення певних бажань може блокувати задоволення інших. Повага до іншої особи тотожна з визнанням її права на пошук і вибір без перешкод для своїх преференцій. Замість осуду неморальних дій інших бачимо безосудний “відхід убік, якщо не подобається те, що роблять інші”¹².

Емотивізм у сполученні з індивідуалізмом заохочує людину шукати сенсу тільки в приватній сфері. Це посилює дальшу приватизацію “я”, а тим самим і сумніви, чи мають поодинокі особи настільки багато спільного, щоб варто було взагалі вести мову про їхні інтереси й турботи¹³.

Загальне засвоєння принципів емотивізму має важливе значення в політичному житті. В найкращому разі емотивізм стимулює релятивістичний підхід, який прагне “добирати взаємно суперечливі погляди й переконання і трактувати їх таким чином, аби вони не конфліктували між собою, але кожне з них на своєму місці було б сприйнятливим”¹⁴. Припинення принципового осуду явищ має на меті пригасити конфлікт, уникаючи його. Оминаючи осіб, що мають інші суб'єктивні преференції, можна уникнути й конфронтацій. Погоджуючись із вартостями, які, зрештою, є довільними і тим самим стоять поза раціональним виправданням, громадяни знаходять *modus vivendi*, який робить можливим співжиття серед різноманітності поглядів. Однак таке співжиття є дуже крихким, а сподівання оминати конфлікт — дуже ілюзорним. Негативною стороною емотивізму є цинізм і “знищення справжньої різниці між маніпулятивним й неманіпулятивними суспільними відносинами”, внаслідок чого політика зводиться до змагання між хитрощами та бажаннями, які врешті треба вирішувати силою¹⁵. І тому справжній вибір у політичному житті обмежений або інтенсивною боротьбою між різними інтересами, як це твердять “плюралісти”, або розв'язанням засобами насильства.

Політична спадщина емотивізму — це радикальна приватизація,

знищення публічної сфери та “зникнення громадської дискусії серед членів політичної громади”¹⁶. Тому що широке сприймання центральних тез емотивізму робить публічні дискусії небажаними (можуть спровокувати насильство), непотрібними (справжні рішення дискутуються з допомогою сили або сильної волі) і нераціональними (раціональність неможлива в обороні довільних преференцій). Приватизація створює світ, у якому поодинокі особи мають свободу діяти на підставі примх і реалізувати свої довільні бажання, але це світ, у якому колективних дій не дозволяє сукупність переконань, що унеможливають публічну дискусію або роблять її безсилою. Плюралістична концепція політики — не одинока концепція, що поширює емотивізм у сучасних суспільних науках, але її переконлива пропаганда пристосування інтересів як одинокої правдивої моделі політики сприяє дуже збідненій формі політичного життя. Вже те, що ця концепція вимагає від наукового експерта встановлювати “легітимність факту” на її вузькій конструкції політичних можливостей, має викликати певні застереження серед представників дисципліни, яка претендує на об’єктивність досліджень.

Щоб оминати проблему етноцентризму й випрацювати концепцію політики, яка охоплювала б політичну практику різних культур і часів, у 60-ті роки політологи бігевіористичного напрямку запропонували новий підхід до політики, який у своїй основі мав би бути широко порівняльним, але й цілковито науковим. Використовуючи органічні та кібернетичні аналогії, і “системний аналіз”, і “структуралізм-функціоналізм” визначають політику як саморегуляційну систему, що існує в широкому суспільному середовищі й виконує в ньому потрібні завдання¹⁷.

Прихильники цього погляду вважають, що політика виконує такі функції, без яких суспільство не могло б існувати. Завдання політичних наук — ідентифікувати ці важливі політичні функції, показати, як ці функції виконуються в різних культурних і суспільних середовищах, і визначити, як зміни в одній із частин політичної системи впливають на інші частини й на систему в цілому та в який спосіб система як така втримує гомеостатичний баланс (гомеостатія — це самоорганізована кібернетична система, що моделює здатність живих організмів підтримувати деякі величини у фізіологічно припустимих межах).

З огляду на те, що в політичних науках створено таке повне розуміння політичних процесів, політологи можуть багато пояснити й навіть зробити певні прогнози також у міжкультурному контексті. Метою системного, понадкультурного вивчення політики було створити наукове розуміння вимог, які стоять перед політичною системою (розбудова держави, нації, партиципація, перерозподіл тощо), а також природи адаптативних реакцій системи. Сюди входять і процеси конверсії, й обсяг політичного розвитку в сенсі структурної диференціації та культурної секуляризації, що постають тоді, коли система натрапляє на проблеми, які перевищують її можливості (здібності) впоратися з ними.

Побіч широкої популярності, ця функціоналістична концепція політики натрапила на труднощі, намагаючись визначити центральні політичні функції, без яких суспільства не можуть існувати. Хоча багато прихильників цієї концепції загалом погоджувалися з Дейвідом Істоном, що політична система охоплює “дії, які стосуються до авторитарного розподілу вартостей”¹⁸, проте вони не дійшли згоди, що саме треба розуміти під цими “діями”. Мітчел¹⁹ визначив чотири критичні функції:

1) авторитарне визначення системних цілей; 2) авторитарна мобілізація ресурсів задля досягнення цих цілей; 3) інтеграція системи (центр і периферія); 4) алокація вартостей і коштів. Істон (Easton D.), як і Олмонд та Колман (Almond G. and Coleman J.) пропонували широкий перелік функцій, включаючи також артикуляцію й агрегацію інтересів, законотворення, впровадження й ад'юдикацію законів, політичне вербування, політичне усупільнення та політичну комунікацію (зв'язок).

Критики підкреслюють, що жодна з повищих категорій не є достатньо точною, щоби повністю задовольнити сподівання цієї моделі. Адже жодна не змогла визначити ясно різниць між системою та її границями, жодна не вказала на діапазон критичних операцій, поза межами яких система перестає діяти, і жодна не зуміла чітко пояснити умови втримання рівноваги, щоби могли визначити різницю між функціональними й дисфункціональними процесами. Коротше, критики вказують, що термінологічні невизначеності та брак точности залишають підозру, що уявні (путативні) політичні функції є радше довільними, ніж життєдайними (вітальними) чи незамінними²⁰.

Критики також вказують на те, що, крім обіцянок і очікувань, функціоналістична концепція політики не створила допускальних (тестувальних) гіпотез і не зуміла ідентифікувати "наукові закони" політичного життя. На відміну від оптимістичних тверджень прибічників цієї теорії, критики вважають, що головною вартістю функціоналістичної концепції є винахідливість (евристика) у створенні вишуканої системи класифікації, що дозволяє описувати різні системи подібними (референтними) термінами. А спільна термінологія в свою чергу дозволяє порівнювати подібності та різниці між ними²¹.

Ще однією вадою функціоналістичної концепції є те, що наголос у ній стоїть на стабільності системи й вона не дозволяє або применшує політичні зміни. Тоді як традиційні аналітичні підходи класифікували перевороти й революції як основні механізми політичної трансформації, функціоналістичний аналіз вважає такі події лише адаптативними стратегіями, з допомогою яких "система" продовжує своє існування. Тому системний аналіз нівелює важливі питання, які стосуються характеру політичних режимів і важливих вимірів режимних змін²².

Однак функціоналістичний підхід не лише маскував політичні зміни на даному рівні, він також досить одноманітно пояснював сферу політичного розвитку. Модель розвитку, притаманна декільком західним, ліберальним системам (США, Великобританія тощо), стала парадигмою для політичного розвитку в цілому. Ба більше, це стало приводом до твердження, що певна модель економічного розвитку неминує веде до даного політичного розвитку, тобто що поширення капіталістичного ринку створить напруженість у традиційному суспільстві, а це, в свою чергу, призведе до потреби дозволити щораз більшу політичну участь мас, і в кінцевому результаті до введення демократії ліберального зразка. Зміст цієї проєкції явно ідеологічний і ненауковий, але цю модель розвитку політологи постійно подають як незаперечний, емпіричний факт. Коли до цього додати, що західні режими підтримують цей погляд, то стає ясным, що для громадян країн, які розвиваються, свобода вибору стає досить обмеженою.

Бігевіоризм у політичних науках підкреслював, що означення політики є і мусить бути об'єктивним, що концепції можна операціоналізувати

(опис дій і продукт дій) в безприписовий спосіб і що дослідна методологія — це нейтральна техніка для підбору і організації банку даних. В тому сенсі політолог — це пасивний спостерігач, завданням якого є описати й пояснити те, що існує в політичному світі. Цьому міфіві про нейтральність кинула виклик група так званих постбігевіористів, які твердять, що всі дослідження мають теоретичне підложжя й повністю пронизані переконаннями дослідників. Одначе до недавнього часу політологи не піддавали сумніву основного поділу між подіями в політичному світі та ретроспективним політологічним аналізом цих подій. Під сучасну пору критики вказують на те, що поняття цього критичного простору — це, правдоподібно, теж один із міфів. Постбігевіористи погоджуються, що кожна наукова дискусія є продуктивною, бо справляє позитивний вплив усередині досліджуваної сфери. Вони вважають, що політичні науки треба також розуміти як продуктивну силу, що творить світ відповідно до своєї уяви одночасно з уживанням концепцій пасивности, нейтральности, безсторонности й об'єктивности, які, в свою чергу, маскують роль цієї сили²³. Навіть дуже побіжний огляд чотирьох, нібито нейтральних, дефініцій політики, які панували в ХХ столітті, вказує на те, що ці критичні завваги постбігевіористів треба сприймати поважно, оскільки кожна дефініція політики не тільки розуміє політичний світ по-різному, але також дуже спритно пропагує специфічні зразки політичного життя.

Тому головні теми, що їх розглядають різні ділянки дисципліни, повинні узгоджуватися зі стратегією, яка дозволяє з'ясувати всі питання, що стосуються основних складників політичних досліджень. І тому замість твердити про непроблематичну наукову об'єктивність, політологи повинні радше намагатися пояснити й дати оцінку стандартам, які лежать в основі цих досліджень.

Канада

-
- ¹ *Sills D. L., Eds. International Encyclopedia of the Social Sciences. The Macmillan & The Free Press, 1968; Hawkesworth M. and Kogan M., Eds. Encyclopedia of Government and Politics. — Routledge, 1992.*
 - ² *Goodnow F. The Work of the American Political Science Association. — Proceedings of the American Political Science Association. — Vol. 1. — P. 37; Hyneman C. The Study of Politics. — Urbana, University of Illinois Press, 1959.*
 - ³ *Bentley A. F. The Process of Government: A Study of Social Pressures. — Bloomington, Ind., Principia Press, 1908; Truman D. B. The Governmental Process: Political Interest and Public Opinion. — New York, Knopf, 1951.*
 - ⁴ *Mosca G. The Ruling Class. — New York, McGraw Hill, 1939; Lasswell H. Politics. Who Gets What, When, How. — New York, P. Smith, 1950; Catlin G. The Science and Method of Politics. — New York, Archon Press, 1964; Morgenthau H. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. — New York, Knopf, 1967; Kaplan M. A. System and Process in International Politics. — New York, Wiley, 1957; Deutsch K. W. The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control. — New York, Free Press, 1963.*
 - ⁵ *Lasswell H., op. cit.*
 - ⁶ *Almond G. A. and Coleman J. S., Eds. The Politics of the Developing Areas. — Princeton, 1960; Herring E. P. Group Representation Before Congress. — Johns Hopkins, 1929; Herring E. P. Public Administration and the Public Interest. — McGraw Hill, 1936; Herring E.P. The Politics of Democracy. — Norton, 1940; Hirschman A. O. Journeys Toward Progress: Studies of Economic Policy-making in Latin America, Twentieth Century Fund. — 1963; Key V. O. Jr. Politics, Parties and Pressure Groups. — Growell. — 1964; Key V. O. Jr. Public Opinion and American Democracy. — Knopf, 1961; LaPalombara J.G. Interest Groups in Italian Politics. — Princeton, 1964; Loveday P. Group Theory and Its Critics. // Loveday P. and Campbell I. Groups in Theory and Practice. — Cheshire,*

1962. — Pp. 3 — 44; *Macridis R. C.* Interest Groups in Comparative Analysis. // *Journal of Politics*. — 1961. — Vol. 23. — Pp. 25 — 45; *Meynaud J.* Les groupes de pression en France. — Colin, 1958; *Odegard P. H.* Pressure Politics: the Story of the Anti-saloon League. — Columbia, 1928; *Almond G.A.* and *Verba S.* The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. — Little, Brown & Co., 1965; *Kariel H.* The Decline of American Pluralism. — Stanford, 1961; *Lowi T.* The Public philosophy: Interest group liberalism. // *American Political Science Review*. — 1977. — Vol. 61. — Pp. 5 — 24; *Manley J.* Neopluralism: A Class Analysis of Pluralism I and Pluralism II. // *American Political Science Review*. — 1983. — Vol. 77. — Pp. 368 — 384; *Marsh.* On Joining Interest Groups: An Empirical Consideration of the Works of Mansur Olson Jr. // *British Journal of Political Science*. — 1976. — Vol. 6. — Pp. 257 — 271; *Moe T.* The Organization of Interest. — University of Chicago Press, 1980; *Olson M.* The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups. — Harvard, 1965; *Opp K.D.* Soft Incentives and Collective Action. // *British Journal of Political Science*. — 1986. — Vol. 16. — Pp. 87 — 112; *Rothenberg L.* Organizational Maintenance and the Retention Decision in Groups. // *American Political Science Review*. — 1988. — Vol. 82. — Pp. 1130 — 1152; *Salisbury R.* An Exchange Theory of Interest Groups. // *Midwest Journal of Political Science*. — 1969. — Vol. 12. — Pp. 1 — 32; *Schlozman K. & Tierney J. E.* Organized Interests and American Democracy. — Harper & Row, 1986; *Walker J.* The Origins and Maintenance of Interest Groups in America. // *American Political Science Review*. — 1983. — Pp. 390 — 406; *Ware G.* Between Profit and State: Intermediate Organizations in Britain and the United States. — Princeton, 1989; *Wilson G.* Business and Politics. — Chatham House, 1985; *Zeigler H.* Pluralism, Corporation and Confucianism. — Temple University Press, 1988; *Zeigler H. & Peak G. W.* Interest Groups in American Society. — Prentice Hall, 1972.
- ⁷ *Lindbloom C.* The Intelligence of Democracy: Decision-making Through Mutual Adjustment. — New York, Free Press, 1965. Найголовніші праці в теорії плюралізму та корпоратизму такі: *Baudin L.* Le corporatisme: Italie, Portugal, Allemagne, Espagne, France. *Librarie Generale de Droit et de Jurisprudence*. — 1942; *Bowen R.H.* German Theories of the Corporate State. — McGraw Hill, 1947; *Deane H. A.* The Political Ideas of Harold J. Laski. — Columbia, 1955; *Dowling R.E.* Pressure Group Theory: Its Methodological Range. // *American Political Science Review*. — 1960. — Vol. 54. — Pp. 944 — 954; *Duguit L.* Law in the Modern State. — Huebsh, 1919; *Durkheim E.* Professional Ethics and Civic Morals. // Free Press, 1958; *Elbow M.H.* French Corporative Theory, 1789 — 1948: A Chapter in the History of Ideas. — Columbia, 1953; *Elliott W.Y.* The Pragmatic Revolt in Politics: Syndicalism, Fascism and the Constitutional State. — Macmillan, 1928; *Eggis J. N.* Churches in the Modern State. — Longmans, 1914; *Follett M. P.* The New State: Group Organization, the Solution of Popular Government. — Longmans, 1934; *Hobson S. G.* National Guilds and the State. — Macmillan, 1920; *Kaiser J. H.* Die Repräsentation organisierter Interessen. — Duncker & Humblot, 1956; *Latham E.* The Group Basis of Politics: Notes for a Theory. // *American Political Science Review*. — Vol. 46. — Pp. 376 — 397; *Leiserson A.* Administrative Regulation: A Study in the Representation of Interests. — University of Chicago Press, 1942; *Magid H.M.* English Political Pluralism. // *Columbia U. Studies in Philosophy*. — 1941. — No. 2; *Von Gierke O.* Das deutsche Genossenschaftsrecht, multivolume edition, 1868 — 1913; *Webb L. C.* Legal Personality and Political Pluralism. Monograph No. 12. — Cambridge, 1951; *Cox A. and O'Sullivan N.* The Corporate State, Edward Elgar, 1988; *Hancock M. D.* West Germany: The Politics of Democratic Corporatism. — Chatham House, 1989; *Katzenstein P.* Corporatism and Change: Austria, Switzerland and the Politics of Industry. — Cornell, 1984; *Keeler J.* The Politics of Neocorporatism in France. — Oxford, 1987; *Kennedy P.* The Rise and Fall of the Great Powers. — Random House, 1987; *Panitch L.* The Development of Corporatism in Liberal Democracies. // *Comparative Political Studies*. — 1977. — Vol. 10. — Pp. 61 — 90; *Richardson J. J. and Jordan A. G.* Government under Pressure: The Policy Process in a Post Parliamentary Democracy. — Basil Blackwell, 1985; *Rose R.* The Postmodern Presidency. — Chatham House, 1988; *Schmitter P.C.* Still the Century of Corporatism? // *Review of Politics*. — 1974. — Vol. 85. — Pp. 85 — 131; *Wolferen K. van.* — The Enigma of Japanese Power. — Knopf, 1989; *Zeigler H.* Pluralism, Corporatism and Confucianism. — Temple, 1988.
- ⁸ *Crick B.* In Defense of Politics. — London, Weidenfeld & Nicholson, 1962.
- ⁹ *Hudson W.D.* Modern Moral Philosophy. — New York, Anchor Books, 1970.
- ¹⁰ *Macintyre A.* After Virtue. — Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1981;

- Warwick D.* The Teaching of Ethics in the Social Sciences. — Hastings-on-Hudson, N. Y., Institute of Society, Ethics and the Life Sciences, 1980.
- ¹¹*MacIntyre A.*, op. cit., p. 21.
- ¹²*Mellah R., Madsen R., Sullivan W., Swidler A. and Tipton S.* Habits of the Heart: Individualism and Commitments in American Life. — New York, Harper & Row, 1985. — P. 6.
- ¹³*Connolly W. E.* Appearance and Reality in Politics. — Cambridge, Cambridge University Press, 1981. — P. 145.
- ¹⁴*Williams B.* Ethics and the Limits of Philosophy. — Cambridge, Mass., Harvards University Press, 1985. — P. 156.
- ¹⁵*MacIntyre A.*, op. cit., pp. 22, 68.
- ¹⁶*Dallmayr F.* Beyond Dogma and Despair. — Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1981. — P. 2.
- ¹⁷*Mitchell W. C.* The Polity and Society: A Structural Functional Analysis. // *Midwest Journal of Political Science.* — 1958. — Vol. 2. — Pp. 403 — 440; *Mitchell W.C.* Sociological Analysis and Politics. Englewood Cliffs, N. J. — Prentice Hall, 1967; *Almond G. and Coleman J.* The Politics of Developing Areas. — Princeton, Princeton University Press, 1960; *Easton D.* The Political System: An Inquiry into the State of Political Science. — New York, Knopf, 1971, 2d Edition. Див. також: *Eulau H.* Political Behaviour. // *International Encyclopedia of the Social Sciences.* — Vol. 12. — Pp. 203 — 214.
- ¹⁸*Easton D.* The Political System: An Inquiry into the State of Political Science. 2d Edition. — New York, Knopf, 1971. — Pp. 143 — 144.
- ¹⁹*Mitchell W. C.* The Polity and Society..., op. cit., 1958; *Sociological Analysis...*, op. cit., 1967.
- ²⁰*Landau M.* On the Use of Functional Analysis in American Political Science. // *Social Research.* — 1968. — Spring. — Pp. 44 — 75; *Gregor A. J.* Political Science and the Use of Functionalist Analysis. // *American Political Science Review.* — 1968. — June. — Pp. 425 — 439; *Stephens J.* The Logic of Functional and Systems Analysis in Political Science. // *Midwest Journal of Political Science.* — 1969. — August. — Pp. 367 — 394.
- ²¹*Dowse R.* A Funktionalist Logic. // *World Politics.* — 1966. — July; *Gregor A. J.*, op. cit., 1968.
- ²²*Groth A. J.* Structural Functionalism and Political Development: Three Problems. // *Western Political Quarterly.* — 1970. — September. — Pp. 485 — 499; *Rothman S.* Functionalism and Its Critics: An Analysis of the Writings of Gabriel Almond. // *Political Science Review,* Fall 1971. — Pp. 236 — 276.
- ²³*Foucault M.* The Order of Things: An Archeology of the Human Sciences. — New York, Vintage Books, 1973; *Foucault M.* Discipline and Punish: The Birth of the Prison. — New York, Vintage Books, 1979.

Володимир БАРАН

КРИМ: 1944 рік

(Архівні джерела про депортацію)

Історія багатьох народів, які стали жертвами сталінського геноциду, вимагає ретельного й ґрунтовного вивчення, дослідження широкого спектру джерел, починаючи зі спогадів сучасників і закінчуючи архівними документами. У цій статті зроблено огляд окремих архівних матеріалів, які стосуються проблеми депортації і донедавна мали ґриф: “Таємно” та “Цілком таємно”.

Ще в серпні 1941 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ про переселення німців, що жили в районах Поволжя. Згідно з іншим указом — від 7 вересня 1941 року — територія Республіки німців Поволжя відійшла до Саратовської та Сталінградської областей РРФСР. А всього протягом 1941 — 1945 рр. переселено 949 829 осіб німецької національності, кинутих на спецпоселення в Казахську, Киргизьку, Таджикиську, Туркменську, Узбекиську РСР, у деякі автономні республіки й області Російської Федерації¹.

У наступні роки депортація народів, незмінно обґрунтовувана вигаданою “зрадою Батьківщини”, набрала величезних масштабів. Тисячі й тисячі людських життів загублено, скалічено, безжально перемелено, але щоразу — в ім’я “високих ідеалів”, заради “загального добра”. За 1943 — 1944 рр. зліквідовано Карачаєвську автономну область (12 жовтня 1943 р.), Калмицьку АРСР (27 грудня 1943 р.), Чечено-Інгушську АРСР (7 березня 1944 р.). У квітні 1944 року з рідних земель зігнано балкарців, а Кабардино-Балкарську АРСР перейменовано на Кабардинську АРСР.

Ця хвиля терору, державного насильства обпалила ще один народ: 11 травня 1944 року з’явилася постанова Державного Комітету Оборони № 5859сс про виселення кримських татар із Кримської АРСР в Узбекиську РСР. Це рішення мотивувалося тим, що кримські татари співпрацювали з німцями, що начебто саме татарські націоналісти винні у винищенні мирного населення півострова тощо. “Ворожим” оголосили цілий народ, хоча тисячі кримських татар брали участь у бойових діях, були відзначені високими нагородами СРСР, хоча багато їх полягло на фронтах Вітчизняної війни — за ту ж таки Батьківщину.

Указ про виселення запустив у дію складний механізм, відпрацьований у минулі роки. Йшла підготовка до прийому та розселення кримських татар, визначалися можливості їхнього працевлаштування в Узбекистані тощо. На місцях створювались так звані “трійки” — комісії у справах прийому й розміщення спецпоселенців у складі секретаря обкому партії, голови облвиконкому та начальника обласного управління НКВС. Зведений

план розселення спецпоселенців передбачав, що кримських татар розмістять у 7 областях (55 районах) Узбекистану — Андижанській, Бухарській, Кашка-Дар'їнській, Наманганській, Самаркандській, Ташкентській, Ферганській.

Зі справ відділу спецпоселень НКВС СРСР видно, що з Криму ешелони мали вирушити 20 травня, а на місцях вивантаження — 43 станції — очікувалися від 3-го до 10 червня 1944 року. З доповідної записки, адресованої Л. Берії, довідуємося про “прискорення операції щодо переселення кримських татар” і про те, що перші ешелони зі спецпоселенцями повинні прибути до Узбекистану раніше — 25 — 27 травня 1944 року. Наприкінці травня нарком внутрішніх справ Узецької РСР Кобулов доповідав Берії, що підготовку до прийому та розселення кримських татар в основному закінчено².

18 травня 1944 року стало днем трауру в історії цього народу: протягом доби тисячі людей вигнано з рідних домівок, посаджено в товарні вагони і відправлено на спецпоселення до Середньої Азії. Це був день, що обернувся трагедією для живих і ще не народжених, що закреслив мрії та сподівання кількох поколінь. Це був день, який поставив тавро “зрадництва” на старих, жінках, немовлятах, який на довгі роки позбавив кримських татар батьківської землі, багатоговікового коріння.

Через нестачу харчів, антисанітарію та велику скупченість людей багато переселенців у дорозі померло. Діти, старі, жінки — найслабші, найменш захищені — становили абсолютну більшість цього “ворожого” контингенту. Не дивно, що в таких жакливих умовах, за такого нелюдського ставлення шлях на чужину витримали не всі. Крім того, відомі факти зловживань із боку спецконвою, що викликали зрозуміле обурення: так, в одному з ешелонів конвой зібрав із переселенців 50 тисяч карбованців начебто для поліпшення харчування, хоча ніякого додаткового харчування кримські татари не одержали.

Усі ці дні до наркомату внутрішніх справ СРСР ішла оперативна інформація про прибуття до Узбекистану ешелонів із кримськими татарами: на 1 червня прибуло 7 ешелонів, 2 червня — 24, 5 червня — 44, 7 червня — 54 ешелони. 8 червня у телеграмі № 1476, відправленій о 13 годині й адресованій Берії, керівництво НКВС Узецької РСР доповідало, що прийняття ешелонів зі спецпоселенцями з Криму закінчено. З казенною сухістю в телеграмі вказувалося, що дорогою в усіх ешелонах помер 191 чоловік (!). З інших джерел відомо, що сотні людей довелося госпіталізувати³.

Після прибуття на кінцеві станції протягом однієї-двох діб проводилася так звана санітарна обробка переселенців. Людей забезпечували хлібом на 2 — 4 дні з розрахунку 400 грамів на день. Потім везли до райцентрів, де їх “приймали” голови колгоспів, директори радгоспів, представники підприємств, до яких “приписано” спецпоселенців. Скільки сімей розбито під час цієї “операції” НКВС, скільки людей загубили своїх рідних та близьких? Щоб не допустити ніяких “самовільних дій” кримських татар, зокрема пошуків родини, органи НКВС ставили в місцях розселення спеціальні заслони.

А жертви росли: під час “вивантаження людських ешелонів” у Самаркандській області померло 6 чоловік, серед яких 4 — похилого віку, 2 — від виснаження в дорозі. У момент розселення госпіталізовано 96 чоловік у Самаркандській, 168 чоловік у Ташкентській областях,

високою була кількість госпіталізованих в інших областях Узбекистану. В одній із доповідних записок читаємо: “Всі переселенці заявляють свої претензії на недостатність харчування. Усі вони, від дитини до дорослого, крім 400 грамів хліба на день — чи відповідного еквівалента борошна нічого не одержують”⁴.

Всього в Узбекистані розселено 35 275 сімей кримських татар, або 151 604 осіб: 26 749 чоловіків, 53 537 жінок, 71 318 дітей. Найбільше поселенців розміщено в Ташкентській (56 641) і Самаркандській (31 604) областях. Переважну частину кримських татар “приписано” до колгоспів (87 116) і радгоспів (30 315), а решту до підприємств і будов (34 173). У республіці зорганізовано 76 спецкомендатур НКВС, покликаних “обслуговувати” спецпоселенців, тобто здійснювати за ними постійний нагляд⁵.

Умови життя на чужині були вкрай складні. Ухвала про забезпечення спецпоселенців присадибними ділянками виконувалася незадовільно. В одній кибитці чи квартирі розміщувалося звичайно кілька сімей, повсюдно не вистачало продуктів харчування. Перед вивезенням від кримських татар прийняли худобу, коней, зерно, вовну, шкіру й хутро (задіяно наркомат м’ясної та молочної промисловости, наркомрадгоспів, наркомзем, наркомзаг СРСР)⁶. Дещо з того майна за обмінними квитанціями мало бути повернуте, зокрема шляхом компенсації за “Таблицею еквівалентів заміни”, однак фактично повноцінної компенсації не здійснено.

Велику частину кримських татар “передали для трудового використання” на шахти, заводи, будови. Окремі керівники промислових підприємств в останній момент відмовилися приймати спецпоселенців через нестачу житла. На багатьох фабриках і заводах людей розмістили в бараках, землянках, у клубах і школах тощо. На рудні “Кайташ” (Самаркандська область) переселенців розмістили в брезентових наметах. На Янги-Юльському цегельному заводі (Ташкентська область) 100 сімей із дітьми поселили в літньому клубі. На будові Нижньо-Бозсуйської ГЕС (Ташкентська область) 850 сімей мусили жити в загальних напівзруйнованих землянках, по 15 сімей у кожній землянці!⁷

Та хто дбатиме про “зрадників” і “відщепенців”? Навіть тоді, коли це чесні й працелюбні трудівники. Доповідаючи керівництву НКВС СРСР, наглядачі змушені були констатувати: “Татари, як правило, відзначаються працелюбністю і вже в перші дні почали перевиконувати виробничі норми, настроєні вони мирно і в спілкуванні як між собою, так і з корінним населенням тактовні, чим одразу ж завоювали прихильність місцевих жителів”. У доповідних записках указувалося, що “за час вивантаження та розселення не виявлено антирадянських випадів із боку спецпоселенців, а також будь-яких негативних виявів із боку місцевого населення”⁸.

Однак перші заходи щодо депортації кримських татар здалися сталінському керівництву недостатніми. Тому 21 травня 1944 року Державний Комітет Оборони прийняв постанову № 5937сс про додаткове переселення з Криму кримських татар на територію Марійської АРСР та кількох областей Російської Федерації. У складеному на початку червня 1944 року рапорті начальника 3-го Управління НКДБ СРСР Мільштейна й начальника відділу перевезень НКВС СРСР Аркадьєва заступникові наркома внутрішніх справ СРСР Чернишову зазначалося: останній ешелон СК 579 зі спецпоселенцями прибув до місця призначення й розвантажений на станції Каган. У місця розселення доставлено понад 183 тисячі кримських татар, із яких 151,6 тисячі чоловік — в Узбецьку РСР і 31,4

тисячі — в Марійську АРСР, Горьківську, Івановську, Молотовську, Свердловську, Ярославську області РРФСР⁹.

2 червня 1944 року з'являється чергова постанова Державного Комітету Оборони № 5984сс такого змісту:

“Зобов'язати НКВС СРСР додатково до виселення за постановою ДКО № 5859сс від 11.V — 44 року кримських татар виселити з території Кримської АРСР 37 000 чоловік німецьких пособників із числа болгарів, греків і вірменів.

Виселення провести в термін від 1 до 5 липня ц. р.”¹⁰.

Операція була розпочата на світанку 27 червня 1944 року. З доповідних записок дізнаємося, що до 16-ї години на станції підвезено 27 000 чоловік. Зранку 28 червня органи НКВС завершили “справу”, виселивши 38 202 особи: 15 040 греків, 12 422 болгарів, 9621 вірмена, а також 1119 німців, італійців, румунів, представників інших національностей. Вони були розселені в Гур'євській області Казахської РСР (5160 чоловік), Башкирській АРСР (5206), Марійській АРСР (600), Свердловській (10 702), Молотовській (9867), Кемеровській (6167), Кіровській (500) областях РРФСР.

Крім того, у ті ж самі дні за постановою ДКО № 6100сс виселено 3652 іноземних громадян, із них 3531 чоловік грецького, 105 — турецького, 116 — іранського підданства. У двох спецшелонах їх відправлено на розселення до Ферганської області Узбекистану¹¹. Людей брали не тільки вдома, але й на роботі, тому багато сімей виявилося розбитими. На заяви про звільнення від спецпоселення, що надходили до Москви, давалася невтішна відповідь: заяви не розглядатимуться до кінця війни. Таким чином, протягом травня — червня 1944 року з Криму виселено понад 225 тисяч чоловік, відправлених на спецпоселення під нагляд органів НКВС — МДБ.

Так чинилася чергова розправа над власним народом. Улітку 1945 року Президія Верховної Ради СРСР затвердила постанову Президії Верховної Ради РРФСР про перетворення Кримської АРСР на Кримську область у складі Російської Федерації. В 1945 — 1948 рр. прийнято низку документів, які визначили правове становище спецпоселенців. Зокрема, постанову РНК СРСР № 35 “Про правове становище спецпоселенців” і постанову Ради Міністрів СРСР № 418 — 161сс “Про заслання, вислання та спецпоселення”. Вони закріпили примусове працевлаштування, обмеження на вільне пересування, а фактично — повне безправ'я кримських татар.

У листопаді 1948 року прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов'язкового й постійного поселення осіб, висланих у віддалені райони Радянського Союзу в період Великої Вітчизняної війни”. Цим актом, у супереч Конституції СРСР, підтверджувалося, що німці, калмики, інгуші, чеченці, карачаєвці, балкарці, кримські татари, представники інших народів переселені навечно і що їхній виїзд із місць поселення без особливого дозволу органів МВС СРСР карається каторжними роботами терміном 20 років¹².

Відомо, що в СРСР активно проводилася політика планового переселення. Ще в 20-ті роки тисячі сімей відправлено в райони Поволжя, Сибіру, Далекого Сходу. 1924 року створено Всесоюзний переселенський комітет, який опікувався переселенням у багатоземельні регіони країни. 1944 року до Криму відправлено понад 17 тисяч сімей переселенців. Місце

кримських татар, болгарів, греків, вірменів посіли новосельці з Росії та України. Того року до Криму прибули переселенці з Краснодарського, Ставропольського країв, Брянської, Воронежської, Курської, Орловської, Ростовської, Тамбовської областей РРФСР, а також з України.

1950 року до Криму переїхали 2,6 тисячі сімей (11,6 тисяч чоловік), 1951 — 3 тисячі (13,2 тисяч), 1952 — 2,9 тисячі (12,1 тисяч), 1953 — 2,3 тисячі (9,9 тисяч). Лише за 1944 — 1948 рр. тут створено 198 нових колгоспів, у яких налічувалося понад 8 тисяч дворів. Водночас чимала частина прибулих залишила півострів, незважаючи на обіцяні привілеї. Головна причина від'їзду — незадовільне господарське влаштування переселенців: несвоєчасне надання будинків, виділення присадибних ділянок, продовольчої позики, продуктів і худоби за обмінними квитанціями тощо. 1945 року з Криму виїхало 1615, 1946 — 4203, 1947 — 3156, 1948 — 950 сімей переселенців¹³.

Але історія нищення народу цим не вичерпувалась. Почалося руйнування пам'яток культури, що їх витворили багато поколінь кримських татар. Зрівняно з землею чимало мусульманських кладовищ, спалено газети, журнали, книжки татарською мовою. За розпорядженням РНК СРСР № 13287рс від 20 червня 1944 року діти спецпоселенців були позбавлені права навчатися рідною мовою. Закрито мечеті в Євпаторії (дві), Бахчисараї (дві), Севастополі, Феодосії, в селах Тіністому, Зеленому Бахчисарайського, Серовому Нижньогірського районів. Перестали діяти протестантська й вірменська церкви та костел у Ялті, болгарська церква в селі Марфівка Ленінського району, синагога в Євпаторії¹⁴.

Татарські назви міст, селищ, сіл тощо змінено на російські. Наведемо витяг із протоколу № 33 засідання бюро Кримського обкому ВКП(б) від 25 вересня 1948 року, на якому розглянуто питання “Про перейменування населених пунктів, вулиць, окремих видів робіт та інших татарських позначень”:

“Обласний комітет ВКП(б) визнає, що питання про перейменування населених пунктів, рік, долин, вулиць, окремих видів робіт та інших татарських позначень затягнулося і що населення, яке прибуло до Криму, почало вводити в побут ці назви. Ряд керівних партійних і радянських працівників дуже часто вживає татарських слів і вводить їх у мовний обіг. В обласній і районній пресі, не кажучи вже про стінну, а також у різних листах та інструкціях нерідко рясніють татарські назви. Навіть після того, як проведено перейменування населених пунктів, деякі працівники й далі вживають старих назв. Визнаючи це неправильним і шкідливим, бюро обкому постановляє:

1. Облвиконкомові продовжити роботу щодо перейменування населених пунктів, залізничних станцій, річок, долин, окремих видів робіт із татарським позначенням.

2. Zobov'язати райкоми партії повести рішучу боротьбу з усім татарським і не допускати вживання татарських слів і найменувань.

Провести особливу роботу щодо роз'яснення значення нових найменувань російських населених пунктів, залізничних станцій, річок, долин та інших позначень. Проінструктувати про це районний партійний і радянський актив, керівників колгоспів і радгоспів. Красиво оформити нові найменування населених пунктів на видних місцях.

3. Zobov'язати райкоми підготувати пропозиції щодо перейменування

татарських позначень і подати їх до комісії облвиконкому до 1 листопада”¹⁵.

Навіть історія Криму підлягала переглядові. У травні 1952 року відбулася об'єднана наукова сесія Відділення історії і філософії та Кримської філії Академії наук СРСР, присвячена цьому питанню. В роботі сесії взяли участь відомі вчені з Москви, Ленінграда, представники інтелігенції області, всього понад 600 чоловік. Зміст цієї роботи полягав у викритті помилок і хиб у висвітленні історії півострова, зокрема античних держав, місцевих племен і народностей тощо. В інформації, адресованій секретареві ЦК ВКП(б) Г. Маленкову, секретар Кримського обкому партії П. Титов писав:

“Ці помилки, як відзначалося в доповідях і в багатьох виступах, зводяться переважно до того, що історія Криму вивчалася й висвітлювалася відірвано від історії Російської держави і російського народу... В довоєнний час на угоду татарським буржуазним націоналістам у деяких історичних працях цілком бездоказово перебільшувалася роль Кримського ханства. А включення Криму до складу Росії, ця історично прогресивна подія, розцінювалася як колоніальне захоплення, як суцільне зло в історичному житті населення, що жило в той час на Кримському півострові”¹⁶.

Сесія прийняла рішення, в якому поставлено завдання “зорганізувати роботу над створенням справді наукової історії Криму в її нерозривному зв'язку з історією російського народу...”. В рішенні вимагалось переглянути всю наукову, популярну, довідкову літературу, що вийшла в післявоєнний період, через “наявність перекручень історії Криму”; переробити експозиції обласних музеїв, спираючись на “нові дані в галузі історії”, тощо¹⁷. Словом, не тільки народ, але й пам'ять про нього хотіли стерти навіки. Хотіли, але не змогли...

Лише після 1953 року почалося поступове послаблення режимних вимог для спецпоселенців. Навесні 1954 року скасовано указ Президії Верховної Ради СРСР про карну відповідальність за втечі з місць обов'язкового й постійного поселення. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР № 1439 — 649 від 5 липня 1954 року знято деякі обмеження в правовому становищі спецпоселенців; № 449 — 272с від 10 березня 1955 року — почато видачу їм паспортів; № 1963 — 1052с від 24 листопада 1955 року — знято з обліку деякі категорії спецпоселенців. 28 квітня 1956 року прийнято указ Президії Верховної Ради СРСР “Про зняття обмежень щодо спецпоселення з кримських татар, балкарців, турків — громадян СРСР, курдів, хемшилів і членів їхніх сімей, висланих у період Великої Вітчизняної війни”.

Цей указ позбавив кримських татар режиму спецпоселення, проте не зняв із них звинувачення в зраді Батьківщини, залишив у силі заборону на повернення до Криму. Так, у наказі міністра внутрішніх справ СРСР № 0144 від 29 квітня 1956 року доручалося міністрам внутрішніх справ республік, начальникам УМВС країв і областей протягом двох місяців зняти з обліку спецпоселення й звільнити з-під адміністративного нагляду кримських татар та членів їхніх сімей. Водночас міністр вимагав усім особам, які знімаються з обліку, “оголошувати під розписку, що зняття з них обмежень щодо спецпоселення не веде за собою повернення їм майна, skonфіскованого при виселенні, і що вони не мають права повертатися до місць, звідки були виселені”¹⁸.

У березні 1959 року в зв'язку зі зняттям з обліку основної частини

контингенту, що перебував на спецпоселенні, зліквідовано 4-й спецвідділ МВС СРСР (створений 1944 року відділ спецпоселень НКВС СРСР). Хрущовська “відлига”, з її критикою “культу особи”, з реформами та лібералізацією, вселила певні надії, розбудила віру в законність і справедливість. Саме тоді зародився рух кримськотатарського народу за повернення до Криму, тоді ж у вищі органи влади полинули численні петиції, деякі з них підписали десятки тисяч людей! Цей перший період руху кримських татар розвивався, по суті, лише в Узбекистані, петиції були його головною формою. У відповідь — байдуже мовчання. А згодом — переслідування, репресії...

Тільки у вересні 1967 року знято огульні звинувачення у “зраді Батьківщини” щодо всіх громадян татарської національності (Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про громадян татарської національності, які проживали в Криму”). Іншим актом визнавалося право кримських татар селитися по всій території СРСР, а отже, й у Криму. Однак, крім лицемірного проголошення цього права, не було зроблено жодного реального кроку, щоб повернути кримських татар на півострів. Навпаки, місцева влада чинила всілякі перешкоди спробам переселення, політичне керівництво цілковито вдовольнялося становищем, що існувало. Друга половина 60-х років відзначалася найвищою активністю руху кримських татар за повернення до Криму, а їхні вимоги мали гострий і рішучий характер.

Попереду були ще довгі роки вигнання та боротьби — за відновлення справедливості.

Луцьк

- 1 Центральний державний архів Російської Федерації (колишній ЦДАЖР СРСР, далі — ЦДАРФ). — Ф. 7523. — Оп.4. — С.49. — Арк. 151 — 152; Ф.9479. — Оп.1. — С. 432. — Арк. 4 — 6.
- 2 Там само. — Ф. 9479. — Оп.1. — С.179. — Арк. 29, 32, 36.
- 3 Там само. — Ф. 9479. — Оп.1. — С. 179. — Арк. 230 — 233, 236 — 242.
- 4 Там само. — Ф. 9479. — Оп.1. — С. 180. — Арк. 16, 18, 27, 35, 41, 42.
- 5 Там само. — Ф. 9479. — Оп. 1. — С. 180. — Арк. 5, 9.
- 6 Там само. — Ф. 9479. — Оп. 1. — С. 180. — Арк. 79, 96, 98, 100, 104, 106, 119, 122, 130.
- 7 Там само. — Ф. 9479. — Оп. 1. — С. 180. — Арк. 6, 34.
- 8 Там само. — Ф. 9479. — Оп. 1. — С. 180. — Арк. 7, 46.
- 9 Там само. — Ф. 9479. — Оп. 1. — С. 432. — Арк. 8; — С. 180. — Арк. 53, 65.
- 10 Там само. — Ф. 9479. — Оп. 1. — С. 151. — Арк. 12 — 14.
- 11 Там само. — Ф. 9479. — Оп. 1. — С. 151. — Арк.2; — С. 179. — Арк. 226, 227.
- 12 Там само. — Ф. 7523. — Оп. 4. — С. 349. — Арк. 206; — Оп. 36. — С. 450. — Арк. 87; Ф. 5446. — Оп. 48. — С. 3205. — Арк. 13, 14.
- 13 Російський державний архів економіки (колишній ЦДАНГ СРСР). — Ф. 5675. — Оп. 1. — С. 400. — Арк. 12 — 14, 18, 19; С. 678. — Арк. 97 — 99.
- 14 ЦДАРФ. — Ф. 9479. — Оп. 1. — С. 151. — Арк. 17; — Ф. 6991. — Оп. 6. — С. 90. — Арк. 51, 52.
- 15 Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії (колишній Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС). — Ф. 17. — Оп. 131. — С. 6. — Арк. 69.
- 16 Там само. — Ф. 17. — Оп. 133. — С. 285. — Арк. 4, 5.
- 17 Там само. — Ф. 17. — Оп. 133. — С. 285. — Арк. 8, 9.
- 18 ЦДАРФ. — Ф. 9401. — Оп. 1а. — С. 568. — Арк. 6, 7

Михайло ТРАФ'ЯК

ГОЛОДОМОР НА КУБАНІ

Голод 1932 — 1933 рр. передовсім глобальна трагедія українців. Убивали голодом хліборобів материкової України. Голодував не якийсь невизначений “народ Північного Кавказу”, а переважно українці Кубані. Голод був у тих районах Поволжя, де компактно проживали українці. Голодували українці в Оренбурзькій області. Лютував голод серед українського населення Північного Казахстану. Ще не досліджено дії сталінського тоталітарного режиму, спрямовані на знищення українців за допомогою терору голодом у степових і лісостепових районах Далекого Сходу.

Серед глибинніших причин штучного голодомору — прихильність українського хлібороба до своєї землі, його господарська самобутність, які заважали волюнтаристським соціально-економічним експериментам вождів комуністичного режиму. Фактичний саботаж колгоспної праці, особливо в Україні та на Кубані, де люди не звикли до обцинного колективізму, викликав лють Сталіна. Наступ проти українства провадився в усіх сферах: економіці, політиці, культурі, науці. Вбивали одночасно душу й тіло нації. Зокрема, сталінське оточення непокоїв могутній вибух української самосвідомості, що стався на переломі 20-х рр. у смузі лісостепу й степу, де масово проживали українці — переселенці ще дореволюційних часів.

Населення Кубані, де чисельно переважали українці, мабуть, найбільше постраждало в період сталінізму. Землі Кубанщини — це етнічні українські території нового походження, куди наприкінці XVIII ст. були вислані запорозькі козаки. За даними перепису 1926 р., в Кубанській окрузі (населення 1488 тис. осіб) українці становили 61,5 відсотка. В цілому в Ростовській області проживало 2115 тис. осіб., в тому числі 1348 тис. українців (63,8 відсотка усіх жителів). У східній частині Північного Кавказу (крім районів національних автономій) нараховувалося 3500 тис. мешканців, у тому числі 1170 тис. українців (33,4 відсотка). Усього в 1926 р. на Північному Кавказі проживало 3,1 млн. українців, або 33,9 відсотка всього населення¹.

Ще за перших років радянської влади проти козацтва планово здійснювалися репресії. Офіцерів із переможеної Кубанської армії та членів Кубанської Ради вивезено на північ. У станицях діяли ревкоми та надзвичайні комісії. Попри це, тоді й пізніше на Кубані спалахували повстання проти радянської влади, зокрема, в 1922 — 1923 рр. і в 1928 р. Довгі роки повстанці ховалися влітку в приазовських плавнях (так званих “комишанниках”), узимку — в лісах Закубання (“зелені”). Так, партизанський рух під проводом козацького осавула Білоконя проіснував до 1925 р. Загін Мілька Каленика протримався аж до 1942 р.

У 20-ті — на початку 30-х рр. на Кубані активізувалися процеси українського національно-культурного відродження, які виявлялися насамперед в українізації шкільництва. За даними Кубанського окрвідділу наросвіти, в 1925 р. кількість українських шкіл першого ступеня в окрузі сягала 150, що складало 20 відсотків усіх шкіл², а в 1932 р. українізація охопила майже половину районів Північного Кавказу³. В Краснодарі діяв Північно-Кавказький український агро-педінститут ім. М. Скрипника⁴, у краї функціонувало 12 українських педагогічних технікумів. 1931 р. видано 149 назв українських книг та брошур загальним накладом 968 000 примірників⁵. І все це — попри шалену протидію українізації. Наведемо тут лише один приклад. На окружному з'їзді українських учителів у Катеринодарі в квітні 1925 р. завідувач педтехнікуму в станиці Полтавській розповів, що за проведення роботи українською мовою, за виступи серед населення він упродовж року отримав вісім доган і два рази його виключали з партії. Були випадки, сповістив член РЛКСМ, коли вчителя, котрий виступав із доповіддю, слухачі просили промовляти українською мовою, а “начальство” наказувало говорити по-російському, мовляв, “надо бросить собачий язык”⁶.

Коли розпочалася насильницька колективізація, то опір їй на Кубані був дуже сильним, а число одноосібних господарств зберігалось на високому рівні аж до 1933 р. Багато дорослих було вислано, молодь, мобілізована на будівництво доріг, гинула. Оголошено, що Кубань і Дон вимагають особливого військового нагляду в зв'язку зі спалахом епідемії холери. Уже в листопаді 1929 р. на Дону розмістили 14-ту Московську стрілецьку дивізію, а дві інші дивізії післано на зміцнення Північно-Кавказького військового округу⁷. Армію розгорнуто так, щоб контролювати найнебезпечніші для радянської влади райони.

Під виглядом хлібозаготівельної кампанії на величезній території України і Кубані почато небачений терор. 14 грудня 1932 року ЦК ВКП(б) і РНК СРСР приймають постанову про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та в Західній області. Вона вимагала арешту, ув'язнення в концтаборах, розстрілу куркулів, петлюрівців, прибічників Кубанської Ради, виселення в північні райони жителів цілих станиць. Одночасно постанова давала директиву про згортання українізації як в Україні, так і на Кубані⁸. На Північний Кавказ приїхав сумнозвісний Каганович...

17 грудня 1932 р. оголошено постанову президії виконкому Північно-Кавказького краю про депортацію всіх жителів станиці Полтавської. “Вследствии того, — говорилося в постанові, — что станица ПОЛТАВСКАЯ, занесенная на черную доску, несмотря на все принятые меры, продолжает злостно саботировать все хозяйственные мероприятия Советской власти и явно идет на поводу у кулака, —

ВЫСЕЛИТЬ ВСЕХ ЖИТЕЛЕЙ станицы ПОЛТАВСКОЙ (единоличников и колхозников) из пределов края, за исключением граждан, доказавших на деле свою преданность Советской власти в гражданской войне и в борьбе с кулачеством...”⁹

Як свідчив кубанський козак Федір Селігор, станиця Полтавська Слов'янського району на Кубані нараховувала 5600 дворів, 28 000 населення. За самостійницький рух під час революції і біла, і червона Москва проводили масові розстріли та спалення дворів у станиці. “Розкуркулення” в Полтавській проведено у 1929 — 1930 рр.: “розкур-

кулено” 800 господарств, у тому числі з 300 людей одразу вивезено на північ. Крім того, понад 250 осіб засуджено за невиконання хлібоздачі, 40 осіб розстріляно. До колгоспу козаки не пішли: жінки розігнали всю місцеву владу, зліквідували колгосп та розібрали своє майно. В 1930 — 1931 рр. заарештовано кількох людей нібито за членство у Спільці Визволення України; двох із них, Микиту Лубенця та Клима Селігора, ведучи до району, розстріляли дорогою. Церкви підірвано динамітом, священників забрало ГПУ. Майдан, де стояла церква, засаджено деревами й перетворено на парк. У грудні 1932 р., коли в станиці знову спалахнуло повстання, її жителів вивезено на Урал. Біля Нижнього Тагіла впродовж трьох місяців вимерли від голоду й холоду тисячі кубанців. Трупам замучених нащадків славного Війська Запорозького скидали тисячами до масових захоронень. Залишилось у станиці всього 48 родин... Натомість завезли до неї поселенців із центральної Росії, а станиці Полтавській дали назву “Червоноармійська”¹⁰.

Така ж сама доля спіткала засновані запорожцями станиці Уманську, Мишастівську, Брюховецьку, Медведівську та інші. Загалом на Крайню Північ депортовано 16 станиць; населення їх складало майже 200 000 осіб. До тих, хто не був розстріляний або депортований, власті застосували найстрашнішу кару — терор штучним голодом.

Методи тут були такі самі, як і в Україні. До акції залучено особовий склад ГПУ, міліції, військ НКВД, апаратних працівників партійних і державних органів, комсомольців, міську й сільську інтелігенцію. В зимові місяці 1932 — 1933 рр. у козаків і селян skonфіскували всі продовольчі запаси, базарну торгівлю заборонили, продовольчих карток, що видавалися міським жителям, вони не мали, завозити продовольство з інших регіонів не дозволялося. Станиці були оточені військом.

Для відтворення картини терору багато важить таке цінне джерело, як свідчення очевидців. Є чимало свідчень про те, що сталінський голодомор мав вибіркового характеру, а Україна та Кубань були в цій політиці об'єктами підвищеної уваги. Інвалід війни М. К. Нечипоренко з Кіровоградщини оповідає про свої поневіряння під час голоду. “Злізли на станції Нарзан за три кілометри — радгосп по вирощенню городини і консервна фабрика імені Червоної Інгушетії. Стали до роботи. Давали три рази їсти і вісімсот грамів хліба на день. Спасіби за життя! Ходили в сусіднє село Базарка — ніяких хлібозаготівель тут не було, на подвір'ях у плетених кошелях — кукурудза. Від такого ми, українці, відвикли. Яюсь добрався до кубанської станиці, розпитав у козаків: виявляється, і тут голод, і тут хлібозаготівлі чиняться такими самими методами, як і у нас, на Україні. Під суворим контролем ОГПУ”¹¹.

Промовисті свідчення про спрямовану вибірковість адрес голодомору мимоволі зафіксовані, зокрема, у виступі на Північно-Кавказькому крайовому злеті в березні 1933 р. одного з делегатів усесоюзного з'їзду колгоспників: “Возьмите станицю Козьминскую в Невинномысском районе. Кубанская земля — самая плодородная, в нынешнем же году заросла бурьяном. Я сам был на полях станицы Козьминской и видел все это. Что же получилось? Раньше Черкессия шла к ним и покупала хлеб, теперь русские хлеборобы приходят в Черкессию покупать несчастную кукурузу”¹².

Про методи організації голоду на Кубані, його оцінку і непоодинокий опір наводилося багато свідчень очевидців у 1933 — 1934 рр. на сторінках

інформаційного бюлетеня “Кавказский казак” (Белград). Вчитайтесь у деякі з них:

“Во время снятия нового урожая большевики приняли ряд мер для улавливания голодающих, срезающих ножницами колосья и утоляющих мучительный голод. В наиболее голодных местах были воздвигнуты наблюдательные вышки — каланчи и созданы кавалерийские отряды для охраны урожая. Виновные в расхищении урожая судились и расстреливались немедленно на полях же”.

“О восстании в Тихорецком районе осенью прошлого года (1932. — М. Т.) в Апшеронскую доходили лишь смутные слухи, но о жестоком подавлении восстания в Армавире говорилось больше. Кто руководил этими восстаниями, не было известно. Да, пожалуй, руководителей и не было совсем, так как это были стихийные восстания голодных желудков. О повстанцах в горах в последнее время мало слышно, так как неоткуда им получать пищи и патронов”.

“Вот такая советская власть у нас. При царе и один человек с голоду не умер, а при слободе тысячами мрут”¹³.

Наведу трагічні факти жертв голодомору в окремих станицях. У Старокорсунській кінний підрозділ ГПУ перебував у повній бойовій готовності. Проведено кілька масових арештів: від 50 до 100 осіб одночасно. Після голоду з 14-тисячного населення станиці залишилася тільки тисяча. В Усть-Лабинській із 24 000 жителів від голоду вмерло 14 000. Аналогічною була ситуація в двох інших станицях — Воронежській та Донській¹⁴. Бюлетень “Кавказский казак” у номері за липень — серпень 1933 р. повідомляв, що внаслідок голоду в станиці Дмитрівській із 6000 мешканців залишилося 2000, в Ільїнській — із 3000 залишилась 1000, в Теміжбекській від початку зими населення скоротилося з 15 000 до 7000.

Українські села, де не було козацького населення, теж пережили тяжке спустошення. Так, у селі Пашківському Краснодарського району з 7000 тисяч мешканців залишилося 3500. На відміну від України, міста Північного Кавказу теж не уникли голодомору, і смертність у них була дуже висока. В Краснодарі з 230 000 жителів за п'ять місяців померло 40 000, у Ставрополі з 140 000 населення залишилося біля 90 000¹⁵.

Прибирання та захоронення трупів померлих од голоду велося в суворій таємниці. Очевидець, інженер М. Д., розповідав, що навесні 1933 р. на станції Кавказькій протягом певного часу майже щодня відходили на світанку два таємничі поїзди в напрямку Мінеральних Вод і Ростова з порожніми товарними вагонами. Через години 2 — 4 ці поїзди прибували на станцію Кавказьку. Всі вагони — з якимось вантажем — були замкнені, а коло них завжди стояла варта НКВД. Одного разу кондуктор Х. (комуніст) тихенько покликав інженера, повів до тих поїздів і сказав: “Я вам хочу показати, що в цих вагонах”, — і трошки відсунув двері одного з них. Інженер ледве не знепритомнів, коли зазирнув досередини: там було накидано безліч трупів... Пізніше цей кондуктор розповів таке:

“Начальник станції одержав таємне розпорядження, щоб на вимогу місцевого і залізничного НКВД щоденно до світанку підготовляти два поїзди з порожніми товарними вагонами. Обслугу поїздів — машиніста і кондукторів — забезпечувало НКВД. Ці поїзди виїздили підбирати трупи, що їх до залізничних станцій ближчих станиць і хуторів підвозили вантажні машини. Ті вантажні машини під доглядом НКВД вночі підбирали трупи голодних по станицях і хуторах. Між трупами часто

бували ще й живі люди, які доходили вже тут, у вагонах. За баястовими кар'єрами на тій глухій гілці залізниці всі трупи закопували до спільних ям. Район баястових кар'єрів теж охороняло НКВД. Сторонніх людей туди не допускали»¹⁶.

Картина голодомору на Кубані, за свідченнями очевидців, — жахлива. Англійський журналіст Малколм Маггерідж писав у березні 1933 р.: «Ви їдете Україною і Північним Кавказом — колись найбільшими провінціями Росії. Нині вони виглядають як пустелі: поля зарослі травою і люди пухлі від голоду, чекають на повільну смерть. Розмовляючи з тими людьми, ви довідуєтесь, скільки осіб померло з голоду і скільки було розстріляно советським урядом чи депортовано тому, що вони скрили кілька зерен збіжжя для заспокоєння голоду»¹⁷.

Страхітливі факти наводив очевидець П. Петренко: «Я бачив, як у самому Краснодарі, столиці Кубані, трупи людей, що померли тут із голоду, валялися по кілька днів по вулицях та дворах... Не було вже навіть у Краснодарі ні собак, ні кішок, — все було знищено голодними людьми... Бачив я у 1933 р. і станицю Уманську, де люди виглядали спухлими, блукали по вулицях, як дикі вовки, шукаючи чогось поїсти... У родині козака Іваньківського після того, як його самого було заарештовано і заслано на Сибір, залишилася мати з трьома дітьми. Двоє з них померло з голоду, а третього з'їла мати, а потім сама померла...»¹⁸

Наприкінці 1933 р. в депеші британського посольства підведено підсумок того, що сталося: «Козацький елемент тут великою мірою винищено, козаки або вимерли, або депортовані»¹⁹. У лондонських газетах американський професор Річард Шеллет писав в 1933 р., що за останніх півроку загинуло від голоду в Україні, Козацьких землях, на Кавказі й Надволзькому низу біля 10 млн. людей, а по деяких селах населення вимерло на 80 відсотків²⁰. Р. Конквест подає, що від голоду в 1932 — 1933 рр. на Північному Кавказі померло 1 млн. осіб²¹. Ці дані підтверджують і інші дослідники.

Одночасно тривав широкомасштабний наступ на українську культуру й релігійне життя, винищувалася інтелігенція, — адже Сталін убачав у селянстві та інтелігенції оплот націоналізму. Саме про це йшлося у постанові президії Північно-Кавказького крайового виконавчого комітету від 26 грудня 1932 р.:

“СЛУШАЛИ: Об украинизации.

ПОСТАНОВИЛИ: Ввиду того, что украинизация ряда районов и станиц, проводившаяся на Северном Кавказе, не вытекает из культурных интересов населения и служит легальной формой классовому врагу для организации сопротивления мероприятиям Советской власти и создания под этим прикрытием своих контрреволюционных организаций, Президиум СКК постановляет:

1. Немедленно приостановить украинизацию во всех районах и станицах Северо-Кавказского края.

2. Перевести к 1 января 1933 года все делопроизводство советских организаций в станицах и районах на русский язык.

3. В 3-х дневный срок перевести все украинизированные газеты на русский язык, а также листовки, брошюры, стенгазеты, многотиражки и прочую литературу, выходившую на украинском языке, и в дальнейшем издавать их на русском языке.

4. Перевести преподавание на всех работающих краткосрочных курсах (советских, педагогических, колхозных и т. д.) на русский язык.

5. Предложить КрайОНО подготовить необходимые мероприятия для перевода к осени 1933 года преподавания во всех школах на русский язык и по укреплению учительского состава украинизированных школ и предоставить на обсуждение Президиума СКК крайисполкома.

6. Радиовещание на украинском языке прекратить”²².

Постанова дає уявлення і про те, як міцно було вкорінене українство на Кубані, і про те, що процес асиміляції, поросійщення був зовсім не природним.

На Кубані припиняється діяльність видавництва “Червоний прапор” і “Радянський станичник”. Перестали розповсюджуватися українські книжки й періодичні видання: місцеве населення змушене було читати лише російські книжки та пресу. Прискорювало русифікацію й те, що всі українські школи та культурно-освітні установи були зліквідовані, а ті, хто поширював українське слово, знищені або ув’язнені. Зокрема, така доля спіткала півтори тисячі вчителів.

До Всесвітнього форуму українців (серпень 1992 р.) демонструвався телевізійний фільм “Кубанські козаки. А вже літ двісті”. Що не оповідь козака — то гірка доля. Один із персонажів документальної стрічки Микола Іванович Ляшков щиро зізнається, що є українцем, прізвище його — Ляшко, а писався росіянином та додав до прізвища “ов”, щоб уберегтися від репресій. Це робив не лише він, а й інші: Жовтобрюх ставав Жовтобрюховим, Півень — Петуховим і т. ін. Підтверджує й Іван Денисович Порох: “Ми українці, а в паспортах пишуть росіянами”. Багато хто під час переписів населення називав себе просто козаком. Їм на те відповідали, що такої нації нема. Тоді, особливо жінки, говорили: “Пишіть — “руська хохлушка”. Залишали лише перше слово. Були й відкриті залякування: “Или пишем русский, или ссылка на Урал”²³.

Прямим виявом етноциду українців стали зміни в національному складі населення Кубані та інших районів Північного Кавказу. За 1929 — 1939 рр. чисельність українського населення Північного Кавказу скоротилася з 3,1 млн. чол. до 0,3 млн. чол. або більше ніж удесятеро. Якщо в 1926 р. українці становили тут 33,9 відсотка всього населення, то в 1939 р. — лише 3,3 відсотка. Різко скоротилася впродовж 1926 — 1939 рр. частка українців у Краснодарському краю — із 41,1 відсотка до 4,7. У 1989 р. вона вже складала близько 3,9 відсотка²⁴.

За своїми масштабами й антигуманними методами таких змін не знала в останні десятиріччя історія жодного народу...

¹ *Заставний Ф. Д.* Східна українська діаспора. — Львів, 1992. — С. 67, 70, 75.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 16. — Арк. 5.

³ Золоті ворота. — 1991. — Вип. 1. — С. 79.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 1554. — Арк. 39.

⁵ *Крикуненко В.* “Куди ж воно ділось?..” // Український кур’єр (Москва). — 1992. — № 8 — 9.

⁶ Див.: *Макаренко П. Л.* З життя Кубані під радянською російською комуністичною владою (1920 — 1926 рр.). // Кубань: Збірник статей про Кубань і кубанців. — Прага, 1927. — С. 167.

⁷ *Конквест Р.* Жатва скорби. — Лондон, 1988. — С. 402.

⁸ Див.: Золоті ворота. — 1991. — Вип. 1. — С. 78 — 79.

- ⁹ Див.: Приказ коменданта станицы Полтавской Славянского района СКК 17 декабря 1932 г. // Кавказский казак. — 1933. — № 7. — С. 5 — 7.
- ¹⁰ Див.: *Вербицкий М.* Наибільший злочин Кремля. — Лондон, 1952. — С. 77 — 78.
- ¹¹ 33-й: голод: Народна Книга — Меморіал. — К., 1991. — С. 576.
- ¹² Кавказский казак. — 1933. — № 4. — С. 7.
- ¹³ Там само. — № 6 — С. 12 — 13; № 3. — С. 5; № 7. — С. 8.
- ¹⁴ *Конквест Р.* Жатва скорби. — С. 408.
- ¹⁵ Кавказский казак. — 1933. — № 6. — С. 12.
- ¹⁶ *Долина П.* Організована голодова катастрофа на Україні. // Сучасність. — 1968. — Ч. 9. — С. 64 — 65.
- ¹⁷ Великий голод в Україні. — Торонто, 1988. — С. 52.
- ¹⁸ *Білий Д.* Незабутній злочин. Вид. 2-ге. — Мюнхен, 1988. — С. 69.
- ¹⁹ *Конквест Р.* Жатва скорби. — С. 408.
- ²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 1190. — Арк. 2.
- ²¹ *Конквест Р.* Жатва скорби. — С. 445.
- ²² *Лукомська І.* Кубань. Як козаки на Кубань поселялись. // Вечірній Київ. — 1992. — 30 липня.
- ²³ Див.: *Діденко І.* “Кубанські козаки. А вже літ двісті”. // Літературна Україна. — 1993. — 21 січня.
- ²⁴ *Заставний Ф. Д.* Східна українська діаспора. — С. 65, 67.

ПЕРЕД ПОВЕРНЕННЯМ

Розмова з професором славістики Олексою Горбачем у його оселі в Беерфурді, Гессен, Німеччина

— Пане Олексо, нещодавно у “Віснику НТШ” з’явилася стаття Лідії Коць-Григорчук із нагоди Вашого сімдесятип’ятиліття, де, певно, вперше розказано українському читачеві про Ваш науковий і життєвий шлях. На жаль, біографічні дані там надто скупі, а про воєнні роки, найважливіші для Вашої подальшої долі, й поготів, тому зі статті годі зрозуміти, які дороги привели вас на еміграцію. То почнімо з цього.

О. Г. На мою особисту поставу до проблем української політики й ідеології вирішально вплинули три чинники. По-перше, я виростав у селі, майже все чоловіче населення якого воювало в Галицькій армії і яке після невдачі Визвольних Змагань жило спогадами про ті роки й роздумами про причини поразки. Другим чинником була філія Академічної гімназії у Львові, у якій найбільший вплив мали вчителі-українці, колишні старшини Галицької армії. Щороку з нагоди Першого листопада вони обговорювали з нами причини, чому ми програли Визвольні Змагання, чому ми програли бої за Львів. Як причину висовувано постійно брак українських старшин, на місце яких доводилося брати чужинців. Далі, нас заохочували вчити чужих мов, бо як приходили делегації австрійські на переговори, то з нашого, українського боку виступали тільки німецькою мовою, яка не все була симпатична переможцям, тобто Антанті. Наступним чинником було втягнення учнів уже класу від шостого в підпільне юнацтво. Крім півлегальної та нелегальної лектури видань УВО, а потому ОУН, це охоплювало також розкидання листівок, що загрожувало, якби зловили, виключенням із гімназії і навіть арештом. Усі вчителі виховували в нас поняття честі. Зокрема, викладачі класичних мов на життєписах грецьких і римських політиків учили відваги, честі та пожертвування собою задля загального добра. То були перші враження, на яких формувалася свідомість моя та мого покоління. До півлегальної лектури належали постійно донцовський “Вістник”, і в ньому, як і в підпільних виданнях ОУН, критика угодовства української політики в минулому й сучасному, критика національної безхребетности та кар’єризму, що були, як твердилося, головною причиною поразки Визвольних Змагань, і вимога якнайповнішої жертви на випадок наступної нагоди. Крім того, попередня генерація залучила нас на оунівські вишколи в горах, доволі небезпечні, бо вони могли скінчитися арештом. Там почалися мої конфлікти з ідеологією ОУН (я описав їх у своїх спогадах із побуту в Бригідках, у львівській тюрмі, куди я потрапив у березні 1939 року разом з усіма іншими делегатами зібрання Союзу українських студентів філософії Львівського університету і звідки вийшов щойно тоді,

коли німецька армія підійшла під Львів). Мені дуже не сподобалося тлумачення того, хто покликаний стати вождем нації і як він має повестися щодо можливих конкурентів. Це призвело до своєрідного ідеологічного конфлікту між мною та керівниками того вишколу. Треба також додати неприйняття поведінки під час студій і в самому середовищі семінару української філології старшої генерації студентів-україністів, які не передали нам позитивної традиції, — ми мусили творити її самі і творили на доволі радикальних, принципових позиціях. У тюрмі я постійно сидів із селянськими хлопцями. Імпонувала мені їхня своєрідна жертвовність, і хоч я в багатьох проблемах ідеології не годився з оунівщиною, постави тих хлопців я не критикував. Натомість я читав був соціал-демократичну критику на “Декалог”, який мав дуже драстичні й, на мою думку, зайві формулювання щодо майбутньої політики націоналістів.

Під час першого “визволення” Західної України я не тікав, як багато моїх знайомих і колег, за Сян чи за Буг, а зостався у Львові й був залишений в університеті як кандидат до аспірантури. Але восени 1940 року мене забрали до Червоної армії. Там я зустрівся з різними типами східних українців та росіян і поведінки червоноармійських старшин супроти рядового складу нашої частини в Белебеї. Панувала атмосфера повного недовір'я, треба було приховувати свої переконання. Не бракувало й провокативних виступів, зокрема й проти мене. Міжвоєнні інформації про голод і репресії на підрадянській Україні налаштували нас, галичан, проти радянської системи. Ми вірили, що конфлікт між Радянським Союзом і Німеччиною неминучий, що ці дві системи не можуть мирно існувати поряд. Але на випадок того конфлікту нас не поінформовано про плани Німеччини щодо України, і я шкодую, що українці-політики мого і старшого покоління, які перебували в Берліні, замало читали нацистської літератури.

Коли почалася війна, всіх червоноармійців, що або належали до так званих нововизволених, або були коли-небудь суджені — бодай за хуліганство, або просто не подобалися командирові батареї, залишено у будівельній, як вона звалася, частині. Нас повезли в тайгу, і ми були там немовби вільними таборовими в'язнями. Тоді в мене знову дійшло — через мій часом задовгий язик — до своєрідного конфлікту з командирами, що виконували роль наглядачів над тією масою. Якогось дня я зрозумів, що, склавши докупи всі мої вислови невдоволення, мене можуть відправити до дисциплінарного батальйону. Навіть не зваживши добре, чим це могло б скінчитися, я однієї ночі просто втік із того батальйону. Мені пощастило дістатися аж під Харків, до Основи, де я, в уніформі, подав себе як поворотця після шпиталю і разом з розбитками червоноармійських частин почав відступати в напрямку Саратова.

Під час відступу молодий солдат, киянин, запропонував мені втікати додому, і я погодився з чистісінької бравади, хоч і знав уже, що могли піймати й розстріляти іншим на науку. Нам удалося перейти фронт. Дорогою я розповідав своєму супутникові, як то добре буде під німцями. Щойно в німецькому полоні в Чугуєві я довідався, як німці ставляться до українського населення — не те що держави — та й до населення інших окупованих теренів. Знаючи німецьку мову, я зміг стати перекладачем, але після спроби втекти, яка мало не коштувала мені життя, мене переведено до Харкова на Холодну гору. За якийсь час почали відпускати малолітніх, а також тих, за кого поручиться бургомістр його

місцевости. Звільнили й мого киянина: він пішов на фронт одразу після школи. Тёпер совість моя була чиста. Комендантові табору я збрехав, що я не червоноармієць, а був забраний копати протитанкові рови. На щастя, комендант виявився австрійцем, що мав якийсь сантимент до Львова. Він відпустив мене, і я — не без пригод, певна річ, — дістався залізницею до самого Львова. На Новий рік був уже вдома.

Я прийшов в університет до професора Сімовича, від якого за півтора року перед тим пішов до Червоної армії. Він порадив мені просити у німецької влади дозволу поїхати до Праги й закінчити докторатом свої студії. Я так і зробив, але одержав неґативну відповідь. Доки я чекав тієї відповіді, Сімович узяв мене за секретаря в Інституті мовознавства Львівського філіалу Академії наук. Крім того, на його прохання, я вчив української мови в малій духовній семінарії, де його брат був директором.

Щойно тоді, на місці, я побачив доклядно, як виглядала німецька політика, і це тільки посилило моє звинувачення на адресу тих колег, які сиділи під німцями й не вміли вичитати того, що нам німці мали принести. Прожиток був дуже тяжкий, харчі доводилося возити з села, а на станції ловили й забирали все цінніше. Одного разу мене мало не забрали на працю до Німеччини, бо моя робоча картка була на один день задавлена. На щастя, мені вдалося повідомити й керівництво школи, і працівницю Українського центрального комітету у Львові, і мене якось витягли. По-друге, я вже бачив в'язнів із концентраційного табору на Янівській, чув від декількох чудом уцілілих людей із так званих похідних груп, як німці вилловлювали учасників тих груп і стріляли або вішали.

Коли надходив 43-й рік, оголошено, що всі чоловіки в певних роках мають йти на працю до Німеччини — або зголоситися добровольцями у творену тоді дивізію “Галичина”. Що то була за дивізія і що означало те “СС”, ми, мушу сказати, не мали тоді жодного уявлення; багато хто зі старшого покоління відчитував це як “Січові стрільці”. Тоді зійшлося нас кілька студентів і недавніх випускників і розважали: що робити? Була ще одна дорога — до УПА. Але та упівщина, яку я бачив у своєму селі, приїжджаючи постійно по харчі, великого захоплення в мене не викликала: це були невишколені, погано зорганізовані групи, і я, пройшовши вже вишкіл у Червоній армії, розумів, що ті групи зі своїми старими рушницями не зможуть супроти неї нічого вчинити і це буде тільки непотрібна жертва. Натомість солідність вишколу німецької армії промовляла за те, щоби зброю, яку нібито дають, таки взяти до рук. До того ж, ми гадали, що війна скінчиться так само, як і за двадцять років до того: обидві сили, зударившись, розпадуться, постане своєрідний політичний пат, і гратимуть роль регулярні військові частини з національним хребтом. Та ще й із польського боку постійно поширювано чутки про плани британського командування висадити десант у Греції й Македонії і пробитися через Угорщину до Польщі та Німеччини, щоб перегородити шлях дальшому наступові та впливам радянської Росії — а з тим українством, яке колаборувало з німцями, розправляться, мовляв, відповідні польські чинники. І на той випадок, знову ж таки, все промовляло за тим, щоб бути якоюсь зорганізованою одиницею, з якою й англійці мусять рахуватися. Тому ми, студенти чи недавні студенти, врешті пішли до дивізії.

В дивізії ми зустрілися зі справжніми есесівськими вишкільниками, які настільки не були зорієнтовані, з яким континґентом мають до діла, що

розповідали нам, як після війни кожен есесівець одержить на Україні фільфарок. Ми жартували поміж собою: “На Україні стане землі для кожного — два метри завдовжки й метр завширшки”. Ми пройшли твердий, гартувальний вишкіл, спершу рекрутський, потім підстаршинський, а коли дивізія вирушала на фронт, під Броди, тих, що мали середню або вищу освіту, послали на старшинський вишкіл під Прагу. Тому під Броди я не потрапив, а коли з решток розбитої в бою з радянськими військами дивізії і з нових добровольців чи силоміць набраних рекрутів творили нові частини, ми пішли до них як командний склад. Другий набір був уже не такий ідейно й морально стійкий, як перший, але ми переконували тих хлопців, щоб вони не давали себе спровокувати на якісь негідні імени українського вояки вчинки.

Після Словацького повстання дивізію перекинута до Словаччини як своєрідну окупаційну частину. Там вона, власне, тільки деформувалася й вишколювалася, бо саме повстання було вже придушене раніше. Звідти нас перекинута до Словенії для боротьби проти партизанів Тіто. Щойно тоді, кажуть, Гітлер довідався, що існує якась така українська дивізія, бо німці звали нас тільки галичанами, хоча ми постійно підкреслювали, що ми українці. Це була також проблема знаків, ношених на комірці й на рукаві: то був галицький лев, а не тризуб, як ми того собі бажали. У Словенії до нас додалися частини Волинського леґіону, що діяв на Волині, починаючи десь від 1943 року.

В ґрунті речі, очікували кінця Німеччини і кінця війни, які не обіцяли нам веселих перспектив. Але ми знали про заходи з українського боку, щоб пов’язатися з англійцями й вивести дивізію з фронту в англійський полон. Якоюсь мірою це вдалося, і більшість вояків перейшла до Італії. Сам я був поранений іще 15 квітня, і після шпиталю мене евакуйовано до американської окупаційної зони.

Всім українським старшинам закинута добровільний вступ до гітлерівського війська, тобто колаборацію з німцями. Деякі рядові й старшини намагалися, щоправда, довести, що їх забрано до війська силоміць — бо й такі випадки були. Я терпляче чекав кінця, повернувшись, власне, до свого фаху: вчив рядових вояків англійської мови, писав безконечні меморандуми до американської військової влади на захист їхніх прав, пояснюючи, який був характер дивізії, що вона робила й чого не робила. Через рік рядових відпущено, бо, за міжнародними конвенціями, не можна тримати в полоні понад рік після закінчення війни, а старшин і вищих підстаршин ще на півроку інтерновано. Але завдяки клопотанням української діпівської громади в Німеччині перед американськими чинниками ми також були звільнені — з тим, одначе, що не мали права потрапити ані до таборів ДіПі (переміщених осіб, тобто насильно вивезених до Німеччини. — *Ред.*), ані на еміґрацію до Америки чи Канади. Моїм обов’язком знову стало писати меморандуми до американців, щоб дивізійних старшин таки допустили до еміґрації, що врешті й сталося.

— *Проте самі Ви залишились у Німеччині. Розкажіть, будь ласка, про своє тутешнє життя, про наукову кар’єру, про працю в українських громадських організаціях.*

О. Г. Так, я вирішив залишитись у Німеччині, включився в студентське життя (мене обрано секретарем Центрального союзу українських студентів Німеччини) і докінчував свої студії, слухаючи виклади у Вільному

університеті й ходячи на лекції мовознавців у німецькому університеті в Мюнхені — приватно, бо на студії мене не прийняли б через брак будь-яких документів про попередню освіту, а в УВУ її змогли потвердити професори, які знали мене ще зі Львова. На прожиття заробляв, викладаючи українську мову в таборівій гімназії, а потім як секретар Президії НТШ, що її очолював професор Кубійович.

Моє минуле, себто участь у дивізії, якоюсь мірою ставило мене й моїх товаришів-дивізійників осторонь громадсько-політичного життя еміґрації. Нас уважали немовби небажаною дитиною в родині. Обмеження на еміґрацію до Америки вирізняло нас із еміґраційного загалу, право на еміґрацію ми мусили виборювати, і мене до тих заходів притягнуто також, про що я вже казав. Далі, ми ще з часів дивізії намагалися поважати партійно-політичну належність кожного, виключити будь-яке керування партійними принципами. Я працював у редакції місячника дивізійників “Вісті Братства кол. вояків I УД УНА” (Першої української дивізії Української національної армії. — *Ред.*), ми хотіли зібрати досвід вояків-українців з усіх армій другої світової війни, щоб той досвід був переданий нащадкам і вони не робили таких помилок, як робили ми. Крім спогадів, “Вісті” друкували політичні матеріали найзагальнішого характеру, й автори були з кожного табору.

А від вузькопартійного життя я відійшов, як сказано, ще до початку війни, а ще більше під час і після неї. Я бачив у тих поділах найперше втрату, відхід інтелігентських голів. Найближчий я був до середовища УГВР: воно видавалося мені найбільш демократичним і інтелектуальним. Багато розумних людей було й серед мельниківців, але вони не були популярні, до того ж у ранішому періоді до цієї групи належали люди старшої ґенерації, ніж моя; я виростав із тими, що пішли переважно до бандерівців. Я мешкав серед бандерівців у студентському гуртожитку в Мюнхені, через те багато хто вважав бандерівцем і мене. Але мені те все було байдуже, бо я не вірив — як не вірю й тепер, — що зі своїми крайніми поглядами й політичними потягненнями вони можуть відіграти важливу роль у житті української нації на материку. А опановування громадських установ тут, на еміґрації, що дуже часто робили бандерівці, я взагалі вважав дитячою забавкою, бо з того не було користи для справи, для практичної діяльності. Тим самим я автоматично відділяв себе від тієї групи. Гострі суперечки точилися й у студентському середовищі в перші роки по війні. Як секретар управи союзу українських студентів, я намагався трактувати представників усіх груп рівно і справедливо. Наприклад, коли відбувалися засідання управи, в яких брали звичайно участь лише ті члени, що були в Мюнхені, то я посилав копії докладних протоколів іншим членам, які вже виїхали до різних країн, аби вони знали позицію кожного. Скінчив я свою службу; здав справи — все, жийте далі собі самі, а я вертаюся до своєї фахової праці, вона мене завжди цікавила більше.

У п'ятдесят першому році ми були виїхали разом із НТШ до Сарселя, я спокусився обіцяною можливістю працювати в Національній бібліотеці в Парижі, але то був самообман, бібліотеки тієї так і не побачив, і за півтора місяця ми з дружиною та дочкою повернулися до Мюнхена. Я тоді став мовним коректором різних військових публікацій у видавництві “Пролог”. Коли трапилася нагода дістати позаштатний лекторат польської й української мов у Геттінґені, я поїхав туди. Ще в УВУ я написав

габілітаційну працю, а тоді публікував статті на мовознавчі теми. Коли розбудовувано університети, мені запропонували штатний лекторат у Марбургу, а згодом у Франкфурті. Потім у Франкфуртському університеті створено другу кафедру славістики, і на підставі позитивних відгуків славистів із різних країн, яким я надсилав свої праці, мене затверджено на цю професуру. На цій посаді я перебував аж до емеритури, на яку відійшов, щойно це стало можливим, із шістдесят другим роком життя, розраховуючи опрацювати матеріал, зібраний під час діалектологічних подорожей, записування українських говірок у Чехо-Словаччині, Румунії, Польщі, Югославії. Немало з того я опублікував, але далеко більше лишилося сирим матеріалом, так само як і багато рукописів, пов'язаних з історією української мови, що їх я розшукував у різних бібліотеках. Раніше дуже багато часу забирала педагогічна й адміністративно-організаційна праця у славістичному семінарі й на факультеті. Мені залишалися тільки канікули, які я знову ж таки, доки міг, використовував на поїздки по районах українського поселення. Крім публікацій у наукових журналах, намагався на кожний славістичний конгрес зголошувати якісь українознавчі теми, щоб уводити україністику в поле зору західних науковців, здобуваючи тим самим у їхніх уявленнях для української науки бодай якесь місце. Бо україністики в Німеччині, наприклад, не було ніде, в жодному університеті, за винятком Мюнхена, де лекторат теж, утім, не надто щасливо обсаджений.

Під час літніх канікул я також їздив до Вільного університету з викладами української мови. Мене хотіли обрати ректором УВУ, але я від того відмовився, не бачачи за тих обставин можливості впливати на зміну незадовільного стану, що його там бачив. Часто там, на жаль, надавали дипломи й докторати недовченим людям. Я намагався зрівняти бодай кількість знань для студентів Вільного університету з тим рівнем, що його я застосовував для студентів славістики в німецьких університетах. Але з того нічого не вийшло, а совість не дозволяла мені мати різні мірки супроти студентів у німецькому й українському університетах. Як інші давали собі раду з докорами совісті — бо вони, гадаю, здавали собі справу з того стану речей, — мені невідомо.

Я пропонував заморозити навчально-педагогічну діяльність УВУ, бо на неї там сил немає. Але може, казав я, прийти нова хвиля еміграції, як прийшла після перших Визвольних Змагань чи після 1945 року, і тоді такий університет одразу дає певний старт, бо потенційні студенти не зможуть так легко прийти в німецький університет — там треба бодай мову знати, — а український університет давав би можливість вростати в німецьке наукове середовище, маючи право видавати дипломи й присуджувати докторати, що їх, очевидно, визнаватимуть доти, доки вони матимуть якийсь рівень. А поки що це має бути науковий інститут. Його керівником повинен стати якийсь гуманіст — історик або філолог-україніст, не правник: правничий факультет в УВУ я взагалі вважав дурницею, бо правник не зможе зі своїм українським правом причепитися до жодного університету. Я не бачив науковця, який міг би своїм авторитетом переламати спротив бандерівців, які повністю опанували УВУ й навіть платять із його бюджету своїм партійним функціонерам. Так не може тривати без кінця, і колись це скінчиться страшенним скандалом, адже німці хочуть знати, на що йдуть їхні гроші. Тоді пропаде й ідея зберегти вивіску університету. Я пропонував на початок дати три штатні місця

для кваліфікованих науковців. Тимчасово, на яких чотири-п'ять років. Передумова: вони мають знати німецьку мову, бо ж треба буде підтримувати контакти. Ці люди повинні з бюджету, який вони дістануть, опрацювати тематику досліджень і пошукати фахівців, що ті дослідження вестимуть. Але, здається, УВУ йде зовсім іншим шляхом.

— *Тепер запитання до Вас як до україніста. Що ви думаєте про стан і перспективи українознавства?*

О. Г. Ви маєте на увазі українознавство на еміґрації?

— *Ні, передусім в Україні.*

О. Г. Цей стан видається безнадійним в літературознавстві, трішки кращим у мовознавчій ділянці, слабесеньким у фольклористичній і ще гіршим в історичній ділянці. Низка пекучих українознавчих у найширшому сенсі проблем не розроблюється — і через накинута згори “намордник”, і через брак людей, які мали б відвагу ті речі заторкувати... Тому українознавство плентається в хвості за русистикою, не кажучи вже про славистику, яка донедавна була найкраще поставлена в чехів і поляків. Вся інша славистика на Заході — це тільки русистика, з невеликою домішкою полоністики, з еміґрацією чехів після 1968 року — богемістики, через можливість їздити до Югославії — сербохорватистики, хоч тепер це вже в минулому. Доки жив професор Георгієв, що був справді видатним славістом індоевропейської постави і рівня, непогано трималася болгаристика. Тепер вона трохи підупала, хоч і далі стоїть на добре-задовільному рівні.

Щоб україністика дорівнялася до того стану, треба дуже добре розбудувати полоністику у Львівському університеті, гунґаристичні мовно-літературно-культурні зв'язки — в Ужгороді, українсько-румунсько-молдавські зв'язки — в Чернівецькому університеті, зв'язки з Балканами й Туреччиною — в Одесі, з якоюсь перспективою далі на схід — у Харкові, Дніпропетровську, Донецьку. А Київ повинен якоюсь мірою вивершувати все це, шукати синтезу наукових досягнень усіх осередків. Моє враження таке, що в Києві офіційні журнали не знають і не цікавляться справами високих шкіл у Дніпропетровську чи Донецьку і що зв'язок Дніпропетровська з Москвою куди кращий, аніж із Києвом.

Якщо говорити про мову — вона цікавить мене в першу чергу, — то кожен університет має вести досліді на довколишній території, якою він повинен науково й морально опікуватися. Такі функції університетів у Німеччині, та й у нас раніше Харківський чи Львівський, скажімо, університети виконували роль науково-інтелектуального ядра свого терену. Університетське місто, яке не виконує тієї функції, стає глухою провінцією. Про історію досі взагалі не можна говорити, бо аналогічні дослідження з історії України загинули у Львові під Польщею, а на Східній Україні, де головним історичним осередком був Київ і вже творилися центри в Харкові й Одесі, — на рубежі 30-х років. Треба створити гелліністичні кафедри в Одесі, Сімферополі, Донецьку — йдеться не тільки про дослідження сучасної Греції, але передусім про Візантію, де наші первні йдуть дуже глибоко й де ми справді могли б багато сказати Європі. Так само Харківський університет повинен спеціалізуватися на тюркології — а центром знову ж таки має бути Київ. Дуже складні проблеми й у літературознавстві. По всіх високих школах України бракує ознайомлення з розвитком літературознавчих наук мало не від кінця XIX ст. до найновішого часу. Те, що існувало раніше —

історично-філологічна школа в Києві, а ще перед тим потєбнянська словесностєво зорганізована харківська школа, — те зникло, новє було задушенє соцреалізом. А Львівський університет уже в 20-ті роки відставав од більшости польських університетів, там трималися застарілої, засушеної, майже передпозитивістичної методології. Ці ділянки мусять бути розвинуті в усіх університетах. А тоді на підставі цього кожен університет повинен заопікуватися проблематикою літературно-історичних процесів своєї округи. Тут дуже багато роботи і для Львова, і для Ужгорода, і для Чернівців — і для Харкова, Одеси й інших університетів Східної України, де треба взятися насамперед до “розстріляного відродження” 20-х. Крім того, кожен університет повинен налагодити зв’язки з країною своєї спеціальної скерованости, зорганізувати літні україністичні курси, а самим посилати дослідників до тих усіх країн, у яких — за винятком Білоруси — становище незрівнянно кращє. Досі всі зв’язки орієнтувалися тільки на Москву. Не кажу, що треба це обірвати, але ж того замало на величезний людський потенціал України. Не раз мені ставили питання: “Та ж вас п’ятдесят мільйонів! Та ж нині македонці й лужицькі серби стоять у славістиці кращє за вас. Та ж ви в сімнадцятому сторіччі були нормальною середньєвропейською нацією, мали школи, мали вчених... Де ви тепер? Що з вами сталося?” І що тут відповіси?

— Чи можуть якось допомогти нам виправляти це становище українські вчені на Заході?

О. Г. Вони можуть допомагати лише за умови, що є висококваліфікованими фахівцями, а таких не дуже багато. Перше, що Україна повинна буде запровадити, як тільки трохи нормалізується ситуація, — це перекладати українською мовою досягнення провідних наукових країн, і тут учені з діаспори можуть неабияк допомогти насамперед як знавці мов. Передусім треба мати на увазі Європу, франко-англо-германські країни, де гуманістичні дослідження стоять дуже високо. У Сполучених Штатах і Канаді (а питання Ваше стосується, гадаю, найперше цих країн) ситуація, наскільки я знаю, трохи інакша. В Америці триста університетів, але нормальних, європейського рівня — може, тридцять, а всі інші мають рівень вищих класів колишніх гімназій. На жаль, українські вчені рідко працюють у провідних університетах. А якщо вони там і є, то здебільшого не студіюють українських проблем, а, студіюючи чужі, не знають українських... А в Канаді становище ще гірше, деякі українські осередки мають дуже низький рівень.

— Останнє питання — про правопис. Що мають робити мовознавці і що має робити Україна як держава, щоб подолати нинішню правописну кризу?

О. Г. Мовознавці повинні, порозумівшись поміж собою (інше питання — як) і поділивши певні ділянки фонетичних, граматичних, стилістично-синтаксичних, фразеологічних проблем, обговорити ці питання у фахових журналах і підготувати базу для дискусії в ширшому колі. Як і під час обговорення правопису 1929 року, слово повинні забрати не тільки мовознавці, але й ті, що найчастіше користуються літературною мовою: журналісти, письменники, публіцисти, редактори, педагоги. Почати, на мою думку, треба з опублікування постанов харківської правописної конференції 1928 року — для діаспори той правопис найбільш сприйнятливий, — і зобов’язати представників згаданих ділянок мовознавства сформулювати свої пропозиції. А коли все буде до подробиць

обговорене, скликати конференцію, аналогічну до тієї харківської. І там зовсім не обов'язково має бути прийнятий “скрипниківський” правопис — врешті, все вирішуватиме голосування з конкретних питань. Перше слово тоді повинно бути за представниками України — борони, Боже, щоб діаспора щось накидала материкові. Але такий спосіб ухвалення зобов'яже триматися нового правопису всіх — і Україну, й діаспору, й можливі на перших порах невдоволення будуть переборені. А в такій формі, як творяться правописні зміни тепер — маю на увазі оцей “бурячківський”, як його називають, правопис, — його відкине велика частина діаспори як правопис, не виростий генетично. Вже й тепер спроби редакторів із числа емігрантів останніх років запровадити в еміграційних виданнях уресерівський правопис викликають у багатьох читачів категоричне неприйняття. Доки це не стало предметом політичного протистояння, треба негайно розпочати обговорення серед тих груп фахівців, які я назвав.

— *Вже й сьогодні правопис в Україні часто вибирають із політичних міркувань: націоналістичні газети вживають “скрипниківку” (обмежуючись, певна річ, тільки її найвідомішими елементами, бо решти просто не знають), а після ухвалення нового правопису прокомуністичні видання, не виключаю, збережуть вірність правописові “соціалістичному”. Багато видань почали запроваджувати часткові зміни — кожне на свій розсуд. Маємо таку собі правописну мішанку... Скільки часу потрібно було б на втілення Вашого проекту? Коли ми зможемо мати новий правопис — по-перше, спільний для України й діаспори, по-друге, добрий, який не доведеться назавтра змінювати?*

О. Г. Дуже багато залежить од того, як скоро буде закладена база під майбутню дискусію, тобто видрукований текст постанов конференції 1928 року, в якому кожен фахівець робитиме свої поправки-пропозиції. Бо й на еміграції одні тримаються харківського правопису повністю, а інші — лише частинно. Отже, на мою думку, це неможливо скоріше, як за два роки. А до того кожен уживає свого варіанту. В Україні, гадаю, треба триматися поки що давнього, вживаного вже шістдесят років правопису 1933 року, бо запроваджувана під орудою Бурячка пів-, чвертьчи й дрібніша реформа творить лише балаган і ще більший хаос.

У серпні цього року Олекса Горбач уперше після мало не півстолітньої перерви приїде в Україну, де його донедавна було трактовано як нацистського колаборанта й військового злочинця. На другому конгресі Міжнародної асоціації українців у своєму рідному Львові він зробить доповідь “Засади періодизації української літературної мови й етапи її розвитку”. Звідти його шлях проляже до Братислави, на міжнародний славистичний конгрес.

За останні роки професор Горбач перевидав у Німеччині власним коштом кілька десятків мовознавчих і літературознавчих праць, друкованих до революції чи в двадцять роки. Ці книжки він надсилає кафедрам української мови та літератури в усіх університетах і педагогічних інститутах, не чекаючи, доки державні видавництва спроможуться видрукувати конче потрібні кожному українцеві — і не тільки! — праці. Хотілось би сподіватися, що Україна видрукує бодай роботи самого професора Горбача, без яких уже не можна уявити собі сучасного мовознавства.

У Горбачів гостював Володимир КУЛИК

Анатолій МАКАРОВ

ЛЮДИНА БАРОКО*

3. Таємниці барокового характеру

Двозначний епікуреїзм Бароко формує дивні характери, породжує майже фантастичних людей, багато в чому подібних до описуваних у педагогічному трактаті Д. Локка джентльменів, які живуть у розкішних, але скупо опалюваних апартаментах, їдять зі срібних тарелів — але раз на день, ходять серед зими в легенькому літньому взутті тощо.

Багато в чому загадкові і дивакуваті барокові характери полишили свій слід і в українському мистецтві XVII століття.

Багатієм-аскетом, фанатичним подвижником ідеї людської солідарності й водночас володарем численних “замків” і “городів” зображено, наприклад, знаменитого запорозького ватажка у нещодавно знайденому Ю. Мициком анонімному “Короткому описі Сіркових діянь”. Могутнього громадського діяча й видатного полководця названо тут “хробоком Божим”, а очолювана ним Січ порівнюється із монастирем або церквою. Смиренне, самовіддане (не без рис фанатизму й бузувірства) служіння визвольній ідеї Сірко ставить на усі блага життя:

В Запорожжі, на Дикому Полі, де бистрії води,
В січах жив, островах, мав там замки собі й городи.
Не прожиток, але відпочинок з військової праці,
Не спочинок, але монастир мав, кляштор по признаці.
І не тільки не може тут бути спокуса білоголова,
Але й думка про тебе нелюба, не плине й розмова.

(Переклад Валерія Шевчука).

У такому ж пуританському дусі змальовано й портрет Богдана Хмельницького у “Розмові Великої Росії з Малоросією” Семена Дівовича.

Цю драматичну поему написано 1762 року, тобто через сто років після “Короткого опису Сіркових діянь”, а ідеал героя-ченця, всевладного аскета, людини, що вершить долю світу, а сама вдовольняється малим, зневажаючи цілком доступні їй земні блага, залишився тим самим. В усякому разі, для самого поета. І він хоче нагадати про славні моральні традиції козацтва тим своїм сучасникам, які про них воліли б швидше забути.

Для Семена Дівовича непересічність вдачі великого гетьмана проявляється не лише у громадській діяльності, а й ув особистому житті, не позбавленому деяких аскетичних рис:

* Закінчення. Початок у 7-му числі журналу.

Гетьман великомудрий, моторний і сміливий,
Невтомний у потребах, у праці умілий,
Готовий тяжарі він воєнні носити,
Жар, холод і нестатки уперто терпіти,
Пізнавши многотрудні в житті неспокої,
В трудах усякі зміни, також перебої,
Він мало дбав про себе, хотів догодити
Громаді і Вітчизні і Їх захистити.

(Переклад Валерія Шевчука).

Упродовж двох століть Богдан Хмельницький був взірцем для багатьох освічених українців. Ї тому не дивно, що багато хто з авторів вкладав свої моральні концепції саме в його уста. Показова щодо цього й знаменита “Милість божа” (1728) Інокентія Неруновича, де у формі гетьманського заповіту викладається ціла система життєвих правил.

Можна припустити, що І. Нерунович, як і пізніше його однодумець С. Дівович, засуджував захоплення сучасної йому козацької старшини розкішним життям, вважаючи це за зраду ідеалів козацької демократії. Тільки цим можна пояснити, чому лише в одному з восьми пунктів “заповіту Хмельницького” козакам радиться не нехтувати достатком, дбати про хазяйство (бо ж інакше “де коня здобути, рушницю узяти чи іншії прибори із чого придбати?”). Інші пункти мають виразно полемічний характер. Тут ідеться про дорогі кожному козацькому серцю ідеали, що вже відходили з життя: “міцніше між собою у мирі живіте”, “шукайте славу, гроші в ніщо завше майте”, “що є, задовольніться, тримайтесь такого: нічим не ображайте в житті брата свого”, “в житті не купцюйте”, “дітей своїх, як тільки відправлять науки, такої навчайте козацької штуки”, “свою подяку йому (Богові. — А. М.) посилайте, велику милість відтак величайте!”.

Як бачимо, створений у першій чверті XVIII ст. фіктивний “заповіт Хмельницького” має виразний бароково-пуританський характер. Він послідовно обмежує в людині її природне прагнення до достатку, розкоші, насолод, привілеїв, різноманітних життєвих благ і пропагує ідеал самообмеження, самовідданости в громадських справах. Програма, слід сказати, сувора, але благородна й мудра в головній своїм думці: найпрекрасніше в людині — її розуміння свого духовного призначення, а звідси — й свідоме заперечення в собі сліпого еґбізму, тваринної пожадливости, “боротьба з собою”, тобто зі своїми стихійними пристрастями.

З іншого боку, у XVIII ст. вже з’явилося чимало людей, які вважали, що життя дається людині “один раз” і тому треба взяти від нього якомога більше насолод. Схоже на те, що до числа українських лібертенців XVIII століття належав і М. Довгалевський, який на своїх лекціях із поезики, читаних у стінах Київської академії в 1736 — 1737 рр., говорив студентам, що “нікого з простих людей не можна вважати щасливим, а щастя вимірюється шляхетним походженням, посадою та багатством”²⁰.

Але таких сміливих проповідників ситого благополуччя у ту “добуржуазну” добу було не так уже й багато. Навіть відомі київські багатії не поспішали тоді з демонстрацією своїх достатків. У середовищі, в якому вони жили, це могло викликати лише осуд.

Українське міщанство було — після козацтва — ще одним середовищем, яке тривалий час дотримувалось ідеалів поміркованого, скромного й “простого” життя. Його “пуританство” пояснюється історичними обставинами і насамперед тим, що населення міст єдналося в цехи, які

за своїм устроєм мали багато спільного з церковними братствами. Тут високо цінувалися громадянські чесноти, готовність жертвувати своїми інтересами в ім'я громади, бути скупим стосовно себе самого, але щедрим, коли йшлося про віру, Вітчизну, національну культуру, бідних одновірців. У такому, психологічно активному, але не досить освіченому середовищі відданість традиціям нерідко межує з консерватизмом, адже завжди легше просто відкинути якусь новацію, ніж передбачити усі її можливі наслідки. Міщанство Лівобережжя залюбки читало “духовні книжки”, вдягалось скромно, у житлах не було зайвої розкоші. Певне уявлення про психологію цих людей дають портрети київських купців Петра Балабухи та Івана Гудими. Це були досить багаті люди. На Подолі й досі стоїть кам'яниця Балабухів. Збереглася вишукана і, можна сказати, розкішна брама біля церкви Їллі Пророка, збудована на кошти Івана Гудими. Але на їхніх портретах відсутні будь-які ознаки багатства. Ми бачимо скромно, навіть бідно вдягнених чоловіків із суворими й вольовими обличчями. Перед нами люди, які знають ціну життя і багато чого досягли завдяки наполегливості й працелюбству. Вони не демонструють своїх успіхів, бо все “матеріальне” в їхньому “пуританському” середовищі вважається чимось другорядним. Найбільше ж шануються внутрішні чесноти — розум, воля, серйозність, діловитість. Усе це є в портретах, особливо — в очах портретованих. І ще — якихось особливих, ієратичних жестах, які повторюються на обох портретах. У лівій руці обидва тримають Євангеліє чи молитовник. При цьому великий палець використовується як закладка. Таке враження, ніби людина щойно читала молитви, але замислилась, заклала пальцем недочитану сторінку, аби знову повернутися до неї через якийсь час. Отже, сам жест говорить про те, що головне в житті портретованих — релігія, діла духовні, і якщо їм доводиться відволікатися, думати про щось інше, то все одно в будь-яку хвилину вони готові повернутися до Святого Письма, заглибитися в божественні думки.

Але треба віддати належне й художникам, які писали ці портрети. Зображуючи релігійні почуття своїх замовників, вони не забувають і про буденну правду життя. На обох портретах уважні, кмітливі й якісь чіпкі очі. Очі людей надзвичайно далеких від філософської меланхолії й містичної відстороненості від земного буття.

Цікаво порівняти вираз очей Петра Балабухи з поглядом одного з персонажів на знаменитій картині Марінуса ван Роймерсвале “Митники”. Власне, нас цікавить праве око, на виразі якого позначається діяльність лівої півкулі кори головного мозку. Ця півкуля відає такими функціями, як користування словами, символами, математичними знаками, розв'язанням логічних і математичних завдань, підрахунками тощо. Цікаво, що на обох картинах “згасле” ліве око (воно відображає діяльність правої — “художньої”, “релігійної” — півкулі) і напружене, живе, енергійно примружене праве. Нідерландський художник не приховує, що його персонаж займається підрахунками, зважуванням можливих витрат і прибутків і що від цього він має справжнє задоволення. А от із Петром Балабухою справа складніша. Я не буду твердити (як це робили в таких випадках до недавнього часу наші мистецтвознавці), що художник прагнув “викрити” свого замовника, який, хоча й тримає пальця між сторінками молитовника, а думає про гроші, ціни, товари тощо.

Подібні звинувачення багатих у бездуховності, зрештою, не новина. Вони були завжди, в тому числі і в добу Бароко, про що свідчить,

наприклад, вірш Івана Величковського “О убогом и богатом, молящимся в церкви”, де йдеться про марні спроби багатія зосередитись на неземних справах:

В дому золото и сребро, разлычныя службы,
Тамо дѣла, овамо пировныя дружбы,
Всюду же пріліпе сердце, ум имать мысль многу,
убо усты молится, нѣсть же сердца к богу.

Твір І. Величковського не позбавлений спостережливости, але, як на мою думку, на портреті Петра Балабухи ми бачимо зовсім не те, про що йдеться в поета. Перед нами не що інше, як звичка барокового художника відшукувати суперечности у внутрішньому світі людей, його здатність помічати найменший натяк на душевну роздвоєність, боротьбу з самим собою.

В даному разі йому пощастило. Він побачив перед собою людину, в житті якої найвиразніше, а може, найдраматичніше проявилися суперечности між його земним і небесним змістом. На Балабуху постійно напосідають несумісні почуття: пристрасть до грошей і бажання молитися. Його життя проходить у метаннях між церквою й ринком, між молитвами й підрахунками прибутків, між Богом і дияволом.

Отже, повторюю, жодної “викривальности” щодо портретованого тут немає. Доречніше було б говорити про глибоке проникнення художника в душу багатія й співчуття до його відчайдушних намагань зберегти в собі образ і подобу Божу, втекти від гріховности багатства, заховатися від власної совісти у примарну тінь християнської простоти, скромности, бідности, прилучитися до праведности, яка так важко дається багатим і можновладним.

Вище, коли йшлося про “пуританські” вірші Лазаря Барановича і давні філософеми Касіяна Саковича, ми вже зазначали, що в своїх шуканнях сенсу життя мислителі XVII століття йшли від ідеалу земних насолод своїх попередників доби Ренесансу до розумного самообмеження, нового, одухотвореного християнського аскетизму.

Це ж саме можна сказати і про художників того часу. Вони виховувались у дусі гедоністичних ідеалів митців Відродження і не приховували свого інтересу до всього небуденного, видатного, прекрасного. Їм подобались справжні герої, люди розуму й волі, ті, що вміли перемагати й добиватися свого, сповна віддаватись загальному ділу, йти на поклик часу, ризикувати і навіть жертвувати собою, але при всьому цьому “не забувати й про себе”, брати від життя повними пригорщами його багатства, радощі й почесті. Все це так. Мистецтво XVII ст. здатне засліпити навіть звичне до надмірної театральної розкоші око. Його тріумфальні фанфари, гучні голоси риторів та панегіристів справді оглушливі й надокучливі. Але хай не спокушається зовнішнім блиском той, хто прагне проникнути в духовну суть художньої творчості тієї доби. Хай він завжди пам’ятає про двозначність барокового епікуреїзму.

Художник Бароко рідко коли до кінця віддавався безтурботному спогляданню золота й срібла, розкішних квітів, ласкавих переливів барв дорогих тканин. Горді постави, владні жести, пристрасні обличчя, дорогі шати пробуджували в його душі меланхолійні роздуми про марноту марнот славного чи безславного, розкішного чи нужденного життя, про скороминушість будь-якого щастя. Сонячні барви сполучалися на його картині

чи іконі з “темними” думками, вишукані строї — з душевним сумом, сильні, енергійні жести — з розгубленими “гамлетівськими” очима.

Створюючи ефектні репрезентативні портрети, тогочасні живописці прагнули зазирнути в душі своїх героїв, сподіваючись побачити там те, що було близьке й дороге для них самих, — насамперед утому від загальної гоїтви за примарними благами й утіхами, глибоку зневагу цих (нерідко надто ідеалізованих ними) людей до тих ролей, які вони нібито змушені грати для інших, щире прагнення до смирення та душевної тиші, до сліз і спокути. Справжній, омріяний і вистражданий герой Бароко — це не гордий переможець серед життєвої битви, не щасливий приборкувач примхливої долі, не улюбленець слави і не володар казкових багатств (хоча всіма цими шляхами він таки пройшов, усе це пережив). Це людина, яка спромоглася подолати в собі, як казав К. Сакович, “тваринну пожадливість”, збагнути облудність ідеології ренесансного титанізму, в центрі якої стоїть сильна людина, вольовий діяч, гордий шукач слави, почесей і багатств. Митець Бароко не заперечує чарівної привабливості розкоші, природности потягу до панування. Він, говорячи словами В. Морріса, ще не здатний належно поцінувати “жахливі наслідки Відродження”, породжені ним “анархію та неподобства”²¹, але дивиться вже на його ідеал життя з меланхолійною усмішкою, — як на казку й небезпечно-оманливу мрію.

У мистецтві українського Бароко немає переситу, але є гамлетівська двозначність у ставленні до звичайних життєвих цінностей і прагнень. Є сум за недосяжним ідеалом раю на землі, співчуття й любов до тих, хто не заспокоївся і не втомився, не склав зброї, хто зумів зробити світ хоч трохи добрішим і справедливішим.

Духом своєрідного світського чернецтва, двозначного епікуреїзму і палкого протесту проти “тваринної пожадливості” позначені знайомі вже нам за віршами М. Філянського живописні твори художників так званого сорочинсько-березнянського кола першої половини XVIII ст., які обслуговували своїми пензлями нове українське панство, що народжувалось у козацькому середовищі. У спрямуванні цих митців, як вважав П. Жолтовський, домінувало “прагнення до рафінованої аристократичної культури”: “Конкретний життєвий вираз цієї культури, — писав дослідник, — знаходимо в щоденниках вихованців Київської академії Якова Марковича та Миколи Ханенка. Ці освічені люди були жадібні до знань, про що свідчать серйозні й різноманітні книги з філософії, історії, медицини, які вони читали й нерідко мали в своїх бібліотеках. Основна увага все ж приділялася теологічній літературі. Я. Маркович сам складав церковні проповіді, строго дотримувався церковної обрядовості. Водночас він зі знанням справи дбав про своє збагачення. Саме в цих колах, як свідчить той же щоденник Я. Марковича, зароджується інтерес до “новоманірного” живопису”²².

Ясно, що живопис сорочинського, ніжинського та березнянського іконостає, народжений під впливом такого нового культурного й матеріально забезпеченого середовища, не міг не відрізнятись вишуканістю й багатством. Це й стало причиною багатьох непорозумінь, бо густо гаптовані строї святих, рум’яна на їхніх обличчях²³, сяяння веселковосонячних барв як колись, так і сьогодні вводять в оману не лише поетів, а й найдосвідченіших мистецтвознавців. За пишними шатами і густими рум’янами сорочинських та конотопських святих (“Св. Варвара та

Катерина”, “Св. Іуліянія та Анастасія”, “Мучениця Іуліянія”, “Пророк Даниїл”) вони вперто не помічають закладеного в них непересічного духовного змісту.

Не позбавлені суперечностей навіть оцінки такого тонкого дослідника, яким був П. Жолтовський.

Як, наприклад, могло статися, що в іконах, зроблених на замовлення людей, які “строго дотримувались церковної обрядовості”, самі писали проповіді, цікавились теологічною літературою й філософією, не виявилось нічого справді релігійного? П. Жолтовський називає їх “не іконами, а картинами на релігійні теми”. І до того ж картинами суто світськими: “Іконостас сорочинської” Спасо-Преображенської церкви знаменує ту стадію розвитку давнього українського живопису, коли він близько підійшов до жанру світської картини не тільки за своїм життєствердним розумінням художнього образу, а й за формальними ознаками”²⁴.

Чи не правда, дивна історія! Освічені люди, які цілком серйозно ставляться до релігії та її обрядовості, наповнюють чудову церковну архітектуру досить сумнівними “картинами”, яким і за їхнім змістом, і за їхньою формою нібито й не випадало тут бути. Більш того, “під виглядом святих” вони вводять до чудових церков Лівобережної України якихось юних осіб, котрі ніколи не розстаються зі своїм “безжурним настроєм” і почуттям “радісної повноти земного життя”. Проте дослідник не помічає цієї недоладности. Він пише: “Сповнені радісної повноти земного життя люди, що виступають у цьому іконостасі під виглядом святих, вражають своєю юністю, світлим, безжурним настроєм”²⁵.

Або, як говорив поет:

Люблю українських святих,
Вони не знали дум смутних...

Джерело таких, більш ніж дивних, висловлювань — у некритично засвоєному погляді на мистецтво Бароко як мистецтво із домінуючими “світськими” і суто гедоністичними мотивами. А тим часом за “життєстверджуючими” мотивами українського Бароко нерідко ховається невідчеплива меланхолійність, за уславленням земних утіх — старанно замаскована відраза до них, за енергійним жестом, експресивним рухом — непевність, вагання, гамлетівська розгубленість перед складністю тих духовних проблем, які доводиться вирішувати кожній людині на своєму життєвому шляху.

Звичайно, в композиціях сорочинського іконостасу є ота безхмарна радість “повноти земного життя”, той “безжурний настрій”, про які пише П. Жолтовський. Вони присутні тут, як і в більшості творів українського барокового мистецтва, якому взагалі притаманні яскрава декоративність, певна довіра до краси й радості буття. Але хіба це все, що можна сказати про ті твори?! Важко повірити, що такий тонкий дослідник не помітив суперечности між святковим вбранням і задумливими обличчями сорочинських та конотопських святих²⁶. Хіба перед нами не ті химерні й загадкові душі, що здатні сумувати на загальному святі і віддаються задумі серед веселощів?! У золотих шатах почуваються вони не краще, ніж у лахмітті жебрака. Все навколо блищить, палає чистими барвами, як квітник на сонці після зливи, а люди ніби не помічають цього, перебуваючи в полоні якоїсь зосередженої задуми. Їхні очі дивляться перед собою, але нічого не бачать. Усе це створює враження *внутрішньої*

відчуженості зображуваних осіб від реальності, свідчить про їхню цілковиту байдужість до тієї розкоші, тієї “радісної повноти земного життя”, що оточує їх зусбіч. Їх більше хвилюють глибини й загадки власної душі. І тому звичний для них стан — це стан внутрішньої зосередженості або екстазу, прозоріння й осяяння.

Художникам і їхнім святим персонажам добре відоме почуття повноти й радості буття. Видно, що вони не проти того, аби всі на землі могли жити в достатку, почувалися б щасливими, здоровими, молодими, — але горизонти їхнього духовного зору не обмежуються лише “хлібом єдиним”, тобто звичайними людськими бажаннями. Їм чужа “тваринна пожадливість”, і тому розкіш і багатство не заважають їм цінувати невидиму красу умоглядного світу й зневажати реальну розкіш заради фантастичних багатств життя небесного.

У такому рідкісному сполученні розкоші й чистоти душі, відчуття повноти життя й туги за недосяжним ідеалом і справді є щось небуденне, зворушливе й святе. Ікони художників сорочинсько-березнянського кола звучать як утілені в барвах молитви тих, хто досяг вищої влади (серед їхніх замовників — гетьманські родини) і зберіг у душі нерозтрачену до кінця людяність, віру в своє вище, божественне покликання.

Це також — сподівання, що можна бути багатим, тримати в своїх руках велику владу й водночас порятувати свою душу від смертних гріхів. Інакше кажучи, в іконах згадуваних іконостасів “світського” не більше, аніж у будь-яких інших релігійно-художніх творах. Вони сповнені глибокої душевної тиші, що дає людині (незалежно від того, до якої верстви вона належить) відчуття в собі щось небуденне, вічне й святе. І якщо сам Христос говорив, що легше верблюду пролізти крізь вушко голки, ніж багатому потрапити до раю, — то яку силу віри, скільки надій і скільки таланту, сподівань треба було вкласти в ікони їхнім авторам, аби довести, що й багата людина може бути глибоко порядною, совісною, чистою душею. Що й вона, людина в розкішному вбранні, здатна зневажати славу, почесні, владу, багатство заради хвилини відчуття своєї причетності до життя вічного й нетлінного.

Українська думка XVII ст. вбачала в багатстві тяжкий, але не непоправний гріх. Наші давні філософи нерідко зверталися до цієї теми й давали тодішнім багатіям різні поради щодо того, як уникнути пекла за благополучне життя на землі, тобто обійти засторогу Євангелія. Це була спроба примирити теорію з практикою. Та й як мали чинити розумні люди того часу, якщо в Писанні багатство засуджувалося з позицій високої моралі, а на стінах церков висіли ікони із зображеннями святих імператорів та князів, яких аж ніяк не можна запідозрити в бідності. Отже, й доводилося вдивлятися в святі тексти уважніше, глибше, брати до уваги не лише майновий стан своїх парафіян, не виважувати, хто з них має більше, хто менше, а вдаватися до моральних оцінок самих їхніх учинків, інтересів. Бо в житті, як показав пізніше Достоевський, і бідні нерідко бувають підлими й злими, а багаті “невідомо чому” виявляють схильність до милосердя, людяності. Мабуть, саме такі думки й навели І. Галятовського на роздуми, що вивели його далеко за рамки тогочасних ідеологічних схем. Міркуючи про те, якими бувають багаті й бідні, він зауважує, зокрема, й таке: “...многі люде богатыи были на світі, еднакъ неба доступили. Богатый былъ Конъстантинъ Великій, цесарь грецкій, еднакъ въ небі знайдується. Богатый былъ Володимерь, монарха рускій

и той въ небѣ знайдується. Богатый былъ Іоанъ Милостивый, патріарха Александрійскій, и той въ небѣ знайдується, бо они въ богатствахъ своихъ бога не запоминали и не псовалися и добрымъ способомъ богатства набывали и добре богатства своего заживали”²⁷.

Митцям і філософам українського Бароко вдалося сказати про загадки, темні глибини й велич людської душі багато цінного й непроминушого. Шкода, що їхні голоси не були почуті наступними поколіннями, дезинформованими гарячковою антибароковою пропагандою діячів Просвітництва, представників мистецтва класицизму і особливо, ясна річ, — соцреалізму. Лише тепер ми повертаємось до їхньої духовної спадщини. І якщо нам дано чогось навчитись від них, то хотілося б, щоб це була та щирість, з якою вони говорили про духовне життя.

4. “Сердечныя бездны” людей Бароко

На відміну від нас, людей кінця ХХ століття, барокові люди не боялись говорити про вічні вагання людини між скупими радостями духу й тим бездумним і до часу щасливим буттям, яке дарує їй природа. Для них було ясно, що гармонійно розвинута людина Ренесансу — лише красивий міф, за яким ховаються непоборні суперечності біологічного й соціального, колективного й індивідуального, усвідомлюваного й неусвідомлюваного, “небесного” й “земного”, вічного й швидкоплинного. Одне слово, всього того, що в ті часи мислилося як опозиція духовного й тілесного, божественного і диявольського. Поет Іван Величковський вживає у своїх віршах навіть такий вираз, як “сердечныя бездны”. Лякаючі психічні глибини, вважає він, є в кожному з нас. “Бог же сам вѣсть каждого сердечныя бездны”²⁸.

Складність проблеми полягає в тому, що людина не здатна бути до кінця ані “духовною”, ані “тілесною”. Вагання, роздуми, сумніви супроводжують кожний її крок на землі. *Сум за втраченою ілюзією гармонії й внутрішньої досконалости — основа трагічного гуманізму Бароко. Це та світоглядна межа, що відділяє його від Ренесансу.*

У “Думках” Б. Паскаля є дуже характерний для нього як мислителя доби Бароко запис: “Міжусобиця розуму й пристрастей у людині. Якби вона мала лиш розум... Або тільки пристрасті... Але, наділена і розумом, і пристрастями, вона безперервно воює сама з собою, бо мириться з розумом тільки тоді, коли воює з пристрастями, й навпаки. Тому вона завжди страждає, завжди її роздирають суперечності”²⁹.

Наші предки були наділені розвиненішим почуттям моральної правди, ніж ми. Вони не мали ще нашої самозакоханости. Людська недосконалість була для них не менш очевидною істиною, ніж для нас — певність, що ми є найдовершенішим творінням природи, а наше мислення це — “вищий продукт особливим чином організованої матерії” тощо.

Для європейської культури та її подальшого розвитку мало величезне значення досягнуте в XVII ст. розуміння принципової неоднозначности змісту різних сфер психічної діяльності. Заслуга мислителів XVII ст. полягає в тому, що, внаслідок пильного вдивляння в глибини людської душі, вони дійшли висновку, що наша “внутрішня сфера” позбавлена однорідности, прозорости та ясности, що уважний погляд у кожному її куточку відкриває загадкові й моторошно чорні глибини. Людина поєднує

в собі такі взаємовиключні бажання й прагнення, які, здавалося б, мали вибухати й самознищуватись при найменшому їхньому зближенні.

Знаменно й те, що витoki сучасного вчення про підсвідомість ми знаходимо у психології XVII ст. Ввівши поняття *перцепції й аперцепції*, Ляйбніц став засновником доктрини двомірності психічної діяльності людини, діяльності, яка розпадається на усвідомлювані й неусвідомлювані аспекти (й відповідно — нервові механізми, анатомічні структури, функції). Але первісне вчення Ляйбніца відділяють від зрілої доктрини Фрейда майже два століття напружених досліджень і шукань. І тому не дивно, що в XVII ст. внутрішнє роздвоєння людини осмислювалося в душі традиційної християнської символіки. Ось як пише про це перший великий розум України³⁰ Кирило Транквіліон-Ставровецький: “И тако створи бог чоловіка з двоякою битности — небесна и земна. Тіло, видимое — от землі, душа же невидимая — от небеси. И прето чоловік ест світ и тьма, небо и земля, агтел и звір. И постави его бог в границах смерти и живота, посреди величества и смиренія. Чудное злучення — дух и плоть, смерть и живот”³¹.

Звичайно, відомий портрет князя Долгорукого в чорній рясі, що належить пензлю майстра Самуїла, не ілюстрація до філософських сентенцій К. Транквіліона-Ставровецького. І все ж щойно наведена цитата приголомшує своєю співзвучністю з його картиною. Таке враження, ніби пишучи про суперечності у психіці людини, філософ уже бачив перед собою полотно, яке з’явиться через півтора століття (1769). Краще за нього про цей портрет не скажеш: “Чудное злучення — дух і плоть, смерть і живот” Твір Самуїла може служити за взірець досконалого художнього втілення, типового для культури Бароко уявлення про загадковість і кричущу суперечність людської душі. Мистецтвознавець П. Білецький вважає, що наявність у зображенні чогось незвичного, загадкового, що виникає з першого ж погляду на цей портрет, зумовлюється тим, що він писався вже після смерти князя-ченця, і тому художник змушений був вмалювати мертве обличчя із заплющеними очима в живу постать. Звідси й “дещо жакливий” нерухомий погляд, що нічого не бачить із-під стулених повік³².

Портрет підписаний ім’ям автора, що в тогочасній практиці траплялося рідко. І це означає, що майстер Самуїл здогадувався, що з-під його пензля з’явилось щось непересічне, непроминальне.

Це справді так. Він створив узагальнений образ людини свого часу, образ, позначений рисами тонкого розуму й темного безуму, палкого кохання й аскетичної відчуженості від життя, смаку до витонченої розкоші (про що свідчить інтер’єр келії) і водночас печаттю глибокого забуття й філософської меланхолії.

У своїх роздумах над загадками людської душі люди Бароко заходили так далеко (випереджаючи, до речі, насміливіші висловлювання сучасних психоаналітиків), що припускали можливість співіснування в одній особливості християнської набожності й... запеклого сатанізму. Людина була для них другим дивом після Бога і другим страхіттям після диявола. На ці думки наводить давня легенда, пов’язана з Успенським собором Єлецького монастиря. Якщо вірити їй, до початку XIX століття на стіні церкви висів портрет ктитора, генерального обозного Василя Дуніна-Борковського, що був похований тут. Він зберігся, і його можна побачити в багатьох спеціальних і популярних виданнях. Цікава деталь: на тлі

портрета написано славнозвісний образ “Слецької Богоматері”, який свого часу небіжчик дуже шанував і навіть пожертвував чималі гроші на коштовний оклад для нього. Проте, виявляється, сучасники знали його не лише як побожну людину, а й як... упиря. Про друге, сатанинське, життя обозного розповідала картина, що колись висіла тут же, в соборі, поруч з уже згадуваним ктиторським портретом.

Же в XIX столітті старі чернігівці розповідали етнографу М. Маркевичу: “Його поховали в Троїцькому монастирі. Наступного дня побачили, що він їде на шестерику вороних по Червоному мосту, візник, фореитор, лакей і три співрозмовники в кареті були біси. Внаслідок договору, що рознісся, було проголошене прокляття, упир з поїздом провалився в Стрижень (ріку), негайно відкрили труну, знайшли упиря червоно-синім, із розплющеними очима; його пробіли осиковим колом”³³.

Лише в добу Бароко могла утворитися така страшна легенда про людину, портрет якої знаходився в соборі, і лише тоді могли повісити тут же зображення її сатанинських прижиттєвих і посмертних пригод. Побожний упир — це вже така неймовірна, фантастична постать, яку важко уявити навіть на тлі гоголівської демонології. Подібні химери в житті і в мистецтві XVII ст. зростали на ґрунті поширених тоді уявлень про існування в душі людини сяйливо світлих і непроглядно чорних зон і куточків. Пізніше З. Фройд визначив у підсвідомості сферу дії сил Танатоса — демона смерті.

Психологія людини Бароко сповнена контрастів. Митці й мислителі тих часів уже починали вгадувати в ній не лише відблиски добра, а й зла. Вони ще не навчилися розкривати їх так майстерно, як це робили пізніше Достоевський, Кафка, Камю, Булгаков, а в нашій літературі — Винниченко, Підмогильний, Валерій Шевчук, В. Дрозд, але вже знали, що світ і темрява невіддільні від людської природи. І доводиться лише шкодувати, що це досягнення барокової думки витіснили раціоналістично прямолінійні уявлення просвітителів про вроджену доброту і розумність людини, про “облагороджуюче” значення душевних криз, під час яких розум “неодмінно” перемагає в нас тваринні та еґістичні пристрасті. Звичайно, “людина звучить гордо”, але варто пригадати й мудре застереження ранньобарокового поета, ігумена Віталія, який в “Діопті” 1612 року намагався глянути на ту самозакохану істоту з іншого боку:

О, гідним мирножителем знав би я тебе,
Якби ще ти воістину умертвив себе.

І це означає, що всі ми маємо постійно боротися з самими собою, контролювати й долати руйнівні бажання своєї душі, щоб не збільшувати зла в цьому світі.

Завдяки мислителям Бароко в європейській культурі почав вироблятися й утверджуватися погляд на духовний світ особистості як на суму якісно відмінних властивостей, арену одвічної боротьби добра й зла, яка кожного разу може мати непередбачувані результати. Таке барокове розуміння душевного життя розвивається й нині. Його можна зустріти в багатьох сучасних авторів, схильних до проблем “глибинної психології”. Нижче подаються міркування Андре Моруа з цього приводу, бо в самих барокових авторів марно шукати такої довершеності думки:

“Піранделло правий. В одній-однісінькій людині поєднується сотня різних людей. Гарна вона чи погана? І те, й інше. Ви знаєте це за

собою, ви буваєте ніжним і жорстоким, розумним і несамовитим, мудрієм і шаленцем. Це залежить від обставин, від прочитаної книжки, від радників, приятелів. Згадайте, наприклад, Шатобріана. В ньому жили двоє людей: один — несамовито віруючий, християнин за народженням і вихованням, другий — безвільний грішник, гордй, розпусник. Хто з них двох Шатобріан? Ані той, ані той. Шатобріан був сумою”³⁴.

²⁰ Довгалеський М. Поетика (Сад. поетичний). — К., 1973. — С. 186.

²¹ Моррис У. Искусство и жизнь. — М., 1973. — С. 329, 331.

²² Жолтовський П. М. Український живопис XVII — XVIII ст. — К., 1978. — С. 72.

²³ У виразно барокових творах художників сорочинсько-березнянського кола наявні також і риси рококо. Наприклад, смак до ніжних тілесних, повітряно-туманних та димчастих барв, артистичних жестів, “танцюючих” постав, очей із мрійливим виразом.

²⁴ Жолтовський П. М. Український живопис XVII — XVIII ст. — С. 70.

²⁵ Там само. — С. 68.

²⁶ Лише в кінці свого огляду сорочинського іконостасу дослідник поспіхом згадує про “ізолюваний від дійсності, ієратичний характер... постатей намісного й апостольського рядів”. На жаль, це принципове спостереження не вплинуло на його загальну оцінку творів. Цінна здогадка таїла в собі ключ до нового розуміння духовної суті останніх живописних досягнень українського Бароко, але дослідник не скористався ним.

²⁷ Галятовський І. Ключ розуміння. — С. 146.

²⁸ Величковський І. Твори. — К., 1972. — С. 130.

²⁹ Паскаль Б. Из “Мыслей”. // Размышления і афоризмы французских моралистов XVI — XVIII веков. — М., 1987. — С. 277.

³⁰ За існуючою традицією “першим розумом” України називають Г. Сковороду. Загальне захоплення його вченням цілком закономірне. Але заради істини треба сказати, що першим нашим великим мислителем був Кирило Транквіліон-Ставровський, що жив на ціле століття раніше.

³¹ Транквіліон-Ставровський К. О сотворенню чоловіка. // Пам’ятки братських шкіл на Україні. — К., 1988. — С. 238.

³² Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII — XVIII вв. — Л., 1981. — С. 113.

³³ Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. — К., 1860. — С. 79.

³⁴ Моруа А. Семейный круг. Новеллы. Письма к незнакомке. — М., 1989. — С. 562.

Тарас ГУНЧАК

ІСТОРІЯ — НЕВИЧЕРПНА КРИНИЦЯ

Історія, як вияв самосвідомості людини в її просторі і часі, як свідомий акт пізнання минулого і бажання передати його майбутнім поколінням, сягає сивої давнини. Спочатку була це просто хроніка подій, особистостей і їхніх подвигів без особливою пов'язання. Опісля автори, такі, як Геродот, який описав перські війни проти Греції, чи Тусидід, який із великою увагою ставився до джерел подій, щоб по змозі точно відтворити Пелопонеську війну, впорядковували ці події, а відтак почали навіть дошукуватись загальних законів, що пояснювали б розвиток культури чи суспільства. Треба звернути увагу, що від найраніших часів доля чи божество, на думку хронікарів чи істориків, мали безпосередній вплив на життя людини й народів.

В стародавній Персії релігія Зороастра пояснювала історію як боротьбу двох космічних сил: сили добра, світла і сонячних творчих злетів, які уособлювались у царстві Ормазда з його високими етичними ідеалами, та сили Арімана з його царством темряви, нечисти і світового зла. Цікаво, що зороастризм зводив боротьбу цих двох космічних сил до війни за людську душу, пояснював, що людина кожним своїм вчинком і цілим своїм життям бере участь у цій боротьбі. Чесним визнанням віри, кожним добрим ділом, думкою чи словом людина послаблює силу Арімана, а рівночасно підсилює могутність Ормазда. І, навпаки, кожна грішна справа, слово чи думка призводять до посилення царства зла — Арімана.

Можна припустити, що ідею боротьби двох космічних сил перейняв у дещо змодифікованій формі релігійний мислитель Вавилону (3-го ст. по Хр.), відомий як Мані. Саме від нього і пішло поняття манікеїзму, яке виразно визначало — причому не символічно, а в повному розумінні цих понять, — добро і світло як вічні антитези зла і темряви. Цей двоподіл етичних, взаємно виключних понять залишив свій значний слід і у християнстві. Позначилось це особливо на вченні однієї гілки, або секти, християн (від 3-го до 7-го ст.), яка перейняла доктрину двох воюючих сил: сили Бога, світла і душі проти сил зла, сатани, темряви і тіла. Послідовником саме такого християнського манікеїзму був Св. Августин до часу свого навернення до головної течії християнської релігії, про що він пише в своїй автобіографічній праці “Сповідь”.

Манікеїзм, який Августин засуджує в своїй “Сповіді”, все ж таки не зник: у дещо змодифікованій формі, згідно із засадами християнської віри, він дуже виразно проявився у праці “Цівітас Деї” (“Боже Місто”).

У цій праці Авґустин представив історію як боротьбу двох сил — добра і зла. Подібно до зороастризму, Авґустин вважає, що в житті людини і суспільства саме ця боротьба є сутністю історичного процесу. Це боротьба “Божого Міста”, міста добрих, віруючих людей проти “Міста Диявола”. Про боротьбу двох сил говорить Св. Павло в листі до Ефезійан (Ефезіяни, 6, 10 — 17), в якому закликає християн бути обережними, позаяк боротьба, яку вони ведуть, є боротьбою “проти світових володарів темноти, проти духовних сил зла на висотах”. Щоб успішно боротися з силами зла, Св. Павло радив християнам озброїтись “мечем духа, що є Боже слово”. Подібних прикладів манікеїзму з писаннях Св. Апостолів можна б навести доволі багато.

Можна без перебільшення твердити, що після Авґустина в західній історіографії елемент божественности в різних іпостасях виявився звичайно в писаннях авторів, які шукали універсальних законів людства. Ці закони виводили вони з Божого Провидіння, яке, знаряддя Всемогутнього Бога, послідовно здійснювало Божий план. Образно кажучи, історія, що виводиться з Божого Провидіння — це немов велична драма, написана Богом, у якій події, що відбулись, приписуються не людській мудрості, а Божому Провидінню, що наперед вирішило їхній шлях і вислід.

Цікавим мислителем кінця доби Просвітництва та початку доби Романтизму був Вільгельм Фрідріх Гегель, філософська система якого впливає з його історіософії. Хоч виходить він із положень, які нічого спільного з Божим Провидінням не мають, усе ж таки сягає висновку, що світова історія — це продукт Духа (який для інших істориків був Богом). Гегель бачив в історичному процесі діалектику постійної зміни від тези до антитези і до синтези, в яких кожна фаза віддзеркалювала щораз вищий щабель у саморозвитку та самовияву Абсолютного або Божественного. Подібно до грецького філософа Геракліта, який твердив: одинок, що залишається незмінним, є процес безнастанної зміни, одначе навіть цей процес зміни підлягає вічному закону, який сам є незмінним, — Гегель доводить, що кожний історичний момент чи подія, заперечуючи (негуючи) попередню, вбирає в себе все найважливіше, зберігаючи і збагачуючи суспільну та історичну цілісність. Саме з таких міркувань виводив Гегель розвиток суспільства, оскільки кожна генерація може вважати себе руйначем, зберігачем та удосконалювачем культури, яку вона отримала в спадщину від попередників. Гегель убачав в історичному процесі “розгорнення універсальної мудрости”, що вбирала в себе окремі події, які в своїй сумі творили велику схему, що зветься історією.

Історики 19-го століття критично поставились до такого потрактування історичного процесу, який можна зрозуміти тільки з божественних висот. Більшість критиків такої історіософії стали на цілковито протилежну позицію. Вони вважали, що історія повинна бути точною наукою, вільною від філософії, мистецтва і літератури. Історія, як вони її уявляли, повинна бути без широких узагальнень. Послідовники такого підходу до історичних процесів були позитивістами, заперечували значення метафізики, наголошуючи натомість на досвіді, на шляхах наукового методу.

В 19-му столітті пророком такого нового методу історіографії був німецький дослідник Леопольд фон Ранке. Його девізом було відтворити історичні події так, як вони дійсно відбулися. На його думку, докази і

солідна документальна підстава є передумовою, а то й законом для всіх узагальнень. Бажаючи позбутись у своїй праці будь-яких впливів доби Романтизму, фон Ранке прийняв розбірливу методу дослідження складних історичних явищ: тільки вивчивши досконало всі частини складного об'єкту дослідження, можна зрозуміти цілість у її розмаїтому пов'язанні. Епістемологічна метода фон Ранке ясна: тільки пізнавши суму партикулярних явищ, можна прийти до правдивого розуміння цілісності світового історичного процесу.

Деякі мислителі доби позитивізму пішли далі від Ранке. Так, для прикладу, Людвіг¹ Феєрбах звів гегеліанську ідею з її абсолютних божественних висот до фізіологічно-матеріалістичного принципу: "людина є тим, що вона їсть". Саме цей матеріалістичний монізм, чи економічний детермінізм, який, мовляв, визначає шляхи розвитку суспільства, став підставою марксистської системи вартостей. Цікаво зважити, що у своїх роздумах над суспільними процесами Маркс дійшов до двоподілу (чи манікеїзму) двох воюючих і взаємно виключних таборів, які назвав класами. Ці класи він бачить ув етично-нормативному світлі: буржуазія (це в дійсності середній клас, який у західному світі був і є рушійною силою розвитку суспільства) для Маркса темна, експлуаторська суспільна верства; робітництво ж — антитеза, за якою світле майбутнє. Синтезою цієї боротьби двох сил мало б бути безкласове суспільство — кінцева мета марксистської утопічної схеми. Логічно це не тільки мета філософської системи, але й кінець історії, позаяк зникає діалектика як рушійна сила історичного процесу. Мені здається, що в такому висліді історичного процесу можна б дошукуватись подібности до християнської теологічної есхатології, яка, на підставі Св. Письма і Діянь Апостолів, доводить неминучість кінця світу і другого приходу Христа; що судитиме живих і мертвих, і це буде початком вічного і незмінного буття.

Коли вдуматися в різні теорії історіографії, витворюється враження, що людина є тільки гвинтиком надлюдських сил, — чи це поняття Божого Провидіння, чи спрощене поняття якогось механістичного детермінізму, який, мовляв, має універсальне застосування без огляду на час і простір, що в них події відбуваються. Історики, які бажають укласти розвиток людини і суспільства в будь-яку імперативну, наперед визначену систему, повинні зважити, що природа людини, з усіма її особливостями, жодним універсальним законам не підлягає. Відомий соціолог Макс Вебер твердив, що суспільні явища можна пояснити тільки частинно, виходячи з засади правдоподібности окремих подій, але ніколи — з конечности, яка б впливала з апіорно прийнятих універсальних законів. На його думку, навіть найуважніший дослідник може досягти тільки частинного пояснення минулого. І саме тому відтворити минуле в усіх його вимірах неможливо. До речі, соціолог Роберт Нісбет висунув ще інакшу, хоч споріднену проблему, коли твердив, що без огляду на рівень об'єктивности і відданости в пошуках правди дослідник неспроможний уникнути такого способу дослідів, коли події минулого висловлюються лише метафорами. Тими метафорами передаються не тільки зміст або узагальнення подій, які відбулись, але також наша психологічна настанова. Для українського патріота такими багатовимірними, хоч і не точно визначеними поняттями

були “визвольна боротьба українського народу”, “голодомор 1932 — 33 рр.” чи “сталінські репресії”.

Чим ближче до нинішнього дня, тим частіше історики доводять відносність історичних узагальнень, навіть якщо вони мають за підставу об’єктивну інформацію. Прикладом такої позиції може бути виступ Карла Бекера 29 грудня 1931 року під назвою “Кожний є своїм власним істориком”. Бекер, тодішній президент об’єднання американських істориків, доводив, що кожен історик перебуває в полоні своєї доби і через це йому неможливо правдиво відтворити події минулого. Відтак, на його думку, історична правда буває тільки відносна, різниться залежно від часу, простору, спостерігача, а то й аналітика тієї чи іншої доби.

Отже, популярний вислів “нехай документи говорять за себе” недостатній, оскільки документи без людської оцінки, без відповідної впорядкованості залишаються мертвою літерою. Очевидно, результативною буде тільки співдія безсторонніх свідків минулого (архівних документів) і творчої уяви дослідника, який, вглиблюючись у джерела історії, відтворює її — хоча б у частинній її складності. Треба визначити, що цей підхід відповідає найбільше дослідам політичної історії, історії дипломатії чи історії війська. Сказавши це, хочу відразу внести корективу, а саме: самі документи і навіть творче їх використання не будуть спроможні відтворити внутрішній світ людини тої доби, яку бажаємо “оживити”. Німецький філософ Вільгельм Ділтей висловив думку, що найбільш допоміжною літературою для розуміння внутрішнього світу минувшини є автобіографія, яка відображає багатосторонність людських поривань, проблем, невдач чи успіхів, узагалі суспільства, серед якого автор змагався за своє буття. Подібно до Вебера, Ділтей вважав індивідуум найкращою первинною одиницею дослідів: він є і документом і, в ширшому розумінні, виявом суспільних процесів, які можна зрозуміти як поєднання цілості з частиною, в цьому випадку — з окремою людиною.

Мабуть, ще складнішим є питання дослідів історії культури народу, — адже джерела її такі ж різноманітні, як і сама винахідливість людської уяви. Крім літератури, образотворчого мистецтва, музики, театру, релігійного життя та багатьох інших виявів людського духу, які в якийсь спосіб з’єднуються, творячи ту неповторність, що зветься національною культурою, — стає перед істориком дуже часто таке незбагнуте поняття, як символ і його вплив на життєвий шлях не тільки одиниці, але й цілих народів. Символи об’єднують або відчужують людей часто від нез’ясованих чи уявних подій, які набувають мітичних вимірів. Люди, які перебувають у полоні цих символів, не потребують доказів про правдивість мітів, на підставі яких вони творять свій світогляд. До речі, міти спрощують багато проблем, стаючи часто джерелом безпідставних узагальнень, які в людських стосунках перетворюються на стереотипи. Прикладом символу як об’єднуючого чинника в суспільстві може послужити недавня боротьба національно свідомих українців за синьо-жовтий прапор із тризубом. Протистояли їм комуністи, які відстоювали символ своєї влади — червоний прапор із серпом і молотом. Для українців у діяспорі центральним символом прагнення до державної незалежності українського народу був і, мабуть, залишиться в майбутньому Четвертий Універсал. До речі, поминаючи навіть зміст Універсалу, сама згадка про

22 січня породжує в українця своєрідні почуття та роздумування, а то й психологічну настанову.

Вдумуючись у культуротворчі проблеми, можна твердити, що культура як цілість національного надбання — це не виключно історичне явище, яке відбулося. Навпаки, це радше діалектичний або динамічний процес, який є у сталому стані творення і перетворення. Саме тому історія не може бути “заморожена” в часі й залишитися незмінною для всіх поколінь дослідників, але змінюється, як і творилась у минулому, залежно від світосприймання і зацікавлення кожної нової генерації дослідників. Йоган Готтфрід фон Гердер, німецький філософ 18-го ст., як і італійський мислитель 17-го — 18-го ст. Джіованні Баттіста Віко, були пророками динамічності історичного процесу. Для них історія безперервно творить нові форми індивідуального і групового самовияву, які в своїй сукупності виявляють колективний історичний досвід, що його можна назвати свідомістю національної окремішності.

Історики, соціологи і філософи, прояснивши методологію дослідів і проаналізувавши минулі роздуми над історією, все ж таки стають перед відритим питанням: що таке Історія, звідкіля походить процес культуротворення і перетворення? Взагалі, що є їхнім життєдайним стимулом чи джерелом? Німецький філософ Іммануїл Кант висунув тезу, що динаміка історичного процесу полягає в боротьбі між людською особистістю (індивідуальністю) і суспільством як колективним явищем. Індивідуум, на його думку, був творцем культурних вартостей, які ведуть суспільство до нових вершин; суспільство ж творить порядок як передумову творчого процесу. Цивілізація розвивається тільки там, де є поєднання обидвох явищ.

Голландський мислитель Йоган Гойцінга в дещо іншому світлі бачить динаміку культурного процесу, хоч, подібно до Канта, рушійною силою в його схемі є також людина в багатьох її іпостасях. Для Гойцінга, як, зрештою, і для Вільяма Шекспіра, людина за своєю природою є гравцем в суспільному контексті, який бере участь у життєвих процесах і тим визначає їхню важливість, а то й динаміку, для себе і для суспільства. Цей елемент гри в творенні культурних вартостей у початковій стадії не пов'язаний жодними груповими конвенціями, формами чи раціональними процесами. Отже, коли говоримо про гру як про творчий вияв людського духу, говоримо про вільну, а, може, навіть ірраціональну дію, яку в житті людини тяжко, ба й неможливо визначити чи вкласти в якусь схему.

Гравець, про якого говорить Гойцінга, — це не наслідувач чи імітатор. Його гра, яка походить із надр його буття, — це творчий процес, який бачить різні вияви життя як метафору. Гра як вияв вітаїзму і творчого стимулу вводить нас у світ уяви, світ мітів, що в ньому й відбивається людське в божественному; можна сказати, що недосконала людина стає богоподібною. Цю гру між людським і божественним найкраще видно у грецькій мітології.

Творча гра, яка робить життя цікавішим, не зникає безслідно. Її наслідують, перетворюють і передають наступним поколінням. Гра стає невід'ємною частиною потоку етнічної свідомості, джерелом якої є психологічна потреба людини до самовияву. Врешті, гра людини — як

відповідь на різні життєві ситуації — стає підставою самовияву суспільства у звичаях та обрядах, що в своїй цілості творять народні традиції. З тих традицій виводять народи свої закони (звичаєве право), етичні засади, суспільні норми поведінки. Традиції також стають одним із стимулів літератури і мистецтва.

Звичайно, національна культура як поняття і як історичний феномен з'являється там, де існує поєднаність народних традицій і творчих процесів. Варто зважити, що культура не веде до якогось політичного завершення програми чи ідеології. Культура народу стоїть понад такими переходовими явищами — стоїть вище, оскільки творить невід'ємну частину ідентичності і неминучості народу, тоді як політичні ідеї мають проминальну вартість. Очевидно, я свідомий, що політична традиція є також однією із ланок національної культури, однак її треба відрізнити від політики як суспільної потреби чи настанови поточного дня. Мабуть, не буде перебільшенням сказати, що історія як наука хоч і послуговується науковою методологією, за своєю природою залишається мистецтвом, а не точною наукою. Причиною цього є сама людина як об'єкт історичних дослідів. Саме людина, з усіма її прикметами, є заборолом до пізнання її минулого в усіх його вимірах, а тому пошуки цілісного знання залишаються тільки ідеалом для дослідників історії.

Ігор МОЙСЕЇВ

РІДНА ХАТА — КАТЕГОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ*

3. Дах — апологія і трагедія

Час хрущовської “відлиги” — місце зустрічі старшого, “воєнного” покоління і так званих шістдесятників, котрі, попри звинувачення у формалізмі, перейняли від попередників з рук у руки й Україну, й ідею хати. Ці два суголосні образи стали вершинним, пізнім злетом “батьків” і водночас наріжним каменем самоусвідомлення “дітей”. А. Малишко: “Та де б не ходив я в далекій дорозі, // В чужім чи у ріднім краю, // Я згадую вогник у тихій тривозі // Ї рідну хатину свою” (1961); “Лети й неси тепло цієї хати // Ї рідне слово, що навчила мати, // Усім народам як найкращий дар” (1960). У цих рядках (і прилеглих до них за змістом знаменитому Малишковому “рушнику” з “Пісні про матір”, численних варіаціях “отчої хати”, “зоряної криниці”, “колиски” в творчості Л. Забашти та всіх звідтоді поетів) убачаємо новий рівень ідеологеми як символу. Якщо від XIX сторіччя закликали нести в хату (освіту, мир, світло тощо), якщо в середині XX ст. наголошували на “дорогах”, що ведуть із хати, — то логічним наступним кроком мусило бути досягнення тієї цінності *від* хати, що вона (цінність) пов’язує хату — дорогу — світи і що її варто нести “усім народам”. Інтимно-сповідальний сенс хати на цьому щаблі не підупадає на пристрасті, але доповнюється, употужнюється значенням національної святині, неповторної духовності — вітчизняного внеску до світової культури.

Були на те й соціально-аксеологічні причини. Культове поклоніння захиталося, свідомість була геть затейзована — тож потребувала ідеалів. Одвічні цінності — Україна, Хата, Матір — знову були підняті до символів віри, святих образів-образів. Що ж до “ідолопоклонства” 50-х років, продовженого у 70-ті, то, попри ритуально-прохідні теми, “ікони” ідеологічного вітара — “слава Леніну-партії”, “слава трудівникові”, “слава інтернаціоналізму”, “слава героям війни”, “слава Україні (абстрактно-радянській)”, — хата-мати усе ж була найулюбленішою, найінтимнішою, найлюдянішою, найщирішою, найіндивідуальнішою, найконкретнішою, найбільш ґрунтованою в культурно-історичній пам’яті.

Попри партійні “громи і блискавки” супроти “ідеалізації минулого” та “замилування патріархальністю”, — й ідеалізація, і замилування тривали, бо йшли від душі і припадали до душ. Грізні постанови замаркували-позначили роки підйому особистісного й національного духу, коли поставали шедеври, зводились до купи доноси, когось виключали чи забирали, а потім чадів шлейф зневаги до “рожевого світла щастя і

* Закінчення. Початок у 7-му числі журналу.

торшера” на кшталт: “Так затишно в хаті // та двері відчиню у всесвіт, // де гул циклотронів // над спів соловейка”.

Протягом 60 — 80-х років подальший розвиток української думки був загачений греблею догм. Але плін духовности тривав, спадщина приходила цінностями у сучасність, творці раз по раз опрацьовували ті з дозволених тем, що зміцнювали дух і підважували “греблю”. Прорив перепони і перехід у нову якість стали, зрештою, неминучими.

Услід за “рушником” Малишка — Майбороди впродовж трьох десятиріч одна по одній з’являються пісні подібного змісту, що набувають величезної популярности. До прикладу, пісня Д. Луценка — А. Пашкевича: “Хата моя, біла хата, // Казко тепла й доброти, // Стежка від тебе хрещата // В’ється в далекі світи. // В хаті спокійно й затишно, // Вечір заходить в сім’ю. // Мати задумливо й ніжно // Гладить голівку мою”. Інша пісня формулює моральний імператив: “Хто рідну оселю свою забуває, // Той долі своєї не знайде в житті”. Року 1990-го радіо ледве не щодня транслювало твір А. Демиденка — О. Морозова “Душі криниця”: “Як побачу рідну хату — // Завеснію, наче цвіт: // — Здрастуй, мамо! Здрастуй, тату! // І мого дитинства світ! // Сяду з вами на порозі. // Поклонюся я землі. // Стану справжнім, як природа, // Як вечеря на столі”.

“Стану справжнім, як природа”... Дедалі істотнішим стає екологічний аспект образу хати. Всі мріють відчутти землю босоніж, повернутися у язичницько-дитинний світ: “все тут язичницьке, нехрещене” (І. Драч) — світ сильних вражень: “Там юність ходила у росах до хати” (А. Малишко), “Лиш там під новенькою хатою, // (...) Босоніж сміливо ступатиму, // Неначе в дитинстві колись” (Г. Чубач), “...На батьковій землі // Ступивши вперше босою ногою, // Зумій її відчутти дорогою...” (С. Йовенко). Хоча в хаті — затишно і тепло, а природа обдаровує контрастами холоду і спеки, сонця і мороку, — все ж переважає те, що їх єднає: пам’ять дитинства, а також культурно-історична пам’ять органічного самопочуття. Благодать захищености, повноти і свободи — цей блаженний психологічний стан зводить до одного типу перебування в материних обіймах (лоні), в рідній хаті та в отчому краї, серед рідної природи. Вважаємо, що перспектива ідеї хати у ХХІ сторіччі полягатиме дедалі більше в розробці її екологічного потенціалу. Справді-бо, з погляду “світів”, іззовні, здалеку її уявляють на тлі зелені, голубіні, білизні: “Білу, з теплою солом’яною стріхою, що поросла зеленим оксамитовим мохом, архітектурну праматір пристановища людського. Незамкнену, вічно відкриту для всіх, без стуку в двері, без “можна?” і без “войдіте!”, високонравственну людську оселю. Бідну і ясну, як добре слово, і просту, ніби створили її не робочі людські руки, а сама природа, немовби виросла вона, мов сиріжка в зеленій траві” (О. Довженко). Природність, органіка стає найвищою вартістю техногенної епохи.

У Шевченка подибуємо цікаву трактовку: “...Пішли шукати // Нової хати і нашли // Зелену хату і кімнату // У гаї темному. В лугах, // В степах широких, в байраках // Крутих, глибоких. Всюди хата” (“Варнак”). Таке “міграційне” — розбійницьке, чумацьке, козацьке, заробітчанське — уявлення свідчить про абстрагування тодішньої ідеї комфорту від його носія — хати, про здатність беручкого-вмілого-звичклого чоловіка почуватися скрізь органічно в рідному краї, як у власній домівці.

Ця смислова лінія, започаткована, безсумнівно, раніше Сковородою

(згадаймо: “Я буду в полях жить. // О дуброва! О зелена! О мати моя родна!”), знаходить продовження у 30-ті роки ХХ сторіччя: “Земля ця — дім; йому ж високий дах — уся блакить” (Є. Плужник), у наш час: “Як блудного сина прийми мене, хато природи” (І. Жиленко, 1978). Власне, природа завжди була основою основ, хіба що її не усвідомлювали як цінність (цінуємо ж бо те, чого бракує...).

Солярно-космічні властивості і календар не тільки звіддавна оздобили хату магічними орнаментами і різьбою, оповили обрядами-оберегами, не тільки втілилися в конструкціях і зонуванні інтер'єрного простору, але й визначили порядок хатнього і господарського побуту, весь плін життя селянина. Традиційне буття оптимально відповідає “вимогам” природи (зокрема й тіла) і космосу, втілює їх, перебуває в органічному спілкуванні з ними. Відомо, що й людина водночас творила “свій космос”, пробуджувала і залучала до себе потрібні потенціали природи, повертала її до себе, синергійно пристосовуючись, навзаєм, обопільно. Довір'я до підвладної, освоєної природи очистилося від первісного страху перед стихіями і стало корінною рисою української психології.

Саме на таких підставах хату могли усвідомлювати як модель світобудови, а природу як хату людини. Тобто символізм хати — не імідж-фантазія, а форма адекватного мислення — відображення зв'язків такої складності та обсягу, що й до сьогодні найкомпактніше, найвиразніше уявлення про них одержуємо з метафор дверей, вікон, порога, підвалин, чола (чільного місця), стелі, даху тощо. Міфологічна, світоглядна, морально-естетична, понятійна розробка цих та інших “смислових криниць” не стільки вичерпує їхній зміст, скільки додає глибини, обертонів, ракурсів і, зрештою, практично застосовних відгалужень-висновків: “Єдина стеля мистецтва — правда: // Піднімеш думку — й не розіб'єш їй тім'я” (Л. Костенко).

Тут доречно подумати, чому впродовж нашого розмірковування онтологія духу (зміст хати) так пунктирно прострочена “гносеологією” — спостереженням форм мислення? Бо зміст цей такого ґатунку, що найкраще виявляє себе саме в образно-символічній формі (жоден трактат, його не вичерпає). Велетенський смисл хати й існує як ідея-символ, тотожно з ним. Це пантеїстична свідомість могла будь-який предмет-знак наділити вищим сенсом (“всюди хата”), а персоналістична — плекає певні, улюблені святині.

У сучасній поезії (та народній свідомості) нема краю деклараціям, визнанням, освідченням у любові до хати. С. Пушик: “Ти так дивишся на мене, рідна хато, // Мов спитати хочеш про світи. // У світах я бачив хат багато, // Не було милішої, як ти” (1973); Д. Павличко: “Я бачив на землі хороми, // Просторі, мов аеродроми, // Палаці для тисячоліть, // Та найдорожча рідна хата, // Ота маленька, небагата, // Що вся на золоті стоїть” (1990). Утвердження і звеличення — апологія хати виступає критерієм і ознакою духовності людини, а для неофітів, — так би мовити, перепусткою в творчість.

Ідилію знаходимо у В. Сосюри (спомин від 1962 р.), М. Вінграновського. Елегію з класичною врівноваженістю почуттів явив В. Симоненко: “Відчиняла ти лагідно двері // (...) Друзів кликала до вечері, // Рідна хато моя стара. // (...) Я прощаюся нині з тобою, // Рідна хато моя, назавжди. // В нову хату ідуть твої діти (...) // Як же радість тобі втаїти // Під старечим своїм брилем!// Ти була мені наче мати...”; а

також: “За тобою завше будуть мандрувати // Очі материнські і білява хата”. Печально-болісне “назавжди” м’яко переходить у сердечну пам’ять “завше”. Імпресіоністичний дифірамп хаті — “Балада про Сар’янів та Ван-Гогів” І. Драча: “Хата у серці світитися мусить, // Погідною бути при всякій погоді. // Стоять Парфенони солом’яно-русі, // Синькою вмиті, джерельноводі. // Мами мої чисті в мелодіях кропу (...) // Сніпки золотисті загачують греблю, // Бо хата блакитна текла б в небеса... // Мамо! Я ваші думи терблю, // І крапка в баладі моїй — сльоза”. Драч, родом із “білого замку з гербом калини”, розуміє, що “сто вітрів мій вік запряг // Сиву хату розхитати”, що “сто стежин у світ летить”, а внук “сто першеньку протопче”. Але є, мусить бути й повернення: “Ой, це чудне дівчаточко, оїя, // Щосуботоньки їде з містонька // До бабоньки...”, де світитися “хата, хатуся, хатинонька, // Хатусенька, Хата Стріхівна, ой”.

Всі реєстри трагедії перебрала Л. Костенко. Спочатку реалістичне: “Горіла хата. Ніч здавалась днем. // І захлиналась наша переправа...” Далі заціпеніле споглядання кінця кінців у царстві безчасся: “...Вікна забиті, і висить замок...(...) Хто там квилить у цій хаті ночами? // Може, живе там сама самота, // Соває пустку у піч рогаками”. Ще далі — жах: “Що ж це двері всі позамикані? // Чи ж приїхали ж ми некликані? // Ой ти ж роде мій, роде, родоньку! // Чом бур’ян пішов по городоньку?”. Останні рядки з інтонацією фольклорного плачу над домовиною вміщують усе — безодню болю й особистого, і національного. Поетеса мужньої вдачі знаходить сили для відновлення: “Руйновище віри і розпач, і розпач! (...) // На те й погорільці, — будуємо хатку. // Над хаткою небо. А знов голубе. // Найвище уміння — почати спочатку // Життя, розуміння, дорогу, себе”. Все закінчується хатою — і починається нею ж.

Із далеких заслань долинув реквієм В. Стуса: “...Ось вона, моя домівка рідна. // Старий колодязь, вичовгана корба, // акація обтята, сохлий клен... (...) // Добридень, рідна хато! Де ви, рідні, — // стрічайте сина блудного. Дарма. // Німотні двері (...) // Анітелень. Від мене замуровано // моє минуле... // Куди ж мені податися тепер? Не знаю. Не збагну. (...) // Все Більше пристановиська немає, // немає дому. Світ утратив вісь”. Слова шекспірівської сили — “урвавсь ланцюг часів”. Звершення пророцтва: “Ось дім ваш зостанеться порожнім для вас”. (Єванг. від Матвія).

Як інтерпретувати трагедію? Як фінал генерації, про яку І. Драч влучно запитав: “Чи є в нас хоч один літератор, який не гонив би курей з городу?” Але тільки таке пояснення поверхове. Як проекцію злочинів адміністративно-командної системи проти власного народу? Тут і нігілізм щодо минулого, і навальна модернізація, і моральний занепад, і виродження сіл, і демографічна криза, і русифікація, й Чорнобиль... Словом, сукупність соціальних бід, що крають усі чесні і чулі серця. Безсумнівно, весь цей комплекс має спільний знаменник — горе; але й соціальний чинник — може, й найвиразніший, — ще не вичерпує змісту трагедії. У віршах болить також доля України, її нещасна історія, що підступила до останньої межі. Традиційна українська туга під знаком звізди Полин стає передчуттям Апокаліпсису. Відчуження від землі, природи, коріння, роду — це втрата органіки, основи основ, сенсу життя.

Отже, десь у 80-ті роки трапилося накладання історичних ритмів:

занепад соціального ладу, національна та екологічна кризи, фінал традиційного сільського штибу життя і, разом із ним, кінець фольклорної епохи — автентичності. Рівні свідомості, що впродовж віків виростили один з одного і нашаровувалися один на одного, злитовані-зріднені в цілісність національної духовності, — тому резонанс болю проймає все єство культури, тому трагедія (навіть окремо-часткова) завжди така бездонна.

Лікар-час, сподіваємося, покаже, чи “чутки про нашу смерть не були перебільшені”. Так чи інак, інтуїція поетів не втратила і не втратить значення, бо напевно містить більше, ніж сьогодні можна збагнути. Може, то — пересторога — віщування катастроф, які щойно насуваються? Може, то — прозоріння долі людства, яке витягло саме себе за волосся з землі, відірвало від рідноти, а потім і від планети, і задихнулося у вакуумі технічних висот? А може, йдеться про смерть і поховання звичайної епохи у безконечній шерезі часів...

На наш погляд, у виборі “бути чи не бути хаті” найболючіша — доля землі, ґрунту, землеробства, що з часів орачів-аріїв нарощувало на одному місці-осідку (Борисфені-Наддніпрянщині) культурний гумус осідлою народу. Як відомо, село занехає, отроне хімією та радіацією, морально підірване. Симптом хвороби — нинішній стан фольклорних традицій, які від автентичного побутування повсюдно переходять до вторинного, штучно підтримуваного існування. Органіку відділено від організму, природність відлучено від природи. Оскільки вісь світу (латин.: *axis mundi*) — це фактично світове древо, тобто система збалансованих опозицій, що впорядковують космос, то нам залишається тільки молити Бога, щоб хата — “крона древа” — протрималась-вистояла ще хоч трохи, поки міська молодь (урбанізовано вже понад половину нації!..) хоч штучно, через другі руки (школи, музеї) перейме щось зі спадщини, перейметься дідизною. Адже бачимо молодь якусь безхребетну (без осі!), безхарактерну, “ситуативну”, пластичну до аморфності, на все згодну, занадто спокійну, якоїсь рослинної покірності. Нехай сьогодні це обмежена субкультура, але завтра, ідеологізувавшись, такий штиб існування може поширитися на все суспільство. Гадалося, що молоді люди такі камерні, понурі, загаслі через утиски примусових структур, а виявляється — через порушення самих засад опозиційності, протиборства, самоствердження у свідомості, звідки викорінено древо-вісь. Що для старших абсолютне, для них — відносне. Шістдесятники — чи не остання генерація на порозі незрозумілої, неймовірно інакшої епохи: так званого постмодернізму...

Юрій ЛУЦЬКИЙ

РОЗДУМИ НАД СЛОВОМ «УКРАЇНА» У НАРОДНИХ ПІСНЯХ

Саме — роздуми, а не наукова розвідка. На схилі життя вільно, як казав композитор Россіні, дозволити собі на “гріхи старости”. Вони не будуть сприйматися так серйозно, як наукові досліді, що сьогодні і так аж надто, серйозні.

В 1928 р. Юрій Яновський видав збірку поезій, яка називалася “Прекрасна Ут”. Акронім Ут розшифровано як “Україна трудящих”. Молодий Яновський, як і молодий Хвильовий, вірив у “голубу далечінь” і в “прекрасну Україну трудящих”. Дещо пізніше ця віра не виправдалася. Але що знаменне тут — це конечність ближчого окреслення слова “Україна”. Його треба окреслити, пояснити. Ця конечність відчувалася за радянського режиму чимраз більше. У 1940-х і пізніших роках писатимуть про “Радянську Україну”, “соціалістичну Україну” і т. п., наче б саме слово було чимсь неясним, майже небезпечним. Невже?

Який контекст “України” знаходимо в наших народних піснях? Яке значення самого слова? Які висновки можна зробити з цих роздумів, керуючись не відсутнім тут знанням фольклориста, але здоровим глуздом звичайного читача? Ставлення таких питань усе-таки пахне “гріхами старости”. Проте сама цікавість перемагає.

Прикметникове окреслення “України” є різне і часом суперечливе. Вперше стрічаємо це в “Думі про сокола”, де упорядник навмисне ставить “україну” з малої літери:

А старий сокіл з чужої україни прибуває,
Сизокрилого орла на своїй україні стрічає.

(Грушевська)

В пісні про Морозенка цей мотив повторюється:

Поглядає Морозенко на свою Україну:
Ой що своя Україна, як мак, процвітає,
А чужая Україна, як лист, опадає.

(М. Вовчок)

Для Морозенка в неволі (не птаха-сокола на волі) своя Україна стає чужою. В “Думах” слово “Україна” стрічається рідко. Адже синонім до неї — це часто вживана “земля християнська” або “віра християнська” — протиставлення “вірі бусурменській”. Тому в “Думі про Марусю Богуславку” Україна, про яку героїня призабула, не згадується. Маруся

“побусурманилася для турецької розкоші”. В інших думках деколи підкреслена “своя Україна”:

А таки хочу в своїй Україні голову покладати.

(“Дума про Самійла Кішку”. — *Грушевська*)

В деяких історичних піснях Україна — країна козаків:

Гей тож їхали козаченьки та із України.

(*В. Антонович і М. Драгоманов*)

В чотирьох думках: “Хвесько Андйбер”, “Іван Коновченко”, “Хмельницький і Барабаш” і “Похід на Молдавію” — є назверх декоративний епітет — “славна Україна”, який також знаходимо в історичних піснях. Цей епітет не має точніше визначеного історичного окреслення. В двох менше відомих думках таке окреслення, однак, переважає аж до пересадки. Це “дума про орендарів”, де сильно тавруються євреї, які вчинили козакам “багато кривд”, і “дума про Білоцерківщину” — про “Ляхів — мостивих панів”. Перша з них найбільш кровожерна з-поміж усіх мені відомих пісень. Антисемітизм у нас звичайно в дискусіях оминають. Щоправда, дають деколи історичне пояснення, яке знаходимо в самій думі: погром — це відплата за кривди. Але пояснення не є оправданням. “Усе, що не подобається нам в інших, може привести нас до зрозуміння нас самих”, — каже Юнг! На ту болочу тему (антисемітизм) мені відома лише одна стаття: відважна аналіза українського антисемітизму, зроблена Марком Царинником у “Сучасності” на матеріалі “Щоденника” Аркадія Любченка. В думі про орендарів нічого не приховано:

“Отче наш” читайте!

На славу Україну прибувайте!

Жидів-рендарів упень рубайте!

(*Грушевська*)

Про це варто пам’ятати в час, коли нарешті налагоджуються відносини між Україною і Ізраїлем. Можна б тепер повторити такі рядки з тієї ж думи, тим разом без іронії:

А на Україні козак з жидом походжає,

Ще його вельможним паном називає.

(*Грушевська*)

“Дума про Білоцерківщину” також подекуди амбівалентна:

Ой чи добре пан Хмельницький починав,

Як із Берестецького року

Всіх Ляхів-панів на Україну вислав.

(*Грушевська*)

Критика Хмельницького за укладення миру в Білій Церкві з дозволом полякам вертати на Україну, схрещується з критикою самої України, яку тут репрезентує жінка:

Да вже ж на Україні не одна жінка курку зготовила,

Тебе, Ляха, кручого сина, на ніч чекала.

(*Грушевська*)

Тут наявна дволикість жіночого архетипу (своя-чужа, добра-зла), але про це пізніше.

Історичні події героїчної доби козаччини віддзеркалені у піснях в узагальненнях і дрібних деталях. Україна — жертва чужих інвазій:

Зажурилась Україна,
Що нігде прожити,
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти.

(Лукашевич)

Ой то Ляхи — вражі сини
Вкраїну зрубали.

(В. Антонович і М. Драгоманов)

Ой три літа й три неділі
Минулося на Вкраїні,
Як козака турки вбили,
Під явором положили.

(М. Максимович)

Проте її боронять (деколи невдало) славні подвижники — Байда, Кішка, Нечай, Морозенко і багато інших. Вони готові за неї вмерти, як сини однієї матері. Її образ — ліричний і поетичний; їхній — героїчний.

Ой огляньмося на тую Україну,
Та й обіллємося сльозами.

(Ф. Колесса)

Ой засмутилася Україна
Та як сонечко в хмарці.

(М. Драгоманов)

Деколи святкуються перемоги над ворогами:

Гей, не дивуйте, добрії люди,
Що на Вкраїні повстало:
Що за Дашевом, під Сорокою
Множество ляхів пропало.

(М. Лисенко)

Не будуть мати вражі ляхи
На Вкраїні волі.

(Доленга-Ходаковський)

Здебільшого, боротьба з ворогами представлена в чорно-білих кольорах. Та не завжди вороги тільки чорні. Подеколи відчуваються й нотки співчуття до всіх жертв війни:

Збунтовалась Україна, попи і дяки,
Погинули на Вкраїні жиди і поляки.
Прилетіли на Вкраїну із западу гуси,
Погинули на Вкраїні невинні душі.

(М. Максимович)

В одній пісні-псалмі про правду видно цей перший погляд на людство і людяність, у якому правду мають не люди, а Бог:

То полетіли б ми на ту Україну,
Де нас отець і мати спородили...
А котрий чоловік може ту святу правду ісполняти,
То сошлеть йому Господь з неба благодати.

(М. Драгоманов)

Історичне існування України в піснях незаперечне. Воно набирає навіть політичного забарвлення у т. зв. “думі гетьмана Мазепи”, яка стала народною піснею. Думу цю, що починається словами “Всі покою щиро прагнуть...”, приложив Кочубей 1708 р. до свого доносу на Мазепу. В думі двічі згадується про Україну:

По Вкраїні і той тужить:
“Мати моя старенькая!
Чом ти вельми слабенькая?
Розно тебе розшарпали...
Зжалься, Боже, Україні,
Що не вкупі має сини!

(М. Максимович)

Візія Мазепи, однак, виняткова. Здебільшого політичне існування України не затверджене:

Була Польща, була Польща,
Та стала Росія.

(М. Драгоманов)

Соціальні обставини також добре віддзеркалені в піснях:

Добре було нашим батькам на Україні жити,
Що не знали наші батьки панщини робити.

(Доленга-Ходаковський)

Однак не можна не погодитися з висновками М. Драгоманова (“Політичні пісні українського народу”. — Женева, 1883):

“Рідна сторона козаків зветься Україна... Народ жалкував на руїну Січі царем Петром і не залишив прихильности до проклятої царем бунтарської Січі... Народ український після Мазепи зовсім не був довольний московськими царськими порядками... Народ пам’ятає Запорозжя зовсім не як розбишацьке гніздо..., а як товариство господарське, як громаду вільну. Народ дуже ясно розумів свою осібність од Москви і як осібної породи, і як осібної громади, так само, як він розумів в 17 ст. осібність України од Польщі, хоч з Москвою не ділила його та віра, що ділила Україну від Польщі”.

Якщо історичне поняття України очевидне, то її етнічне окреслення дуже слабе. У понад 1000 переглянутих пісень лише раз ідеться про людей, що живуть на Україні, як про українців.

Ой живіть, живіть, славні українці,
Та не бійтесь нікого.

(М. Драгоманов)

Правда, Шевченко також ні разу не вжив слова “українець”, хоч деколи вживав прикметника “український”.

У більшості пісень Україна виступає не як категорія історична,

соціальна чи етнічна, а як поняття позаісторичне, сакральне і мітологічне. Вона, перш за все, добре відома поза межами Козаччини. У пісні про Довбуша ми маємо рядки:

Пішли би ми в Московщину
Та в далеку Україну.

(М. Гнатюк)

“Кто бы поверил, что галицкий пастух знает гораздо более о героях Украины и ее историю, нежели поседельный малороссийский казак”, — пише Лукашевич (“Малороссийские и червонорусские народные думы и песни”, 1836).

Деколи Україна дорожча всього, навіть родини:

Покинь, дівчинонько,
Батька, матіночку,
Повандруеш з нами
На Україночку.

(Павлик)

Покину дитину в крапивину,
Сама піду гулять на Вкраїну.

(М. Вовчок)

Поїхав би на Вкраїну,
Там дівчину знайду.

(М. Вовчок)

Україна — край свободи і невичерпаних можливостей:

А я піду, молод,
На ту Україну
Щастя-долі шукати.

(О. Потебня)

Та іди на Україну,
Там знайдеш родину,
Знайнеш родину,
Любую дівчину.

(Доленга-Ходаковський)

Поїду, матінко, на Україноньку,
Собі по дівчину, вам по невістоньку.

(Доленка-Ходаковський)

Покинь батька, покинь мати, покинь всю худобу,
Іди з нами, козаками, на Україну, на слободу.

(М. Сумцов)

Здрібнілі форми “Українонька”, “Україночка” доказують глибоке прив’язання до України як до матері, матері не тільки синів своїх козаків, а й усіх людей. Вона — всеохоплюючий архетип матері-жінки.

Її є в мене родина, уся Україна.

(М. Драгоманов)

Найбільше нещастя — бути без неї:

Свою рідну Україну
На віки покинув.
(М. Максимович)

Будеш паном на всю Україночку.
(В. Антонович і М. Драгоманов)

Як у всіх архетипах, завжди є можливість протиставлення:

Лихая година,
Чужа Україна!
(М. Вовчок)

Великий світ Україна,
Та нігде прожити.
(Ф. Колесса)

“Україна” жіночого роду. Це не тільки категорія граматична, а й мітологічна. Шевченко, який виріс серед народних пісень, звертався: “Привітай же, моя ненько, моя Україно”. У піснях Україна часто плаче, як мати за сином:

За тобою, Морозенку, вся Україна плаче.
(М. Вовчок)

Заплакала Україна, така її доля.
(Ф. Колесса)

Згідно з Еріхом Нойманом, “жінка є богинею долі”. Доля єднає Україну з її синами-козаками, що часто “шукають долі”. Доля невблаганна, але досяжна.

Слова “батьківщина” в піснях немає. Також немає слова “материзна”, але жіночість майже завжди на першому плані. У наступній пісні спершу згадується мати, лише потім батько:

Ой є в мене на Україні рідненькая мати,
Вона ж мене пожалує, як свого дитяти;
Ой є в мене на Україні ріднесенький батько,
Та він мене пожалує, як своє дитятко.
(М. Драгоманов)

Жіночість домінує в обрядових і жартівливих піснях. Там не згадується слово “Україна” (хіба що в коломийці “А я піду на Україну з дітьми на свободу”. — Лукашевич). Не даремно Максимович ділив українські пісні на чоловічі й жіночі; радянські вчені, любителі “колективної творчості”, засудили згодом цей погляд як “ненауковий”. Чи не прийшов тепер час оскаржити цей присуд?

Україна манить багатогранністю міту. В ній схрещуються його полюси. Тому Україна “своя”, але й “чужа”; “рідна” — й “далека”; войовнича — і безборонна; “славна” — і страдницька; “вільна” — і поневолена; багата — й окрадена; весела — й сумна, приманлива — і ворожа. Але тому або помимо того вона — одинока.

Торонто

Тарас ВОЗНЯК

НАДМІР КУЛЬТУРИ

Графіка Анатолія Степаненка

Як підійти до такого явища, як наше сучасне мистецтво? Підійти вже вкотре — і все одне щоразу вперше, якщо маєш справу власне з мистецтвом. Чим воно щоразу для нас є? Для нас — людей часів занепаду Ренесансу? Саме так. У якійсь більш далекій перспективі сьогодення і є тим вигасанням вогнища свободи, що запало після регламентованих в найменшій дрібниці, а отже — позбавлених свободи в нашому її розумінні — століть середньовіччя. В середньовіччі людина віддавалася на волю Божу. І в тім була її сила, істина її буття, хоча для нас це й видавалося не-свободою. Тому вона і прагнула так, врешті-решт, коли ослабли ригори догм, якнайшвидше вирватись на вільний простір своєї волі. До того скуті сили зі всією пристрастю закипіли у всіх проявах людської культури, а отже, і в мистецтві. Свобода п'янила, канони падали один за одним. Людина почала через перспективу моделювати простір, матерію, щоб потім, ув імпресіонізмі, його розматеріалізувати чи краяти як душі завгодно у кубістичних експериментах. Потім почала підважуватися і така підвалина культури, як час: він то “втрачався”, то “віднаходився”. Поступово він почав розмикатися в безконечність, як, зрештою, і простір: не від сотворіння до кінця — а в безконечну множину часів і просторів, щоб знову замкнутися в

континуумі пульсуючого всесвіту. І свобода почала обтяжувати. Деструкція, попри весь захват такого наочного розтинання, препарування світу, кинула людину в світ, нею ж понівечений, а тому незатишний і плиткий. То вже не був світ як таїнство, як дійсно універсум, а тільки якась убога ілюстрація чиєїсь формули, притому весь час змінюваної разом зі зміною моди “парадигми” в науках точних. Свобода дозволяла все — почало руйнуватися саме буття людини. Руйнація людиною світу перетворила саму людину в щось зі світом, як грубою матеріальністю, споріднене, в машину для руйнації, — тоді як медитування в ньому, хоча б як у дзен-буддизмі, навпаки, її з цією грубою субстанцією розводило і над нею підносило. Після схоплення світу за горло в бароко, омертвіння класицизму, примарності імпресіонізму та механічності кубізмів людина затужила за речами глибшими. Робляться спроби збутися свого сирітства в сюрреалізмі — дістатися до глибин поза осоружною реальністю, глибин надійних, хоча, може, і не таких вирахункових. Це були спроби намацати ногами в плинному потоці буття якоїсь тверди, якогось дна, щоби хоч на мить спочити від постійних змагань з примарою матерій у їхньому калейдоскопі. Буяння свободи, хоч часто й

не без сваволі, породило величезний пласт сучасної культури. Вона нависла над буттям величезною масою, і якщо буття вона була не в силі розчавити, то людину між буттям й культурою майже розпластала...

Такий надмір культури призвів до того, що вона почала відпадати від свого джерела, “золотого дерева життя”. Почала йому протистояти, набирати форм витончених, у своєму переситі прекрасних. Та все більше й більше нежиттєвих. Саме такою виглядає наша епоха — епоха відцвітання Ренесансу. І що ж може бути прекраснішим від цієї пізньої краси, краси смутку й опадання, коли вигострюється свідомість кожної миті; скільки щему в її минулості, в її проминанні... Мистецтво стає по-блажливішим. Хоч часто іронічним. Але це іронія декадансу, а не дурної юности — часу не мудрости, а розтрати. Постмодернізм у всіх формах свідомий свого мистецького досвіду, досвіду, що вигорав до нього. Він із мудрістю старця демонструє нам усе багатство світової культури. Проте у вже гротескно-іронічних репліках. По суті, він здає позиції культури, поступово відходить із редутив Ренесансу, робить останні, часто буфонадні, ескапади в бік буття. Це чимось нагадує часи останніх римських імператорів: часи розпаду власне культури. Великої культури.

Однак, що має настати — нова культура? А може, щось зовсім інакше? Чи обов’язково буття має формалізуватися тільки у вигляді куль-

тури? Важко сказати. Однак мусимо зберігати гідність. Навіть здаючи позиції. Мабуть, у цьому й полягає завдання нашого покоління.

Десь у цьому аспекті й можна було би пробувати якимось інтерпретувати графіку Анатолія Степаненка. Тобто бачити в ній одну із форм усвідомлення нашого сьогоденного сирітства, нашої покинутости буттям, нашої роздавлености масою культури. “Великий Пан помер”, — було зронено на межі століть. Ортеґа-і-Гассет показав, як від Тіціана через Пуссена до Веласкеса вмирав Діоніс. І повнокровне свято життя, свято виноград і радості буття, перетворилося на безглузду п’ятику, а Діоніс — в посполитого п’яка. Він покинув нас, наш старий добрий Бахус. І не беруся судити, чи повернеться. Нам залишилися тільки руїни його капищ. На яких ми, як на постаментях, розставляємо убогі версії старих скульптур. Тому позиція сучасного мистця — це усвідомлення того культурного постаменту. А може, часто навіть гра на цій вторинності, цитатності. Таким чином робляться останні спроби культури втриматися, щоб упасти у своїх догмах назавжди. Ще раз перебити відвали колись багаті на золото руди — а отже, розширити ще раз обшири і так уже надмірної культури. Повернути — через драстичність мистецької техніки — людину до усвідомлення всієї культурної тупиковості її ситуації, її відірваності від буття. А отже, мусимо йти до кінця.

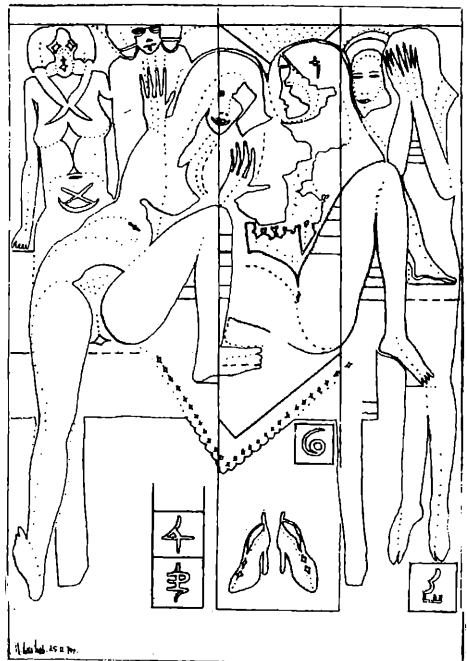
Ряд сучасних київських та львівських художників, що в сутінках старої імперії та на її руїнах витворили відому Київську художню школу кінця вісімдесятих, власне, й продовжили культурну традицію зістарілої Європи, тонко відчувши всю свою постмодерністичність. До того доклалася не тільки домінуюча в 70-х чи 80-х повна неможливість яко-

го-небудь іншого самовияву у житті (оскільки тоді ще репресивні інститути імперії працювали на повну силу), але і переобтяженість художницького менталітету завалами несистематизованої і різномірної культурної інформації. Вона підміняла собою правдиве життя. Людина, а художник зокрема, реалізувалася, власне, на цих звалищах. Кожен із них — чи Степаненко, чи Тістол, чи Саченко — переобтяжені своєю схоластичною культурністю. А тому недаремно вони навіть у своїх мотивах, не кажучи вже про генеалогічні корені, зав'язані на традиції українського бароко. Інколи можна знайти навіть буквальні цитати: скільки висмаковувань старого українського парсунного портрета, скільки фрагментів українського козацького бароко! Щоправда, не завжди матеріал, ними опрацьований, має українську основу. Важлива наша вселенська спадкоємність. Тому в графіці Степаненка й опрацьовується, щоправда, тепер уже європейцем, ацтекський візуальний ряд. Важливий тут сам метод — бароковий, чи, якщо хочете, постмодерний. Однак завжди вишукано культурний. Хоча часом і іронічний.

А може, саме це й рятує ситуацію? Степаненко не тільки таким чином втримується у світі культури, де вже “все було”, але, зберігаючи певну іронічну резерву щодо всієї культурної спадщини, яку засвоїв, тим самим зберігає свою самість як митця. А з іншого боку, іронія, як іржа, роз'їдала старі суглоби і з'єднання накидуваної всім нам у ті часи ідеології. Це теж був спосіб опору. Бо що залишалося молодому художнику, що в ранніх сімдесятих приїхав до Львова з Києва на художні студії? Звичайно, була позиція борця. Але й іронія доводила до сказу ав'гурів режиму. Вони відчували свою щодня наростаючу

сміхотворність. Суспільне життя вже тоді перетворювалося на буфонаду напівмертвих можновладців, — що вже тоді було вловлено першими чи то панківськими, чи то постмодерними знахідками. А з часом Степаненко став одним із лідерів львівського андерграунду 70-х. Вже тоді він різко виділювався із загальною доволі позитивістських та конструктивних шістдесятників. Ті прагли революції в мистецтві — і в житті через мистецтво. Це, звичайно, був результат їхнього неопітства. Вони ще в 60 — 70-х “винаходили” (звичайно ж, для себе) кубізм, сюрреалізм. Це теж була форма протесту, а навіть і боротьба, як на ті часи. І велася вона цілком серйозно. Не один поклав на вівтар цього і своє життя. А скільки доль було покалічено!..

Однак тільки в стінах того культурного гетто, яким була стара імперія, ця творчість була новиною. Віддаючи їм належне, ми не можемо не обійти цієї сумної істини. Але не таким був іронічний Степаненко. Може, це когось і дратувало, а може, і

дратує до сьогодні, однак він не сприймав таких правил гри. Він просто не укладався в площину всіх цих насправду шанованих змагань. Він ставав осторонь... аби не сказати, що пробував перевищити рівень, на якому працювали попередники. Вже тоді він вибудовував постмодерністські конструкти, які де факто профанували, а тому піднімалися над попередніми культурними шарами. Тобто вже з самого початку Степаненко працював не з “матеріалом життя” — він нічого не відображав, а вже тоді грав у велику гру, яка зветься культурою. А тим самим вже тоді відвів собі роль придворного блазня чи пересмішника її величності культури. Він подорожував по екзотичних регіонах — Мексиці, Єгипті, Месопотамії. Там шукалося сховку, але й ніде не зналася тонка іронія, інколи навіть з цинізмом.

Новим Вавилоном для Степаненка стала пізня столиця Навуходоносора — Москва, куди його занесло студіювання кіно, а потім і зйомки його перших кінострічок. Проте і в кіно він залишається самим собою. Перша ж стрічка — екранізація майже футичної новели Валерія Шевчука “Сотниківна”. Потім двосерійна версія Кочерги “Годинникар і курка”, де вже опрацьовується матеріал початку століття, дуже близький знаменитому “кінцю століття” з його знаменитою сецесією. І тоді стає зрозумілим, що шукав Степаненко в сецесійному і переобтяженому культурними цитатами Львові, — саме цього кінця століття, кінця великої ентузіастичної культури в її, по суті, препопстмодерністських зачатках. Повністю він і розвинув цей декоративізм та постмодерн у графіці 70-х, чим і поставив іронічну крапку в розвитку ще одного культурного циклу.

Валерій САХАРУК

ГНИЛЕЦЬКИЙ ПЕРФОРМЕНС АНАТОЛЯ СТЕПАНЕНКА

Роздуми над українською андерграундною культурою останніх десятиліть несподівано малюють в уяві образ схимника. Максималізм його віри асоціюється із сучасним нонкомформізмом художника, який свідомо уникає компромісів у розв'язанні одвічної антитези: *свобода — неволя*. Йдеться про свободу творчого самовияву, неволю одержавленої культури.

Продовжуючи порівняльний ряд, виявляємо подальші збіжності. Життєвим простором для схимника є пустеля, в умовах українського “земного раю” — освячена традицією печера; художник-нонкомформіст “заселяє” підземні терени в будівлі офіційної культури, яка щасливо процвітає в її “величній” надземній частині. Чи не тому, звернувшись до англо-українського словника у пошуках дослівного перекладу англійського “underground”, знаходимо його український відповідник — “під землею”. Асоціативне коло замкнулося.

Творча особовість Анатоля Степаненка — в цьому колі. Навчання у Львівському художньому інституті й активна постава в середовищі львівського андерграунду 70-х, випробування Москвою (дворічне навчання на Вищих курсах режисерів та сценаристів) і, як наслідок, дві кінематографічні стрічки, що стали зразком постмодернізму в українському кіно. Живопис, фотографія,

поезія — такі найважливіші віхи творчої біографії митця.

На початку 90-х Степаненко працює над художнім проектом суб'єктивного дослідження історичного простору, позначеного посиленою інтелектуальною та емоційною напругою. В межах реалізації задуму восени 1992 року в околицях Києва була проведена акція, ініціатором якої став режисер-документаліст Олександр Денисенко. Саме він звернув увагу Степаненка на унікальний підземний комплекс Гнилецьких печер, датований XI століттям, який впродовж наступних

віків обживався усе новими поколіннями схимників, набуваючи форм складної системи підземних коридорів з каплицею, келіями та нішами-усипальницями.

Акція відбулася в стилі “перформенс”. Нагадаємо, що класичний перформенс виник у країнах Західної Європи та Америки наприкінці 60-х років як реакція на об’єктивно-екстравертну природу гепенінгу, побудованого на ідеях гуманізації зовнішніх міжлюдських суспільних стосунків шляхом інференції художньої дії в безпосередню діяльність життя. При цьому декларувалися максимальна творча свобода, довільне використання найрізноманітніших засобів, знесення меж, які відділяють окремі види мистецтва і саме мистецтво від життя. Криза молодіжної революції 1968-го засвідчила утопічність цієї програми, відповідно у мистецтві перформенсу визначальною є ситуація суб’єктивно-інтравертна, а метою — порятунок залишків інтегральності та автентичності особистості в сучасному світі з його нівеляцією індивідуальності та “масмедіальною” загрозою.

Дія Гнилецького перформенсу відбувалась у просторі, що прилягає до підземної каплиці.

Полум’я свічок, розміщених у великій кількості на земляній долівці, виступах, у нішах, закутах, розвіяло цілковиту темряву та холод вузьких проходів, підкресливши виразність інших об’єктів перформенсу, серед яких особливо виділялися позначені символічними текстами паперові хрести та оригінальні чорно-білі графічні роботи художника, що на них були зображені складні системи знаків, характерних для культур дохристиянських народів. Їхні елементи можна ідентифікувати з орнаментациєю кераміки Трипілля, семантикою письмових джерел Месопотамії, рельєфів Єгипту та доколумбової Америки. Символіка хреста, свічки, вогню асоціювалася з правдивими функціями

печер і надавала акції характер своєрідної метарелігійної практики.

Як підтвердив пізніше Анатоль Степаненко, контакт із середовищем як наслідок локалізації біологічної й психічної енергії підземного простору за допомогою художнього дійства, яке у випадку Гнилецького перформенсу набуло форми сучасного ритуалу, був надзвичайно тісним. Більше того, художник почувався у ньому органічно, досягаючи такого рівня тотожності з власним світом душі та понадчасових значень, який недосяжний “на поверхні”.

Аналізуючи враження від перформенса, можна відзначити два рівні його “прочитання”. Перший, поверховий, промовляє до нас мовою знаків і символів, які провокують думку до пошуків логічної трактовки баченого або ж визволяють асоціативні процеси. Другий ряд, визначальний, постає на рівні медитації та духовного зосередження. Його мета — прареальність, закрита тисячолітніми нашаруваннями людських проєкцій.

“Живе” мистецтво перформенсу, для якого чи не найважливішим є принцип “тут і зараз”, отримало важливе доповнення у вигляді відеореєстрації та серії документальних світлин, виконаних фотографом Миколою Трохом, які, враховуючи унікальність дії, набувають самодостатньої вартості.

Варто відзначити, що українське мистецтво надзвичайно органічно віднайшло себе в системі художніх характеристик цього методу, завершивши 70-річне балансування над “проваллям” світового авангарду в умовах “реалістичної” мистецької резервації. Власне, криза постмодерністичної свідомості й викликала відродження авангардистських тенденцій 60-х років, які знайшли яскравий відповідник в українському мистецтві у вигляді Гнилецького перформенсу Анатолія Степаненка.

Емма АНДІВСЬКА

Зі збірок «ЗНАКИ»
і «ТАРОК»

БІЧНИЙ СВІТАНОК

*Крізь тишу відкривається пониззя
Ріки. Вся панорама, як ситро.
Мигтить рука, що — от — пилок зітре,
Й матерія — нову подобу й назву.*

*На всіх щаблях — від пуп'янка — генеза —
На дріжжах — простір — бганку, крізь котру,
Не нахиляючись, колоною, по три —
Створіння, що їх вир з провалля носитьь.*

*Не світ — м'яка напівпрозора урна,
Де м'ясожери — молоко — сумирно,
Хоч вітерець — порубана конина —*

*Сліди — через плачі й переконання, —
Кістки, що їх — назавжди — переляк.
Світанок, що як викопний релікт.*

ЧАТУВАННЯ

*Поволі ніч — плямиста черепаха, —
Все важче — і свідомість, і оселю.
Лише сопілка в п'їтьмі — виступ сольний.
Плакучий меч, що — ненароком — з піхов, —*

*І вже ніяк — зі звукового пуху.
Хрустить і плямкає: полює сила. —
Під шкірою світила поскресали. —
На склянку хука — протира епоху,*

*Де ще — старі канали співжиття. —
Нутро в палющі розплелось жмути,
І там, де — ледь-ледь — прозелень плеската,*

*Пульсуючи, неону кола котить
Й, минаючи роздрібненість сумну,
Мов кожум'яка, іншу дійсність мене.*

МІСТО, ЩО ПОДОРОЖУЄ В ЧАСІ Й ПРОСТОРІ

*Блакитна площа, два-три рундуки,
І дошка-водограй, що — схил — в безлюдне.
Під стукіт серця — лінії безладно,
Які — за обрій — з підскоком — дикун.*

*Скрізь острівці, що напливають з Канн,
І цеглу, й мармур — присмерком болотним.
Цей клопоть світу, — щоб ним так боліти?
Відхилення, що — міцно — на закон?*

*Глуха стіна, в якій — напливом хвіртка.
Й колоди часу на старих офортах
Під пальцями — на кульки — живе срібло.*

*Як світиться колона, що — на греблю
Із дзвоників, й свідомість залива. —
Буття, що — із двох різних половин?*

ВЕСНЯНИЙ ТРИКУТНИК

*Весна. Вода. По ринвах шваркотить.
Скрізь ложки, що — й найдальший закапелок.
За дрібняки світи перекупили
І — віниками — морок й блекоту.*

*Скінчився сон на чотирьох китах.
Небесні кола ловлячи на палець,
Посеред бруку підвелось поле,
Що досі — з смітниками — тет-а-тет.*

*Повітря блідне — розтяжні руїни.
На перехресті триголовий Янус
Для альпіністів роздає кодоли, —*

*Природу до зірок порозкидало, —
Аби — на той бік — від стихій — мерщій. —
Усі — на всіх регістрах — верещать.*

УПОВІЛЬНЕННЯ З БІЧНИМИ ДИСКАМИ

*Гранат, цизорик, маятник, молочник,
Що — власну тінь — до стелі — на гаку.
Патина — на горнятку — від гукань
З вікна, що — інших швидкостей сполучник.*

*Видовжується тісто ідилічне,
З якого — *от-от* — крізь рожевість — кінь.
Не тиша — коливання ледь гірке. —
Від бадилін і радісно, і лячно.*

*На все плято — нових пігментів вияв.
За розмах заплатили головою,
І — з туркуєвого — по крихті — синє*

*Уздовж слідів повільного згасання.
Дійсність згорнулася — і в світлі — ледь шумить,
Де всі шляхи, хоч — жодного нема.*

СВІТ ПІД КУТОМ МАЯТНИКА

*Весь світ порожевів і набубнявів,
Й назовні — краєвидики промоклі.
Знов дух — з матерії — за нитку — форми смика,
Щоб епіцентр — на острівці обнови.*

*Всі бачать шлунками. На коліщатах нива
Накочується — й спалахами маку.
Нема бруківки, — кожен камінь мека, —
Й дедалі важче вершнику й коневі.*

*Скрізь вузлики і ланки розіпрілі.
Із лялечок — найменший віддих — праліс, —
Проколювався й згинув передчасно,*

*Лишив гідрант в риштованні почеснім,
Що міниться і — заки зовсім — геть,
В сліпучість все буття перетяга.*

ПОГЛИБЛЕННЯ БЛАКИТІ

*Як часто третьорядне — головне,
Й сваволя — як найвища дисципліна.
Прискорення — в світоглядному пляні. —
Від знаного — сама лише луна.*

*Могутній розум сів на мілину —
З царя царів — телятко тороплене.
За крок углиб — свідомість скрізь каплуняць,
Й галактики летять крізь полини.*

*Лише на боці від тугіших скупчень
Куляста блискавка у ложці скаче,
Й за кожним підскоком — на груди — узбережжя,*

*Що досі — в сурми небуття ворожі.
Й поволі розступається граніт. —
Ще без'язика — дійсність вирина.*

ЗАКОНИ ЗОСЕРЕДЖЕННЯ

*Свідомість відгорнути б, як плакат,
Де — навкоси — ще стегна і голінки.
Поменшав світ, який — на сходах — лунко.
Все існування, мов старий макет.*

*Вглиб вигнувся і — по краплині — кут
Зору, — ні дверей, ні оболонки.
Розірвані ще — де-де — дві-три ланки,
Що обрій — з вогнедихальних макітр.*

*В конструкціях залізних — щебетання.
Великі форми напливають тінню
І — трикотажем — палі будівельні.*

*Полює морок на площини вільні. —
Все важче дихати, і — до землі — вага.
Та отвір — вже, що — далі — крізь вогонь.*

СВІТАНКОВЕ

*В повітрі свист — грудної клітки кіль
Дола глеветяк, грабіж за муром й рекет, —
Обвал душі стоногий і сторукий, —
Оновленим виходячи з-під куль.*

*Запалює шпичасте молоко,
Вивільнюючи із суглобів ріки.
В каскадах мармурових плин широкий
В щораз стрімкіший зойк перемика.*

*З усіх предметів вигортає неміч,
Що в головах — в відмерлому — в'юнами,
І, присмерку — на приступцях — сукупність,*

*Галактикою — з даху — в віддих — скапне
Й за зіркою, що — крила — навпростець,
Де дійсности латаття пророста.*

СТАБІЛІЗАЦІЯ ЗОРУ

*Тарілка з оселедцем. Лямпа. Череп.
Дві діаграми, що — кінець роботи.
Прозорі мури тільки продовжати,
Й — назад усе, яке — назавжди — вчора.*

*Екран погас. Звільнилися почвари
Й, мов жаби — в став, — з найближчої орбіти.
Стеблина коливається забута
Вочу — й під ніж. — Винова краля й чирва.*

*З перлин стежина погула крізь нетрі,
Де зябрами оснащена кіннота
Намарне — до взаємодопомоги.*

*Циклон — вже геть, а вся земля — ще мига.
Із нірки визирнув — й на чатах — ховрашок
Разом з горою у плавбу руша.*

Роман СЕРБИН, Ярослав ХАРЧУН

«ШОВКОВА» РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІЯСПОРИ

...Німець скаже: “Ви могли!”
— “Могли! могли!”

Тарас Шевченко

Упродовж довгих років боролася українська діаспора, щоб затримати українську мову, культуру і своє українське обличчя. В Канаді англomовне оточення постійно вело стихійний, а давніше навіть відверто цілеспрямований наступ на нашу мову. Пригадаймо собі лише закриття україномовних шкіл в Манітобі 1916 р. Ще до п'ятдесятих років цього сторіччя люди втрачали працю, якщо трималися при своєму українстві, їм доводилося міняти прізвища, аби не втрачати шансів на підвищення на місцях праці, вчителі у школах нерідко забороняли дітям розмовляти по-українському на перерві. Тиск на “іногородців” був відвертий і грубий, аж поки не настали новітні часи, коли Захід пройнявся філософією людських прав, а Канада, прийнявши політику “мультикультуралізму”, навіть почала давати фінансову допомогу етнічним меншостям, які бажали далі плекати свою материнську мову. І в той же час прийшла нова загроза українській мові: із зрусифікованої України ширилися підступні тенденції глибинної мовної русифікації.

Українська діаспора ніколи не втрачала духового зв'язку з країною своїх батьків і дідів. Чи це були селяни, які шукали вільних земель в Канаді, чи політичні втікачі, змушені до виїзду окупаційними режимами, українські переселенці і їхні потомки в Канаді дбали про долю українського народу й уболівали за зрусифіковану Україну. Можливості прямої допомоги далекій Батьківщині були обмежені, але між ними чи не найважливішою уважалося зберігати мову діаспори від англійщення і від російщення. Тому, коли з України час від часу навідувалися до нас науковці, в тому числі й лінгвісти, які боронили зрусифікований варіант своєї мови, то діаспора відносилася до них із зрозумінням, пояснюючи їхнє ставлення до мовної теми колоніальним станом України: так їх примушували говорити або ж вони не мали змоги краще вивчити матеріал. Всім було зрозуміло, що режим старався звести українську мову до мови *окраїни* совітської імперії, і тому Україні накидався “совокраїнський” правопис. Вважали, що все зміниться, коли Україна стане вільною.

І ось пройшло майже два роки, відколи Україна проголосила незалежність, але з прикрістю доводиться ствердити, що мовна ситуація в діаспорі не поліпшилася, а погіршилася. Бо вже протягом кількох років русизми, яких ніколи не було чути в діаспорі, знаходимо в газетах, радіо-і телевізійних програмах, у церкві і на громадських сходинах. Не піддавалася колись діаспора царським і совітським Валуївським указам, а тепер не може втриматися проти розкладу “зі середини”. Не один

ставить собі запитання: “І чи треба було чекати на самостійність України, щоб опинитись під тиском “шовкової русифікації?”

Після короткого “медового місяця” діяспори з Україною прийшли моменти розчарування. Діяспору непокоїло, що денационалізація України зайшла далеко далі, як цього можна було сподіватися, але ще більше боліло їй те, що совітському режимові вдалося притупити в українській інтелігенції відчуття пошани і любови до своєї мови та бажання відчистити її від русизмів. Бо як інакше можна пояснити появу того компромітуючого проекту правопису, що його запропонував київський Інститут мовознавства два роки тому? Правописну комісію довелося розпустити, а в Україні й далі панує правопис колоніальної доби. І хоча букву “г” ніби-то “реабілітовано”, та її не впроваджують в друк навіть ті видавництва, які користуються західними комп’ютерними програмами, в яких уже давно були вставлені всі букви всіх слов’янських мов, а в тому числі й буква “г”. На “совокраїнський” правопис перейшов — після повернення на Батьківщину — журнал “Сучасність” (чи не був це крок назад в мовній політиці незалежної України та патріотичної інтелігенції діяспори?)*. А в місті Торонто вже другий рік виходить цікава інформативна газета “Україна і світ”, яка нав’язує діяспорі зрусифікований правопис.

Мова не може бути монополем лінгвістів. І тому бажано, не входячи в надто технічну дискусію, представити деякі видимі приклади “шовкової русифікації”, які, ми віримо, турбують не лише нас, але й всю свідому українську діяспору.

Про “г”, “г” та ще трішки про “х”

В боротьбі діяспори проти русифікації України символічного значення набрало побороювання заборони букви “г”. Ця одержимість в обороні нечасто вживаної літери не раз дивує гостей з України. “Лише діяспори потрібна буква “г”, — недавно заявив в телевізійнім інтерв’ю український літературознавець, — Україна ж без неї може обійтись”. Насправді ж, усунення “г” з української мови мало далекосягаючі наслідки саме таки для української мови в Україні, а не в діяспорі. Викинувши літеру “г”, русифікатори спотворили вживання літер “г” і “х” та зблизили українську мову до південноросійських говірок. Викинення “г” також утруднило транслітерацію, або спосіб переписування слів з української мови на чужоземні та з чужоземних на українську. Знову ж таки, донедавна від такої транслітерації хворіла Україна, бо діяспора таку “совокраїнську” транслітерацію відкидала.

Як відомо, в транслітерації слів з одної мови на іншу підшукуємо букви, які зображують ті самі або близькі між собою звуки (лінгвісти звуть їх фонемами і позначають буквами в квадратних дужках, напр., [г]). Українське “Богдан” стає англійським “Bohdan”, а англ. “Harvard” — укр. “Гарвард” і т. п. На труднощі натрапляємо тоді, коли фонема мови-джерела не має відповідника у мові-рецепторі. Чим більше є в даній мові фонем і відповідних їм букв, тим легше транслітерувати на ту мову з інших; усунення букв збіднює мову і уводить плутанину при транслітерації. Це відноситься і до слів зі звуками [г’], [г], [х], які

* Уважний читач не міг не помітити зміни в правописі останніх чисел “Сучасности”. Звісно, що ця стаття була написана набагато раніше. — *Ред.*

зображуємо на письмі відповідними буквами “г” — газда, “г” — горох, і “х” — хата.

Коли порівняєте українську мову з чотирма мовами (англійською, французькою, німецькою і російською), які часто доводиться вживати при транслітерації, то побачимо, що з погляду фонетики найбільше подібна до української є німецька, бо лише в ній знаходимо всі три фонем — [r], [r] і [x], представлені латинськими буквами “g”, “h”, “ch”.

Англійська мова має звуки [r] і [r], яким відповідають латинські букви “g” і “h”; не властива англійцям фонема [x], але при транслітерації чужомовних слів вони представляють цей звук буквосполучкою “kh”.

Найвіддаленіша від нашої в фонетичному відношенні французька мова має тільки звук [r] — “g”. Але як історичний залишок французи зберегли букву “h”, і хоча вона не вимовляється, то все ж таки могла б послужити при транслітерації українського “г”. Не знає французька мова звуку [x], тому й не може бути йому еквівалентної букви. Не можемо для цього використати латинську букву “x”, тому що її вимовляють як [rʒ] або [ks].

В російській мові спільні з українською звуки [x] — *хватит*, та [r], але останній на письмі відтворюють буквою “г” — *год*, що звучить як [rɔd]. Звук [r] для російської мови існує лише в південноросійських діалектах. (В минулому столітті російські лінгвісти рекомендували вимовляти по-південному слово *Господь*, а також вигук *ого!*). Тут важливо наголосити факт, що російська мова, яку вживають в Україні (росіяни й українці), за вимовою належить до південноросійських діалектів, бо російську букву “г” вимовляють тут не як [r], але як [r]. Отже, викинувши українську букву, русифікатори візуально ототожили українську букву “г” — [r] з російською буквою “г” — [r], причому звели її до вимови, типової для “южнорусского наречия”.

Підсумовуючи сказане вище, можемо представити співвідношення фонем і літер у названих п'ятьох мовах наступною таблицею:

ТАБЛИЦЯ І: ФОНЕМИ [r], [r], [x]
ТА ВІДПОВІДНІ БУКВИ В П'ЯТЬОХ МОВАХ

Мова	фонема*	буква	фонема*	буква	фонема*	буква
Укр.	[r]	«r»	[r]	«r»	[x]	«x»
Нім.	[r]	«g»	[r]	«h»	[x]	«ch»
Англ.	[r]	«g»	[r]	«h»	—	—**
Фр.	[r]	«g»	—	—***	—	—
Рос.	[r]	«r»	—	—	[x]	«x»

З цієї таблиці можна зробити декілька висновків щодо транслітерації з української на вказані західні мови і навпаки:

1. В усіх цих мовах є один спільний звук — [r], і тому він ніколи не є проблемою в транслітерації: латинська буква “g” відповідає українській букві “г”. На українську мову слід перекладати англ. *Gordon*

*Умовні знаки фонем тут вжито українські.

** Неіснуючий звук [x] тут часто передають буквами “kh”.

*** Буква “h” цілком обеззвучилася у сучасній французькій мові, хоча деякі філологи твердять, що вона трохи чутна у словах типу “*Le Havre, la haine, la hache*”.

є два подібні звуки [в] і [ў], які в білоруській мові пишемо двома різними буквами “в”, “ў”, а в українській лише однією буквою “в”. У російській же мові є лише один звук [в] і лише одна буква “в”.

В англійській мові, так як і в українській і білоруській, є два подібні звуки, які відповідають українським і білоруським [в] і [ў]. При тому англійська мова, подібно до білоруської (але на відміну від української) на ці звуки має дві різні літери, — “v”, “w”.

Підсумовуючи, співвідношення фонем і літер у названих трьох мовах можна представити наступною таблицею:

ТАБЛИЦЯ II: ФОНЕМИ [В], [Ў], [У]
ТА ВІДПОВІДНІ БУКВИ В ЧОТИРЬОХ МОВАХ

Мова	фонема*	буква	фонема*	буква	фонема*	буква
Укр.	[в]	«в»	[ў]	«в»	[у]	«у»
Білор.	[в]	«в»	[ў]	«ў»	[у]	«у»
Англ.	[в]	«v»	[ў]	«w»	[у]	«oo»
Рос.	[в]	«в»	—	—	[у]	«у»

Знову ж таки, з цієї таблиці можна зробити декілька висновків щодо транслітерації з української мови на англійську і навпаки:

1. З англійською буквою “v” немає проблеми в транслітерації на жодну зі східнослов’янських мов — їй точно відповідає буква “в”.

2. Тому що в російській мові звук [ў] взагалі не існує, то там може бути оправданою транслітерація англійської букви “w” російською літерою “y”. В російській мові переклад *Oscar Wilde* — *Оскар Уайлд чи Watergate* — *Уотергейт* має сенс.

3. В українській мові, де “в” нераз вимовляється як [ў], так як англійська буква “w”, найкраще перекладати “w” через “в” — [ў]. У деяких позиціях це “в” будуть правдоподібно вимовляти як [в] замість [ў]: *Вайтгорс*, *Веллс*, але все ж такий компроміс кращий, ніж “совітські” варіанти *Уайтхорс*, *Уеллс*. Завважмо, що французька мова при запозиченні чужих слів з буквою “w” часом вимовляє їх як [в]: “wagon”, а часом як [ў] “Washington”. Ще одним можливим способом передачі “w” у деяких позиціях було б подвійне “vv” — *Вворен*, *Оввен* — як у словах: *ввічливий*, *вважати*, *співвітчизник*, *заввага*. (Тут була б візуальна подібність до “w” як злиття двох “v”).

В українських словниках, друкованих за совітського режиму, знаходимо деякі виїмки до транслітерації “w” — “y”: *Walter Scott*, наприклад, перекладається як *Вальтер Скотт*. Але знову ж таки, це не заслуга українських мовознавців, а лише ще одна калька з російської мови (так в Росії переклали це ім’я в XIX ст. — мабуть, з німецької мови — й таким воно залишилося в російській мові по сьогодні).

Щоб покінчити з *Hemingway*-ем, звернім увагу на ще одну проблему із його українською транслітерацією. Йдеться про кінцевий компонент — *way*. Буква “w” відповідає звукові [ў], а звучання англійського дифтонга “au” нагадує нашу звукосполюку [ий]. З цього бачимо, що транслітерація “way” через “уей”, яка зроблена на підставі російської звукової системи, аж ніяк не відповідає українській. Отже, чому ж тоді не писати *Гемінґвей*,

* Умовні знаки фонем тут ужито українські.

коли це найкраще відповідає англійській вимові? Для деякого така за виглядом простонародна українізація чужого слова — уподібнювання його до прізвищ типу Хвильовий, Лозовий — буде зареволюційною. Довелося б називати торонтонську вулицю “Bay” як “Бий”.

Транслітерація латинських “i” та “y” та проблема з “i” і “и”

Дотепер ми обговорювали проблеми з деякими приголосними звуками. Не менше таких проблем — якщо не більше — із голосними [i], [и] української мови. Діаспора вирішила віддавна транслітерувати їх через “i”, “y”. Це правда, що фонемі, подібні за звучанням до [и], проявляються іноді в англійській (північноамериканській) та французькій мовах: прислухаймося, наприклад, до слів *sick*, *bit*, *pit* чи французьких *mélanger*, *déranger*. Але заради уніфікації правописної практики ми передаємо “и” тільки через “y”. ...Ми — та не всі. Знову ж таки, зрусифіковані українці на Батьківщині звертаються спочатку за “перекладом” до мови “старшого брата”, а вже після того транслітерують свої прізвища та власні назви на західні мови. Тому й бачимо на їхніх візитних картках, у їхніх англомовних газетах (а згодом побачимо, мабуть, і в їхніх нових паспортах) такі дивовижі, як *Pilipchuk*, *Zhitomir* та інше. Гірше того — прізвища, які закінчуються на *-ий*, спочатку русифікують, а потім подають зросійщений варіант для закордонного вжитку. Тому й бачимо в сучасному “самостійному” державному апараті таких осіб, як *Lanovoy*, *Berezhnoy*. Не милують вони і нас, діаспорних. Співатор цієї статті вже бачив, наприклад, своє прізвище у варіанті *Serbin*, а пізніше уже в українській мові як *Сербін*.

У той же час у практиці українців на Батьківщині спостерігаємо подвійний стандарт. Так, якщо йдеться про транслітерацію російських прізвищ та імен, там воліють їх українізувати. Очевидно, для того, щоб звучали рідніше і прийнятніше. *Николай* стає *Миколою*, *Пётр* — *Петром*, *Владимир* — *Володимиром* і т. д. Але чи було б великим гріхом проти істини, якби ми писали *Владімір Ленін*, або *Ніколай Рижков*? І знову ж таки — *George’a Grabowicz’a* там знають як *Джорджа Грабовича*, а не як *Юрія* чи *Георгія*. І не *Грабовіча*, звичайно ж. Подвійний стандарт, як бачимо, проходить навіть межею між ім’ям та прізвищем. Усі ці проблеми потрібно негайно полагоджувати — а правописна комісія розпушена і навряд чи збереться найближчим часом. Скликати ж подібні комісії в діаспорі — справа марна: наш голос відтепер став тільки дорадчим. Дорадчим — для безрадних земляків...

Нові й давніші лексичні проблеми

Читаючи пресу, видану в Україні, а також її передруки в діаспорі, ми сьогодні натрапляємо на велику кількість новозапозичених слів, переважно англійських, без яких українська мова могла б чудово обходитись. На першому місці серед таких зайвих запозичень фігурує слово *лідер*, яке ще кілька років тому вживалося лише у контексті спорту. Там би йому й залишатися — але сучасні журналісти воліють тулити його куди треба й не треба, зовсім забувши про провідників і керівників. Виглядає, що найдешевший спосіб продемонструвати нині свою ерудицію

— це напхати в газетну статтю якнайбільше таких слів, як *бізнес*, *брифінг*, *прес-реліз*, *рейтинг*, *самміт* і тому подібних зайвих англійців.

Ніяк не можуть зникнути також старі проблеми, успадковані від росіян, які неправильно розуміли чи вимовляли те чи інше чужомовне слово. Не зникає з української “совітської” мови прикметник *датський*, що мало б означати *данський*. Справа в тому, що десь колись російські моряки переплутали почуті ними в західних портах слова *датч* і *данш*, тобто *голландський* і *данський*. І тому данці стали датчанами (голландцями ніби-то), а їхня мова — датською, а не данською. І знову ж таки — навіщо нам давні російські помилки? Трохи інакше виникла незручна для українців назва Персидська затока, що теж існує у “совітському” мововжитку. Росіяни, які колись запозичали багато французьких слів, спочатку перетворили *Golfe Persique* у Персикський залив, а тому що Персикський важко вимовляти, то на місці першого “к” з’явилося етимологічно невмотивоване “д”. Українці ж віддавна знають Перську затоку, а тому їй не потребують ніякого франко-російського посередництва.

Прикладів того, як шкодить нашій мові посередництво “великого, могутого”, але — додамо від себе — “не вполне благоустроенного русского языка”, можна назбирати на цілу монографію. Завершити ж варто ще згадкою про один випадок, що набрав присмаку міжнародного політичного конфузу. Коли генерал-губернатор Канади Рамон Гнатишин відвідував Україну, його там часто зустрічали плякатами: “Welcome Governor-General Gnatishin!” Чи ж для того дві генерації Гнатишиних берегли написання свого прізвища — *Hnatyshyn* — і тим самим муляли очі всім англо-саксам, щоб побачити таку наругу на своїй історичній Батьківщині? А тому, якщо Україна не перестане коситися зором на північ усякий раз, коли йдеться про переклад прізвищ і власних назв, то почнуть з’являтися не тільки статті, подібні до цієї, але й дипломатичні ноти протесту.

Російщення української мови з допомогою російських канцелярських “штампів” — це ще одна тема для дослідження. Для прикладу можна вибрати хоча б один феномен — назвімо його “феноменом по”. Це не той прикметник “по”, який ми споконвіку чуємо в наших мелодійних піснях і приказках: “Люблю дивитися, як ти ідеш по воду...” тощо. Це те “по”-паразит, що його знаходимо в таких конструкціях, як “комітет по пресі”, “заходи по збереженню навколишнього середовища”, “комісія по промисловості”, “комітет ООН по вивченню причин злочинності”, “комітет по нагляду...”, “комітет по роззброєнню”, “комітет по фізкультурі і спорту” — і т. д. і т. п. Їх тепер вже можна назбирати кілька соток. Звідкіля ж взявся “феномен по”? Джерела його знайти не важко: вони течуть із сусідського моря. У російській мові “по” вживається частіше і має ширший обсяг синтаксично зумовлених значень, ніж у мові українській. “Он растет не по дням, а по часам” — каже росіянин про малого хлопця (у нас краще казати “росте, як з води”). “Он не спит по ночам” — а у нас кажуть “він ночами не спить”. Але не всі кажуть. Прислухайтесь до гостей з України — і почуєте таке: “Він росте не по днях, а по годинах”, “він не спить по ночах”. А тому вже тепер треба шукати, чим замінити те “по”, якщо воно — бур’ян. Можна пропонувати кілька варіантів — наприклад, зовсім без “по”: “комітет роззброєння”, “комітет фізкультури і спорту”. Можливі й інші конструкції: “комісія для справ промисловости”. Але найкраще було б змінити канцелярський спосіб думання і називати установи і різні “заходи” радикально по-іншому.

“Дев’ятдесят жидів” чи “дев’яносто євреїв”?

Діаспорники, які відвідували Україну за часів Горбачовської відлиги, завважували зубожіння української лексики. В розмові вживалися ті слова, які є ідентичні або подібні до російських, а уникалися ті, яких у російській мові нема. І так, слова “дев’ятдесят” і “жид”, які існують в інших слов’янських мовах і завжди існували в українській, сьогодні в Україні проскрибовані неписаним законом. Ще один приклад “шовкової русифікації”...

З “Етимологічного словника української мови”, т. 2 (Київ, Академія наук УРСР, 1985, с. 22) довідуємося, що слово “дев’ятдесят” знала вже старослов’янська мова та що існує воно по сьогоднішній день в польській — *dziewiecdziesiąt*, чеській — *devadesat*, болгарській — *деветдесет*. Але, згідно зі словником, “у східнослов’янських мовах вживається рідко”. “Словник української мови”, т. 2 (Київ, Академія наук, 1971, с. 229) поміщує чисельник “дев’ятдесят”, причому пояснює його як “діалектне слово” на “дев’яносто”. Як приклад такого “діалектного” вживання, автор статті використав речення з творів не кого іншого як... Зерова!

Та не завжди було це слово рідкісне і діалектне. Недавно видані збірники історичних документів показують, що “дев’ятдесят” вживалося на Київщині ще в шістнадцятому сторіччі. В “Книзі Київського підкоморського суду (1584 — 1644)” (Київ, Археографічна комісія, 1991, с. 106) читаємо таку дату: “Року тисеча пятсот деведесят деветого...” Вживали це слово на Київщині і в дев’ятнадцятому сторіччі: 1862 р. в Києві вийшла українською мовою “Арихметика” Данила Мороза; в розділі “лічба” знаходимо слово “девятдѣсят” (с. 7). “Словарь української мови” Б. Грінченка (Київ, 1909, с. 407) перекладає українське слово “дев’ятдесят” на російське “дев’яносто”, але даремно буде читач шукати в цьому словнику слова “дев’яносто”.

Чому ж викидати це старе українське слово з лексики української мови? Адже ж воно створено логічно: кажемо п’ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят, то чому не казати й дев’ятдесят? До того ж, це слово вживають інші слов’янські мови. Так — інші, але не всі... А головне: його не вживає російська мова. Ось чому треба було усунути “дев’ятдесят” та замінити його “общепонятним” терміном “дев’яносто”!

Подібна доля, але з набагато важливішими наслідками, стрінула слово “жид”.

Слово “жид” є спільним в усіх слов’янських мовах: пол. — *Żyd*, чes. — *Žyd*, болг. — *жид* і т. п. В цих мовах, так як і в українській, історичне ім’я для цього народу, який великим числом поселився посеред слов’ян ще в середньовіччі, усе було “жид”. В жадних з цих мов слово “жид” не є образливим. Але справа представляється інакше в російській мові.

“Этимологический словарь русского языка” М. Фасмера, т. 2 (Москва, Прогресс, 1967) пише: “жид, уничиж[ительное], обычно еврей”. Подібно пише “Словарь современного русского литературного языка”, т. 4 (Москва, Акад. наук СССР, 1955): “Жид. Устар[елое], простореч[ие]. Презрительное название еврея”. Отже, російське слово “жид” є принижуюче і зневажливе. За правильний термін російська мова прийняла слово “еврей”, і тому в російській мові треба вживати лише це слово.

А як в українській мові? Загляньмо в словники:

1. "Етимологічний словник української мови", т. 2 (Київ, Академія наук УРСР, 1985, с. 196) пояснює, що слово "жид" та його деривати: *жиденя, жидівка, жидівство, жидівча, жидовин* — походять від старослов'янського жидъ. Далі читаємо, що слово "запозичено в дописемний період з італійської мови; іт. *giudeo*, єврей походить від лат. *Judaeus*, іудей, єврей, яке зводиться до гебр. *iehudi*, іудей, утвореного від особового імені гебр. *iehuda*, Іуда (загальне значення славлений, хвалений)". Словник додає, що слово "застаріле".

2. "Словник української мови", т. 2 (Київ, Академія наук, 1971, с. 528) чомусь під словом "жид" відсилає читача до того ж слова в множині, а під словом "жиди" дає дві нотатки: "1) заст[аріле]. Те саме що євреї. А жид старий Ніби теє знає, Дочку свою одиноку В хаті замикає. (Шевченко, 1953, т. 2, с. 158); 2) Образлива назва євреїв".

Те, що за "совоукраїнським" правописом слово "жид" офіційно вважається в Україні за образливе, це вже заслуга совіських русифікаторів. Цікаво, що вже в шістдесятих роках дев'ятнадцятого століття цю справу обговорювали між собою редакції двох журналів: представник жидівства, одеський "Сион" і відомий український журнал, петербурзька "Основа". Цю першу публічну полеміку про українсько-жидівські відносини викликав лист до "Основи" студента-жида, В. Португалова, який запротестував проти вживання журналом слова "жид". "Основа" пояснила, що в українській мові це одиноке правильне слово, яке від віків уживає український народ, а від нього воно ввійшло в українську літературу. На відповідь "Основи" зареагував "Сион" і вневдовзі розгорнулася надзвичайно цікава й жвава дискусія не лише про слово "жид", але й про жидівсько-українські відносини в цілому. (Про цю полеміку за совіських часів в Україні ніхто не писав; зацікавлені можуть познайомитися з цією темою у статті: *Roman Serbyn. The Sion — Osnova Controversy of 1861 — 1862. // Peter J. Potichnyj and Howard Aster, eds. Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspectives. — Edmonton, CIUS, 1988. — P. 85 — 110*).

Щодо самого мовного питання, пов'язаного зі словом "жид", то на цю тему "Сион" дав свій висновок в редакційній статті "Основа" й вопрос о национальностях", яка появилася 10 вересня 1861 р. Редактор жидівського журналу відкинув твердження Португалова: "П-в вважає вживання слова жид в усякому випадку образливим для всіх жидів [...]. Ми цілком не погоджуємося с п. П-вим. За своїм значенням, слова жид і єврей не виявляють жодної ріжниць в етимологічному відношенні". Правда, пояснює автор, в деякі мови увійшли обидві назви, і одна з них набрала образливого забарвлення.

"Але цілком інша справа там, де в народній ужиток увійшла тільки одна назва; там ми не знаходимо жодної причини вимагати, щоб народ і його письменники змінювали свою мову за нашим капризом. Ми вважаємо смішним, коли німецький жид ображається за слово *Jude* із вуст християнина, в той час як він і сам себе інакше не називає, і [ображається] за слово *Judenthum*, що в буквальному перекладі значить жидівство, що означає всю сукупність його національних і релігійних особливостей. Ми вважаємо смішними процеси французьких жидів за слово *juif*; не розуміємо, як можна вимагати від поляка, щоб він своє *żyd* замінив словом *starozakonny*, що позначає — і то досить невдало — одну лише релігійну, а не племінну особливість жидів, і визнаємо, що

подібна ж вимога до малорусів також позбавлена усякої основи. Навіть у російській мові не завжди слід сприймати слово “жид” у значенні образливого: назва “жид” там більш народна, а “єврей” більш офіційна, і якщо хтось призвичаївся до першої і вживає її тільки за звичкою, то від нього не зовсім справедливо буде вимагати, щоб він змінив свою звичку, набуту ще в дитинстві, з тієї причини, що ми дивимось на неї, як на кривду для нас”.

Якщо “Сион” визнавав, що навіть в російській мові можна було оправдати деякі випадки вживання слова “жид”, то тим більше не міг він домагатися усунення цього слова з української мови. І редактор кінчає таким висновком: “Поскілки редакція [Основи] доводить, що в слові жид немає нічого кривдного і що в південноросійському наріччі не потрібно його замінити ніяким іншим, із нею не можна не погодитися в усьому”.

За перших років совітського режиму слово “жид” ще вживалося українцями як нормальний термін. (Доказом цього може послужити київське видання ВУАН 1928 р. під заголовком “Збірник праць жидівської історично-археографічної комісії”. Кн. 1). Але в другій книзі, виданій кілька років пізніше, слово “жидівської” було вже замінено словом “єврейської”! Ще одним словом русифікаторський режим старався відчужити українців від інших слов’янських народів і прикувати до російського...

Та зречення слова “жид” не таке просте, як зречення чисельника “дев’ятдесят”. Це потягнення не лише мовного значення. Якщо відкинемо це слово за те, що воно образливе, і засудимо усіх, хто його вживав і вживає — то як з нашою літературою? Чи не уся вона тоді (досовітської доби!) виглядатиме антисемітською? Хіба що будемо її цензурувати і виправляти, за “совоукраїнським” правописом! А що коли дитині попаде до рук нецензурований “Кобзар”?

Висновки

Ця коротка стаття популярного характеру не може охопити всього обсягу проблем, які нагромадилися в українській мові під тиском агресивної, високорозвиненої, державної на протязі кількох віків мови росіян. Статус державної мови дає її носіям відчуття самовпевнености, непомильности в історичній рації їхньої мови. Якщо порівняти це з нашою ситуацією сьогодні, коли українська мова ніби-то стала державною, то замість самовпевнености бачимо там ароґантність, зарозумілість її зрусифікованих носіїв, замість відчуття непомильности — невміння визнати свої помилки. Звичайно ж, це тому, що кілька віків державности мови — це не те саме, що кілька років. Та й ці кілька років не відзначилися надто великим ентузіазмом нових державників у галузі мовної політики. Вони можуть відповісти нам, що кризова економічна ситуація не залишає часу і коштів на такий люксус, як розбудова і вдосконалення мови. Але в той самий час відомо, що іще від часів старого режиму залишилися в Україні люди, яким якраз і призначено займатися не економікою, а мовою. “Швець, знай своє шевство” — радить українська приказка. Але знай його добре — додамо ми від себе. Не може бути оправданням те, що економічна ситуація чогось не дозволяє: філолог не змінить економічної ситуації ні в один, ні в інший бік, а тим більше не змінить він її, покірливо бовтаючись у калабані своєї колоніальної мови.

До речі, економічна ситуація Шевченка аж ніяк не допомагала йому думати широкомасштабно.

Небажання радикально переглянути правопис в Україні — це явище, крім усього, психологічне. Там усе ще існує у свідомості народу — в тім числі і мовознавців — той великий мур, який довго-довго відділяв Україну від Заходу. Починати думати про те, що наша мова європейська, а не лише східнослов'янська, можна тільки після психологічного подолання цього муру. Українська офіційна делегація, яка в 1962 році полетіла літаком до Парижу, була шокована одним фактом — відстанню. “Як же він близько, той Париж!” — вигукнув один високопоставлений член делегації, який до того літав тільки на схід — аж до Владивостоку. Отож треба літати і їздити — і тоді в уяві українця з України вималюється цілком нова карта світу і Європи. І стане цілком очевидним те, що слова, власні назви й імена, що прийшли із Заходу, обов'язково потрібно писати і вимовляти так, щоб вони були зрозумілі для західних сусідів. Діаспора ж має ту перевагу перед українцями з України, що конечність правильної транслітерації для нас — це питання коректності, поваги до мов народів, серед яких ми живемо, і врешті — поваги до самих себе.

Подолати психологічний бар'єр нелегко — це правда. Слона, наприклад, привчають жити в неволі таким способом: маленьке слоненя ловлять у джунглях і приковують ланцюгом до важкої залізної кулі. Слоненя росте і звикає до того, що куля триматиме його на ланцюгу вічно. Воно стає великим слоном — але з ланцюга не втікає. Бо ланцюг вже утворився в його голові...

Це так — але ж люди не слони. А тим більше люди, які все-таки спромоглися проголосити свою незалежність.

Монреаль

Від редакції

Публікуючи в порядку дискусії цю статтю, ми запрошуємо й інших авторів до розмови про те, яким бути сучасному українському правопису.

Михайло МОСКАЛЕНКО

ТИСЯЧОЛІТТЯ: ПЕРЕКЛАД У ДЕРЖАВІ СЛОВА

Для нас, людей кінця ХХ століття, художній переклад постає передусім у своїй культурній, естетичній, історичній, просвітницькій, нарешті, пізнавально-комунікативній, інформаційній ролі як універсальний засіб спілкування та взаємозбагачення народів, культур, цивілізацій, як унікальний спосіб взаємота самопізнання кожної нації, людської спільноти та окремої особистости, і, отже, як уведення тих чи інших культурних реальностей у всесвітній контекст і в прямий діалог. У певному сенсі так було завжди: і дві, і три тисячі років тому переклад, поруч із іншими спорідненими формами запозичення, давав змогу пізнавати духовні цінності ближніх і дальніх племен та народів, включати набуте в дедалі ширше коло власних уявлень про світ. Досить згадати, наприклад, побутування великої вавилонської поеми про Гільгамеша та епічних пісень про нього щонайменше чотирма мовами Стародавнього Сходу: шумерською, аккадською, хурритською та хеттською. І разом із тим у віддалені епохи переклад означав щось зовсім інше, аніж за наших днів: він жодним чином не був “художнім” у нашому розумінні слова, а його культурна, просвітницька, інформативна іпостасі якісно відрізнялися від сучасних.

Первісний, доісторичний період того, що сьогодні ми називаємо художнім перекладом України-Руси, сягає своїм корінням епохи бронзи, тобто III — II тис. до н. е. Саме до цього часу належать найдавніші сакральні тексти українського обрядового фольклору (передусім це карпатські колядки про світове древо та сотворіння світу, що мають безсумнівно загальноіндоевропейське походження). До пізнішого часу, тобто до епохи оволодіння залізом (IX — VIII ст. до н. е.) відносяться деякі сюжети магічних казок (наприклад, про Котигорошка, про три царства та ін.) і епічних переказів (про Кузьму-Дем’яна та Змія). Значна частина, якщо не переважна більшість тем і мотивів нашого найдавнішого фольклору належить до мандрівних сюжетів і має багато спільного з похідними інших гілок індоевропейської традиції (давньоіранської, давньоіндійської, давньогерманської, давньогрецької та ін.) і до певної міри є продуктом складних міграцій, трансформацій, запозичень, переказів, варіацій, перекладів у широкому розумінні слова. “Переклади” цього порядку — не що інше, як священна мова язичницьких (у нашому випадку — слов’янських, і, можливо, частково давньоіранських) богів та “забутих предків” — втім, аж ніяк не забутих, а таких, що в рамках магічних календарних обрядів і поминальних ритуалів забезпечують відтворення та добробут роду людського, а також періодичне оновлення плодючих сил природи. Йдеться про чисто сакральну “інформацію” і таку ж сакральну “комунікацію” зі світом померлих предків і потойбіччям, про “переклад” на людську мову божественної мови вищих сил поганського світотвору. Язичницькі жерці, в певному розумінні — предтечі колядників нашого часу, були носіями сакрального слова, тобто тлумачами, посередниками між людським світом і позасвіттям-“ирієм”.

Слово магічного посередника між “білим світом” і “тим світом”, звичайно,

не було обмежене колом священних текстів як таких. Циклічність річного язичницького колобігу була на знаковому рівні втілена, зокрема, в кераміці трипільської культури, а також і пізніших часів. Найархаїчніші шари українських орнаментів містять доволі струнку картину небесного й земного космосу; так, дослідники не раз відзначали глибоку давність солярних і лунарних знаків, особливо системно зображених на українських весняних писанках (див. особливо космічні мотиви унікальних “чорних” писанок західного Поділля).

В певному розумінні “перекладами” (а найімовірніше — “взаємоперекладами” декількох різних традицій) були й легендарні сюжети скіфсько-еллінського пограниччя. Деякі з них (звісно, далеко не всі) записав “батько історії” Геродот (V ст. до н. е.): оповіді про давніх слов’ян-вовкулаків; про Геракла, діву-напівзмію та їхніх синів — Агафірса, Гелона і Скіфа; про золоті дари, які впали з неба на скіфську землю — плуг з ярмом, сокиру і чашу. Відлуння останнього мотиву збереглося у нашому фольклорі: золоті плуги та ярма в колядках.

Близько чотирьох тисячоліть язичницької “священної історії” наших предків (від III тис. до н. е. до кінця I тис. н. е.) минули під знаком ідей вічного циклічного колобігу і “повернення” мертвих, повної сакральності світу в цілому і всіх його елементів, цілокупності всіх частин одухотвореного космосу, зумовленої уявленнями про небесного Громовержця, що перемагає у двобойі свого космічного супротивника, про переселення душ, а також про вирішальну роль єдності мертвих предків і живих поколінь у підтриманні світового ладу, про єдність видимого і невидимого світу, про безсмертя одухотвореного людського начала і вселенську гармонію світотвору.

Кінець I тис. н. е. був ознаменований великою зустріччю язичницького світу зі світом християнським, за яким стояла власна священна історія, своє світобачення, своя буттєва мова. Хрещення України-Руси Володимиром Великим означало перехід-переклад на нову, християнську буттєву мову, — причому переклад саме такий, при якому і “свій”, язичницький світ мав зберегтися, нехай і в трансформованому вигляді, переважно у “низових” своїх явищах, і “перетворення” мусило відбутись. Християнські храми зводилися на священних київських горах, причому саме в сакральних точках — на місцях язичницьких капищ, ув осередках перебування поганських богів. Хрещення відбувалося в Дніпрі — священній ріці слов’янства, що традиційно мислилась міфологічною свідомістю як ріка-границя між життям і смертю. Іншими словами, водночас ішов також і зворотний процес — самі акти утвердження християнства “перекладалися” мовою східнослов’янських священних символів і традиційних понять.

Саме із зустрічі двох світів — космосу язичницького та космосу християнського — починається історія власне літературного перекладу України-Руси. Цей великий початок означав створення потужної давньоруської літератури, причому переважно перекладної Так, за даними М. Мещерського, із загальної кількості пам’яток XI — XIV ст., що збереглися до наших днів, — а це близько півтори тисячі рукописів (до їхнього числа не входять ділові документи, угоди, грамоти), менше одного відсотка — оригінальні пам’ятки, тоді як 99 відсотків — переклади або різного роду переробки.

Християнство, яке прийшло з Візантії на Русь, не тільки боролось проти ідолоських традицій. У певному розумінні воно підтримало і гарантувало неперервність сакрального ставлення до Слова. Тільки тепер це була не мова померлих предків або поганських богів, а Глагол Єдиного Бога. Переклад християнського Святого Письма, власне, був перекладом Божого Слова людською мовою, точніше — мовами світовими, а саме: давньоєврейською, грецькою, латиною. З появою в IX ст. перекладу Святого писма мовою наших предків —

старослов'янською — вона увійшла в коло світових мов і лишається такою донині як священна мова православного богослужіння.

Цей перекладацький подвиг був здійснений великими слов'янськими просвітителями IX ст. Костянтином (Кирилом) та Методієм, які стали творцями кириличного алфавіту, що ним із певними змінами ми користуємося й досі, значною мірою — творцями старослов'янської літературної мови і перекладачами з грецької найважливіших книг Біблії. (Втім, не виключеним є існування письма на Русі й раніше: за т. зв. “Паннонським житієм Костянтина”, що його цитує І. Франко, — “знаходимо згадку, що Костянтин, будучи коло р. 860 в Херсонесі, в південнім Криму, знайшов там у одного чоловіка Євангеліє і Псалтир, писаний руськими буквами, а в палейнім додатку до сього уступу читаємо: “Се же буди відомо всіми язика і всіми людьми, яко руский язык не откуду же прія віри святія сія, і грамота руская ніким же явлена, но токмо самим Богом Вседержителем... І грамота руская явилася Богом дана в Корсуні русину, от него же научися філософ Константин, оттуду сложив і написав книги руским гласом... Константин же філософ, нарицаемый Кирил, створил грамоту словенским язиком”. Кирилиця, або, як тут кажеться, руське письмо, утворена на підставі грецької унціальної азбуки, виявляє деякі схожості з готицькою азбукою, винайденою Ульфілою у IV віці і вживаною в Криму аж до XIV віку, а деякі букви взяті з єврейського письма, що все вказує далеко швидше на Південну Русь, як на Болгарію, як на місце постановня кирилиці”. — “Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.”). Слов'янський переклад Біблії, а також літургійних текстів, здійснений Костянтином, Методієм та їхніми учнями, південнослов'янськими та давньоруськими перекладачами й переписувачами IX — XIII ст., нині відомий у пізнішій редакції, повністю зберігає сьогодні й, мабуть, ніколи не втратить свого фундаментального конфесійного, історико-культурного та художньо-естетичного значення.

Починаючи з X — XI ст., перекладні книги з Болгарії ввозилися на землі України-Руси, тут вони активно поширювались і переписувались. Мова цих книг (староболгарська, вона ж старослов'янська, або церковнослов'янська, або просто слов'янська) була зрозумілою. Наукові дискусії двох останніх століть про природу слов'янської мови та її стосунок до сучасних східнослов'янських мов, пов'язані передусім із іменами О. Востокова, І. Срезневського, О. Шахматова, А. Кримського, С. Обнорського, В. Виноградова, можна підсумувати, пославшись на узагальнюючу статтю О. Горшкова “Вітчизняні філологи про старослов'янську та давньоруську літературну мову” (1987): “Виявлені дослідниками головні риси мови світських і релігійних давньоруських пам'яток підтверджують концепцію єдності давньоруської літературної мови у двох її головних різновидах, що їх слідом за Виноградовим можна назвати народно-літературним та книжно-слов'янським типами давньоруської літературної мови. Вони пов'язані відповідно із світською та релігійною літературою, але поміж ними немає різкої межі (як нема її поміж світською та релігійною літературою Давньої Русі). Єдність давньоруської літературної мови особливо наочно виявляється в тому, що риси народно-літературного і книжно-слов'янського типів мови часто виявляються в межах одного тексту”.

Давньоруська мова, мова України-Руси домонгольської епохи в обох її типах із перебігом часу насичувалася лексикою усного народного мовлення, діловодства, а також іншомовними запозиченнями, зазнавала природної еволюції, з віками дедалі більше наближаючись до сучасної української мови. Проте й сьогоднішньою українцеві мова IX — XIII ст. в основному зрозуміла без перекладу, особливо коли йдеться про тексти модернізовані, тобто перевидані згідно з правилами сучасної орфографії. Найбільш наочне уявлення про еволюцію нашої літературної мови може дати хронологічно послідовна публікація багатющої скарбниці пам'яток перекладної літератури України-Руси.

Крім перекладених із грецької Кирилом, Методієм та їхніми учнями й послідовниками книг Біблії (найдавніші з уцілілих рукописів України-Русі: Реймське — перша половина XI ст., Остромирове — 1056, Мстиславове — 1115 — 1117, Галицьке — 1144, Полікарпове — 1307 — Євангелія, та богослужбових збірок — “Міней”, “Тріодей”, “Октоїхів”, творів церковної гімнографії (серед авторів якої були отці церкви Єфрем Сірін, Василій Кесарійський, Григорій Назіанзін, Іоанн Златоуст, видатні візантійські поети Роман Солодкоспівець, Андрій Критський та інші), до перекладної спадщини України-Русі належать численні книги в різних жанрах візантійських, античних, східних авторів. Це твори патристики — писання римських і візантійських богословів III — XI ст., збірники “слів”, повчань, мудрих висловів та афоризмів (наприклад, “Мудрість Менандра” та “Бчела”, яка містить уривки з творів Плутарха, Платона, Сократа, Арістотеля, Менандра, Піфагора, Епіктета), візантійські житія святих (такі, як “Житіє Олексія, Чоловіка Божого”, “Житіє Євстафія Плакиди”, “Житіє Андрія Юродивого”, “Житіє Марії Єгипетської”), патерики — збірники оповідань про чернече життя (наприклад, “Сінайський патерик”, перекладений в Україні-Русі в XI ст.); численні сказання, легенди та апокрифи (як писав І. Франко, “майже рівночасно з заведенням християнства прийшла до нас також переважна частина апокрифів, зложених у Єгипті, Сирії та Греції в часах від третього віку перед Христом до п'ятого по Христі”). Значне місце серед перекладів того часу належить візантійським хронікам або хронографам, таким, як “Хроніка Георгія Амартола” (перекладена в Києві в першій половині XI ст.) та “Хроніка Іоанна Малали” (переклад XI ст.). Не пізніше кінця XII ст. в Україні-Русі була перекладена “Історія Іудейської війни” Йосифа Флавія, надзвичайно популярна в європейських середньовічних літературах; цей переклад здійснено з великою майстерністю і натхненням, він особливо яскраво свідчить про високий рівень мистецтва перекладу давньоруських книжників XI — XII ст. Що ж до творів епічних жанрів, то найвидатнішими явищами цього часу були переклади роману “Олександрія” про життя і подвиги Олександра Македонського, візантійського епічного сказання про витязя Дігеніса Акрити “Девгенієве діяння”, асиро-вавилонського твору VII ст. до н. е. “Повість про Акіру Премудрого”, візантійського роману “Повість про Варлаама і Йоасафа”, в основі якого лежить давньоіндійська легендарна біографія Будди, візантійського збірника байок та казок “Стефаніт і Іхнілат”, в основу якого покладені індійські та арабські джерела (на думку І. Франка, давньоруський переклад датується XIII ст.); у XII — XIII ст. була перекладена “Повість про гордого царя Адаріана”, джерело якої — збірник середньовічних єврейських тлумачень Старого Завіту — “Мідраш Танхума”. Звичайно, тут названо лише деякі твори першого ряду.

До чільних перекладних природнонаукових творів, широко відомих у домонольській Україні-Русі, належать “Шестоднев” Іоанна, Екзарха Болгарського, що коментує біблійну оповідь про сотворіння Богом космосу і є компілятивним твором, базованим на “Шестодневах” візантійських авторів Василя Кесарійського та Северіана Гевальського; “Фізіолог” — збірка оповідей про реальні та фантастичні істоти, а також про властивості деяких рослин і коштовного каміння; “Християнська топографія” візантійського письменника, купця і мандрівника Козьми Індікоплова, яка містить міркування про космічний устрій і відомості про тварин і рослини заморських країн (у витягах відома з давньоруських літописів XIII ст.). Перелік можна було би продовжувати. Переклади здійснювалися найчастіше з грецької мови, інколи — з латини. Відомі також переклади безпосередньо з давньоєврейської мови (“Книга Естери”; значно пізніше, у XV — XVI ст. — переклад “Пісні над піснями”, незалежний від двох перекладів цього ж твору з грецької — IX і XII ст.). “Повість про Акіру Пре-

мудрого” була перекладена, за одними даними (М. Мещерський), з сирійської, за іншими — з вірменської версії.

Ні в українській, ні в російській, ні в болгарській науці, ні в філологічних студіях інших слов'янських народів досі немає узагальнюючих досліджень перекладної літератури IX — XV століть, яка є великою спільною спадщиною всіх слов'янських народів, що прийняли кириличну абетку: час для цього ще не настає. Існуючі праці присвячені переважно дослідженню окремих пам'яток; триває закономірний процес нагромадження відомостей у цій царині, тоді як більшість текстів досі чекає своєї публікації та введення в науковий і читацький обіг. І все ж ця спадщина, що важко піддається мисленому охопленню, в цілому вже сьогодні може бути схарактеризована як велика епоха слов'янського мистецтва перекладу, започаткована монументальними працями Костянтина, Методія та їхніх учнів; природним продовженням їхніх трудів була діяльність перекладацької школи України-Руси XI — XIII століть, що разом із зусиллями тлумачів та переписувачів інших східно- та південнослов'янських народів втворила вічні й недосяжні взірці перекладацького мистецтва.

За наших днів звичним є поділ художніх текстів на поезію та прозу. Проте за середніх віків (це стосується і Західної Європи, і Давньої Русі) справа виглядала дещо складніше. Як пише сучасна дослідниця В. Колосова, тривалий час візантійська та давньоруська література сприймалася як проза, і лише в XIX ст. було виявлено її віршовану форму, яка мала свої специфічні закони, але записувалася суцільним текстом. Найґрунтовніші спроби реконструкції поетичної структури давньоруських літературних пам'яток належать І. Франкові. Нині можна з певністю твердити, що практично всі перекладні тексти тієї епохи істотно ритмізовані і з сьогоднішньої точки зору цілком можуть формально розглядатись як поезія — особливо тексти для співу. Тим більше, що, як правило, за своєю технічною витонченістю й досконалістю та насиченістю багатьма найскладнішими поетичними засобами переклади, наприклад, псалмів або творів церковної гімнографії (ірмосів, тропарів, кондаків), від самого початку призначених для співу, навряд чи мають рівню собі в пізніші часи. Але навіть і перекладні хроніки, і “белетристичні” (як на сучасний наш погляд) твори стародавньої України-Руси значною мірою написані нерівноскладовим віршем, хоча традиційно й записувалися як “проза”. Різний ступінь ритмізації найчастіше визначався смисловим або емоційним навантаженням того або іншого тексту. Загалом же, навіть беручи до уваги відомі праці О. Потєбні, І. Франка, В. Перетца, Р. Якобсона, К. Тарановського, М. Мещерського, Д. Лихачова та ін., проблеми ритмічної організації, поетики, типології давньоруської перекладної літератури не можна вважати достатньо з'ясованими. Ясно лиш одне: епоха, про яку йдеться, назавжди залишилася для перекладачів пізніших часів неперевершеною за духовними масштабами і вимірами того, що нині ми не дуже точно назвали б “культурним будівництвом”, за унікальністю поставлених завдань і зосередженою наполегливістю в їх фундаментальній реалізації, за потужністю творчих зусиль, які, здавалося б, далеко перевершували сили, даровані людині в її земному житті. Духовний досвід IX — XIII ст., зокрема досвід перекладацький — нічим не замінна вічна реальність південно- і східнослов'янських народів, наріжний камінь подальших будівничих зусиль та духовної, культурної і державної відбудови впродовж наступних століть чужоземного панування та апокаліптичних катастроф нашої історії та культури.

Розгром візантійської імперії хрестоносцями 1204 р. (і остаточно — турками 1453 р.), знищення військом Батия давньоруської держави 1240 р., поразка сербсько-боснійського війська на Косовому полі 1389 р., падіння другого болгарського царства під ударами Османської імперії 1396 р. створили нову історико-політичну ситуацію на південному сході Європи. Так, загибель більшості державних та культурних центрів України-Руси, спустошення й поневолення її

Золотою Ордою, як і часткове захоплення її земель Литвою, Польщею та Угорщиною, призвели до зникнення її з системи європейських держав на багато століть. За цих умов література України-Руси (і це повною мірою стосується літератури перекладної) перебрала на себе додаткові функції забезпечення єдності та неперервності духовного буття народу, збереження його ідентичності, традиційних національних і культурних цінностей. Вимушену бездержавність українського народу протягом семи з половиною століть компенсувало існування тривкої Держави Слова (вислів Михайла Ореста), фундаментом якої була культурна спадщина домонгольської Русі та всієї Слов'янщини.

У XIV — XV століттях для перекладної словесності характерна значна кількість апокрифів та творів споглядально-аскетичної літератури, творів філософських або наближених до них. Варто згадати лише переклади інока Ісайї та Дмитра Зографа (тлумачів південнослов'янського походження) з Діонісія Ареопагіта та Георгія Псідійського, а також численні переклади безіменних перекладачів із Іоанна Лівствичника, Сфрема Сірина, Василя Кесарійського, Максима Ісповідника, Сімеона Нового Богослова, Григорія Сінаїта, Григорія Палами, Філіппа Монотропа (перекладалася передусім його славетна “Діоптра”). З перекладних тогочасних історичних творів найпомітнішими були “Хроніка” Костянтина Манасії та “Троянська історія”, з “белетристичних” — “Сказання про Індійське царство”, повісті “Про королів-волхвів”, “Про страсті Христові”, “Про Таудала-лицаря” та інші. Кіпріан, митрополит Київський і вся Русь, переклав із грецької цикл гімнів патріарха Філофея Коккіна на ратні теми. Як зазначає сучасний дослідник Г. Прохоров, літургіко-поетичні твори цього циклу, найімовірніше, виконувалися 1380 р. під час Куликовської битви або перед нею (канон “Єгда ісходити із града противу ратним, піваєм за князя і за люди”). З'явилися і поширювались нові переклади “Четвероевангелія”, нові редакції “Псалтирі” та “Апостола”, інших богослужбених книг, — але й переховувались і ретельно переписувались пам'ятки Київської Русі. Оскільки загибель давньоруської держави загалом сприймалась як здійснення апокаліптичних пророцтв, як Господня кара на “язици земнії”, то й духовні труди книжників України-Руси та інших слов'янських земель мислились як чисто сакральний чин, були — в буквальному розумінні слова — трудом, “заповіданим від Бога”, справою і соборною, “загальнонародною” (в сьгоднішніх термінах), і особистого спасіння.

Разом із тим — позаяк перше з двох великих вогнищ культури середньовіччя (греко-слов'янського на сході й латино-германського на заході) у XIII — XV ст. зазнало жорстокого розгрому, — в Україні-Русі поступово стала визрівати й усвідомлюватись потреба культурної переорієнтації на християнську Європу, передусім на Європу східну з її передренесансними, ренесансними, а пізніше й бароковими віяннями. При цьому перед Україною-Руссю заново постало завдання, вже почасти знайоме за часами входження у візантійський християнський “всесвіт” і вже одного разу розв'язане: зберегти себе, не поступитися своїми духовними підвалинами, не розчинитися до втрати своєї ідентичності, самобутності — й не ухилитися при цьому від зустрічі з новим культурним світом, від допуску його в глибини свого буття, прийняти в себе повільно іншоплемінних текстів і зробити їх своїми. Щоправда, паралель із часами Володимира Великого тут відносна: цього разу йшлося не про новий духовний, конфесійний вибір (навпаки, православну віру тепер належалося обороняти), а лише про зміну політичних та історико-культурних орієнтирів. Українське слово усвідомлювало свою місію — за найнесприятливіших історичних умов заново посісти власне, осібне місце в колі європейських культур. Роль перекладів у цьому рухові була також доленосною. Через переклад в Україну приходила мова метафізики, мова політики, мова історії. Так само й народна мова кристалізувалася в літературну, проходячи випробування перекладом.

Однак важко уявити несприятливіші зовнішні, “нелітературні” обставини за тих віків для названих процесів.

Триста років української історії — з кінця XV до кінця XVIII століття — анїтрохи не поступалися попереднім вікам за своїм напруженим драматизмом, а частіше трагізмом: зародження запорозького козацтва наприкінці XV ст. і збройна відсіч турецькій і татарській агресії; Люблінська унія Польщі та Литви 1569 р., після якої більша частина українських земель опинилася під польською владою; спроби закріпачення українського селянства шляхтою та магнатами; численні селянські повстання та козацькі війни XVII ст. проти Польщі; приєднання України до Московської держави на умовах Березневих статей 1654 р. та поділ її між Росією та Польщею за Андрусівською угодою 1667 р.; десятиліття Руїни; поступова ліквідація Гетьманщини та всіх ознак української автономії в межах Російської імперії протягом усього XVIII століття. Історія нашої церкви не була ідилічнішою від історії політичної: Брестська унія 1596 р.; покатоличення переважної більшості української шляхти; релігійна полеміка в обороні православ'я, що стала духовним та ідеологічним об'фрунтуванням козацьких війн; підпорядкування української православної церкви московській духовній владі наприкінці XVII ст. і, як наслідок, втрата її незалежності. (Так, показовою є інструкція Священного Синоду початку XVIII ст.: “Разыскать вновъ сложенныя и слагаемыя акафисты и иныя службы и молебны, которыя наипаче в наша времена в Малой России сложены суть не малое число, суть ли оная сложенія Писанию Священному согласная, и не имеют ли нечто в себе Слову Божию противное или хотя нечто непристойное и празднословное?”). Не простішою була історія культурна: навряд чи можливо полічити втрати української культури внаслідок насильницького перервання традицій, багаторазового поруйнування культурних центрів та осередків, загибелі монастирів, церков, друкарень, шкіл, книгозбірень, безлічі творів мистецтва, рукописів та книг (за даними Я. Запасака та Я. Ісаевича, в 1574 — 1800 рр. в Україні було випущено більше 4000 назв книжок, друкованих кириличним та латинським шрифтами, але далеко не всі з них доховалися до наших днів), загибелі й самих носіїв книжної вчености під час війн і нашесть, — але так само внаслідок послідовного душення й нищення української культури російським царизмом. Досить згадати заборону українського книгодрукування Петром I (“вновъ книг никаких, кроме церковныхъ прежнихъ изданий, не печатать, а и оныя церковныя старыя книги для современнаго согласія с великороссийскими с такими же церковными книгами справлявать прежде печати с теми великороссийскими печатями, дабы никакой розни и особаго наречія во оныхъ не было”), або ж ліквідацію українського шкільництва Катериною II, здійснену водночас із остаточним скасуванням гетьманської автономії, зруйнуванням Запорозької Січі та закріпаченням українського селянства. Відомо, що київські пожежі XVIII ст., в яких загинули дві найбільші українські бібліотеки (книгозбірні Києво-Печерської Лаври — 1718, та Києво-Могилянської академії — 1780) з їх десятками тисяч рукописів і стародруків, сталися саме за царювання Петра I та Катерини II, що їхня політика стосовно України та її культури була однозначна. Якщо й уважати це за випадковий збіг, то саме через такі “випадковості” торувався шлях імперської “закономірности”.

Судячи з усього, від XV — XVII століть (власне, це стосується й ніби “ближчого” до нас і, здавалося б, “благополучнішого” XVIII ст.) до наших днів дійшла лише мала частина перекладних творів, які реально існували, — і все ще закоріненіх у візантійських літературних традиціях, і зорієнтованих на західноєвропейську культуру. Видатними віхами української духовної історії є такі пам'ятки, як “Королівське Євангеліє” із Закарпаття (1401), “Кам'яно-Струмилівське Євангеліє” (1411), “Четы-Мінеї” (1489), “Псалтир”, перекладений Федором Жидовином (XV ст.) з єврейського молитовника “Махазор”.

Якщо говорити про літературу світську, то чистісіньким дивом ми можемо вважати збереженість двох незалежних один від одного перекладів — кінця XV і кінця XVI ст. — поеми анонімного польського поета XV ст. про магістра Полікарпа, який сховався від Смертю і вивідати її таємницею (жоден з названих перекладів досі в Україні опублікований не був). Польський першотвір, у свою чергу, мав за взірць німецьку поему: один із широко відомих у Західній Європі варіантів сюжету про “преніє Живота зі Смертю”. Перший із українських перекладів особливо цікавий тим, що дає наочне уявлення про кристалізацію українського силабічного нерівноскладового римованого вірша в надрах давніших давньоруських традицій: рима в перекладі з’являється поки що спорадично, але це вже римований вірш у новоевропейському сенсі слова: “Уже нам всім горе, // Смерть нас влечет яко море. // Погубил єсми своя літа // на временном сем світі”. Інколи дієслівні рими нагадують римування козацьких дум, які, зрештою, поставали приблизно в цей самий час. Другий переклад цього ж твору, що з’явився десь століттям пізніше, відзначається набагато вищою технікою віршування, впорядкованістю римування і, що найхарактерніше, якимось своєрідним похмурим гумором, особливо помітним у прямій мові Смерти: “Ото пред тобою красно стою, // оглядай же оздобу мою. // Присмотри ся моім оздобам, // будеш уміти повідати і іншим особам...// Держу я косу в своєї моці, // посідаю доктори, майстри і добрії молодці”. Обидва ці переклади є свідченням виходу української літератури на європейські шляхи, передусім за умов польського культурного посередництва. Починаючи приблизно з оцього рубежу, перекладна поезія і перекладна проза України йдуть уже окремими, диференційованими шляхами, причому віршований переклад поступово еволюціонує від нерівноскладової до рівноскладової, упорядкованішої силабіки. Втім, переклади “прозаїчних” творів у XVI — XVII ст. все ще зберігають значну ритмічну структурованість, яка генетично виводиться з перекладацьких традицій домонгольської України-Руси. Такими є переклади “Повісті про Троянську війну” Гвідо де Колумни, “Історії о Атіллі, королі угорськом” Миколи Олага, “Повісті про Трістана та Ізольду”, нова перекладацька версія “Олександрії” та інші. Особливе місце в духовній культурі того часу посідають “Пересопницьке Євангеліє” перекладене, як пише І. Франко, Михайлом Василевичем (1556 — 1561), “Євангеліє” в перекладі Василя Тяпинського (близько 1570), “Євангеліє” в перекладі волинського шляхтича Валентина Негалевського (1581), “Крехівський Апостол” та Нягівські повчання на євангелійські теми (друга половина XVI ст.), численні “учительні Євангелія” XVI — XVII ст. з поясненням тексту розділів (із багатьма елементами народної мови).

Можливо, як щось подібне або аналогічне до визрівання “поезії” в рамках цілісного масиву перекладної літератури України-Руси, можна розглядати зародження друку священних книг у руслі кількавікових рукописних традицій. Слідом за кириличними першодруками Швайпольта Фіоля у Кракові наприкінці XV ст. (“Часослов”, “Октоїх”, дві “Тріоди”) та празькими й віленськими виданнями Франциска Скорини, перекладача Святого Письма українсько-білоруською книжною мовою (“Біблія”, 1517 — 1519; “Мала подорожня книжиця”, 1522; “Апостол”, 1525), слідом за першими друками в Москві та Заблудові, випуск Іваном Федоровим в Україні “Апостола” (1574), “Букваря” (1574), “Азбуки” (1578), “Букваря” (близько 1578), “Книги Нового Завіту, в ній же на преди псалми” (1580), “Книжки, собранія вещей нужнійших Тимофія Михайловича” (1580), “Хронології” Андрія Римші (1581), нарешті, славетної “Острозької Біблії” (1581) — означав революцію в справі поширення перекладної літератури по всій східній Слов’янщині.

Шість останніх видань побачили світ в Острозі. “Острозька Біблія” — перше у східнослов’янських народів видання повного церковнослов’янського (з численними елементами народної мови) тексту біблійних книг; для якого вчені

острозького кола зредагували і звірили з грецькою Біблією слов'янський переклад. “Острозька Біблія”, окрім свого прямого призначення, мислилась і як духовна зброя православних українців та білорусів у боротьбі з покатоличенням й ополячуванням. Із середовища Острозької школи і прибічників “глави православних” — князя Костянтина Острозького — починаючи зкінця XVI ст., з'явилася низка творів полемічного характеру. Один із них — “Апокрисис, альбо отповідь на книжки о соборі Берестейськім” Христофора Філалета, що вийшла друком польською (1597) і в перекладі українською мовою (1598); вступний вірш “Книжка до минаючих мовит” — один із перших зразків українського правильного ізосилабічного віршування. З цього ж острозького кола вийшов і автор антикатолицьких памфлетів, який прибрав собі ім'я Клірик Острозький. Його перу, між іншим, належить перший із відомих українських перекладів із Франческо Петрарки — уривок із “Листів без адреси”: полеміст використав його у своєму трактаті як цитату на потвердження власних думок.

Переклади-переспіви Віталія з “Діоптри”, Андрія Скульського та Даміана Наливайка з Григорія Назіанзіна, Касіяна Саковича з Сенеки (переклад був використаний як цитата у власному творі) свідчать не лише про значну версифікаційну майстерність перекладачів XVII ст., а й про високий ступінь уміння підпорядкувати образний запозичений текст власним творчим завданням. Це найвиразніше видно у творах, призначених для церковної проповіді та полеміки. До найкращих зразків перекладної поезії такої ж “тенденційного” спрямування належать переклади (або ж переспіви, або ж “наслідування”, або ж “твори за мотивами”) Кирила Транквіліона-Ставровецького (уривок із псалму 139, уривок з “Фізіолоґа”, перекладний вірш “Лікарство розкошникам того світу”, конкретний ориґінал якого невідомий, — але за всіма ознаками, в основі твору лежить один із численних віршів польського бароко XVI — XVII ст.). У XVII ст. з-під пера невідомих перекладачів вийшли українські версії окремих творів чільних поетів європейського Ренесансу — Яна Кохановського (епіграми) та Торквато Тассо (10 розділів поеми “Визволеній Єрусалим”, перекладеної за версією польського поета Петра Кохановського, — перших з відомих нам сьогодні зразків октави в українському віршуванні). До кінця XVII — початку XVIII ст. належить ще один помітний український переклад-переспів ренесансного твору: віршована переробка однієї з новел “Декамерона” Джованні Бокаччо (“Про Зіґізмунда і Звіздарда”), джерелом якої послужила поетична обробка цього сюжету, здійснена поетом польського бароко Єронімом Морштином (автор перекладу — Кулик, як це впливає з акростиха, що його виявив В.О. Шевчук). До чільних творів української перекладної поезії цього періоду належить творчість білоруса за походженням, вихованця Києво-Могилянської академії Симеона Полоцького (переклади “Псалмів”, що їх переспівав польською мовою Ян Кохановський — “Псалтир рифмотворная”), а також польського шляхтича родом із-під Перемишля Яна-Анджея Білобоцького, автора грандіозної перекладної поеми “Пентатеуґум”, створеної за мотивами польськомовної компіляції поета Зіґмунта Брудецького з творів німецьких латиномовних поетів М. Радера, Й. Нісса та Я. Бальде. “Пентатеуґум” — вершина української барокової поезії кінця XVII ст., що відзначається стрункістю задуму, віртуозністю технічного виконання, і, що найголовніше, невідомою особистісним втіленням світовідчуження людини нової епохи, роздертої болючими і нерозв'язними протиріччями “барокової” свідомості: “Покази дивовиск, з'їзди, строї, злата бросанія, // Боренія львов с медведі, различнія іґранія, // Потішній комедії с творцями і зрителлями // -Вік премініл в трагедії, вся днесь лежат под ногами”. Більша частина життя Я.-А. Білобоцького, як і С. Полоцького, минула в Москві; їхня творчість — як, власне, і вся перекладна українська поезія мало не до кінця XVIII ст., писана “книжною” українською мовою (з тією чи іншою кількістю елементів мови на-

родної), — належить також і білоруській, і російській літературам. Проте саме Київ до кінця XVIII ст. залишався духовним та інтелектуальним “центром тяжіння” поетів східної Слов’янщини, де б вони не творили, — це стосується і Дмитра Туптала (перекладача кантів невідомих польських поетів), і Іоанна Максимовича (Овідій), і його небожа Іоанна Максимовича-молодшого (елегії Германа Гуґо), і Феофана Прокоповича (окремі псалми, Овідій, Марціал, Скалігер), і Григорія Сковороди (Горацій, Овідій, Мюре).

Більшість із названих тут перекладачів могли б у той чи інший спосіб повторити слова визначного барокового поета (і перекладача епіграм Джона Овена) Івана Величковського: “Уважаючи я, іж многії народове, злеща в науках обфитуєчиє, много мают не тилко ораторских, але і поетицких, чудне а містерне, природним їх язиком, от високих разумов составленних трудолюбій, которими і сами ся тішат, і потомков своїх довціпи острят, я, яко істинний син Малороссійської Отчизни нашеї, боліючи на то сердцем, іж в Малой нашой Росії до сих час таких ні от кого типом виданих не оглядаю трудов, з горливості моєї ку милой Отчизні, призвавши Бога і Божию Матку і Святих, умислилем, іле зможность подлого довціпу моєго позволяла, нікторие значнійшиє штуки поетицкіє руским язиком виразити, не з якого язика на руский ониє переводячи, але власною працею моєю ново на подобенство інородних составляючи, а нікторие і ціле рускіє способи винайдуючи, которие і іншим язиком ані ся могут виразити. Найдовалем теж в штучках іноземних многіє оздобніє і містерніє штучки, але не на славу Божию, тилко на марніє сегосвітніє жарти виданіє, з которых я, тилко способ взявши, ложилем труд не ку якому, не дай Боже, тщеславію, але щегулне ку славі Бога Слави і славної владичици нашеї Богородици і Приснодіві Марії а на оздобу Отчизни нашеї і утіху малороссійским сином єї”.

XVIII століття завершилося двома, без перебільшення епохальними явищами, якнайтісніше пов’язаними з перекладацькими традиціями України.

Перше — це вихід друком у Почаєві складеного в середовищі греко-католицького духовенства збірника побожних пісень “Богогласник” (1790), яким було підбито підсумки понад двохсотрічного розвитку української духовної лірики, як оригінальної, так і перекладної. Збірник складається з 248 пісень, причому деякі з них є перекладами з польської та латини, а багато інших створені в дусі традицій польської та української духовної поезії (одні — українською книжною, інші — українською народною мовою, деякі ж написані польською). “Богогласник” навзагал — одне з найвищих досягнень української поетичної культури всіх часів, музично викінчена цілість духовного устремління нашого народу у “храм, де правда одвічна діє” (вислів Юліана Тувіма). Мотиви “Богогласника” не раз озивалися в поезії Т. Шевченка, який ще в дитинстві потайки списував Сковороду — одного з авторів почаївського збірника, або “Три царіє со дари” — також відому колядку з “Богогласника”. Без сумніву, “Богогласникові” (як і читаним з ранніх літ “Мінеям” та старослов’янським перекладам Святого Письма) Т. Шевченко почасти завдячує біблійною підосновою своєї поезії.

Друге — це славетна Верфілієва “Енеїда”, “перелицьована” — переспівана-перекладена І. Котляревським услід за переробкою М. Осипова, яка в свою чергу стоїть у ряду західноєвропейських переробок-травестій-перекладів-переспівів (Скаррон, Блюмавер та інші). Травестія Котляревського принципово вирізняється з цього ряду тим, що український поет, опрацювавши давньоримський епічний сюжет, втілив у своїй “перелицьованій “Енеїді” українську народну історію на одному з найтрагічніших її зламів. Зміст “Енеїди” Верфілія — вихід Енея з руїн спаленої греками Трої та заснування ним потужної Римської імперії. Зміст “Енеїди” І. Котляревського — вихід козака Енея після загибелі Запорозької Січі й усієї козацької державности

у XVIII ст. на простори нової української історії з кінцевою метою: заснування нової української держави. Героїв нашої “Енеїди” сповна стосується те, що сказав про давніх римлян у своїй “Естетиці” Г. В. Ф. Гергель: “Ідея батьківщини, своєї держави,— ось що було тим незримим вищим началом, заради якого кождий трудився, що спонукало його до дії, що було його кінцевою метою або кінцевою метою його світу”. Авторів “Енеїди” належить якнайпочесніше місце в історії українського перекладу ще й тому, що не одне з його поетичних відкриттів відлунює в творчості багатьох поетів та перекладачів двох останніх віків: від С. Руданського й П. Куліша — до М. Лукаша та Ю. Клена.

Колективний творчий подвиг авторів “Богогласника” та вікопомний шедевр Івана Котляревського взаємодоповнюють одне одного і складають своєрідну духовну єдність, відкриваючи українському Слову на переламному часовому рубежі шлях у наступні віки.

Яким же був український переклад у XIX і XX століттях?

Тривав багатомісячний процес перекладу Біблії. У XX ст. побачили світ три повні її переклади: П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, І. Пулюя (Відень, 1903); І. Огієнка (Лондон, 1962); І. Хоменка (Рим, 1963). Згодом усі три переклади перевидавались. Крім названих повних текстів, серед найпомітніших можна назвати перекладацькі праці М. Шашкевича (частина Нового Завіту — 1842; опубл. 1912), О. Бачинського (Псалми, Новий Завіт. — Львів, 1903), П. Морачевського (Євангеліє, Діяння апостолів — Москва, 1906 — 1911), Я. Левицького (П’ятикнижжя, Новий Завіт. — Жовква, 1921), М. Кравчука (Новий Завіт. — Львів, 1937; Книга Псалмів. — Рим, 1966), Т. Галушинського (Новий Завіт. — Рим, 1946), В. Дзьоби (Книга Премудрости. — Рим, 1945; Рут, Товит, Пісня Пісень — Мюнхен, 1957; Книга Юдити — Мюнхен, 1958; Псалми. — Мюнхен, 1961; Проповідник. — Мюнхен, 1962; Книга Йова. — Мюнхен, 1964) та ін. Переклади та переспіви окремих біблійних текстів (досить згадати хоча б геніальні “Псалми Давидові” та інші старозавітні “подражання” Т. Г. Шевченка), а також використання тем і сюжетів Священної Історії неминуче опинялися в серцевині найбільш “стрижневих” творів української літератури Нового часу. Такими є, поряд із Шевченковими творами, “Дві Мусійові пісні” П. Куліша, “Книги Буття українського народу” М. Костомарова, біблійні шари поетичної драматургії Лесі Українки, “Мойсей” І. Франка та його ж переклад уривків із “Книги Буття”, “Скорбна Мати” П. Тичини, “євангельські” сонети М. Зерова, численні поезії Є. Маланюка. Українська культура, можливо, довше від інших зберігала “сакральний” підхід до перекладу. Справа не лише в тому, що в Україні навіть набагато пізніше від Ренесансу, контрреформації, бароко тривало — і триває нині — перекладання і переспівування релігійних текстів. Найголовніше те, що переклад до новітніх часів (а можливо, і в новітні часи, нехай навіть у вершинних своїх проявах) не був і досі не став для України фактором чисто літературним. Навіть виходячи за межі власне священної, духовної царини (втім, цей процес, мабуть, ніколи не був абсолютним), переклад лишається у сфері, гранично до неї наближений, пограничний, тобто в самому осередді національної культури.

Від часів домонгольської України-Руси та пізніших століть для українського перекладу існував природний набір “вічних тем”, що були об’єктом постійного повернення, культурного освоєння та періодичної актуалізації. Поряд із біблійним світом, такою першорядною “вічною темою” для України, як і для решти європейських держав, завжди залишалась греко-римська античність. Звичайно, не стали в цьому сенсі винятком і XIX — XX століття. До золотого фонду української літератури належать переклади з Гомера О. Навроцького (досі не друковані “Іліада” й більша частина “Одіссеї”), С. Руданського (“Ільйонянка”), П. Ніщинського (“Одісея”, уривки з “Іліади”), О. Потебні (уривки з “Одіссеї”), В. Самійленка (уривок із “Іліади”),

П. Куліша (уривки з “Одіссеї” та “Іліади”), Лесі Українки (уривки з “Одіссеї”), а також переклади І. Франка (Гомерові гімни та епіграми, “Війна жаб із мишами”, твори Гесіода, Піндара, Софокла, Аристофана, Теокрита, Алкея, Сапфо, десятків інших давньогрецьких авторів, а також із Лукреція, Вергілія, Горація, Овідія), І. Стешенка (з “Метаморфоз” Овідія), В. Свідзинського (Гесіод, Аристофан, Овідій), М. Зерова (Лукрецій, Катулл, Горацій, Вергілій, Тібулл, Проперцій, Овідій, Лукан, Марціал, Ювенал, пізні римські лірики), Бориса Тена (Гомерові “Іліада” та “Одіссея”, “Поетика” Аристотеля, твори Есхіла, Софокла, Евріпіда, Аристофана), А. Білецького (фрагменти з Гомерових поем, Архілох, Сімонід, твори Анакреонтики), В. Державина (Піндар, Горацій, Сенека, Марціал), М.Білика (“Енеїда” Вергілія), Г. Кочура (Архілох, Алкман, Мімнерм, Тіртеї, Алкей, Сапфо, Теогнід, Анакреонт, Софокл, Горацій, Овідій), Ю. Мушака (Геракліт, Езоп), А. Содомори (давньогрецькі лірики, твори Есхіла, Софокла, Евріпіда, Аристофана, Менандра, “Про природу речей” Лукреція, повна збірка творів Горація, “Метаморфози” Овідія, вибрані “Листи до Луцілія” та епіграми Сенеки). Втім, античність, відіграючи безсумнівно фундаментальну роль, все ж ніколи не була єдиним вектором української культурної орієнтації.

Україна, як органічна частина Європи, заклала до своїх культурних підвалин переклади з античних літератур. Для України, по суті, розташованої в азійському пограниччі, своїм корінням генетично пов’язаної також і з індоевропейськими та іншими народами Азії, традиційно велике значення мали переклади з літератур Сходу. З кінця ХІХ і в ХХ ст. якнайбільше важили для української культури переклади І. Франка (шумерські та вавилонські гімни і молитви, фрагменти вавилонського космогонічного епосу “Енума еліш”, уривки з давньоіндійських книг “Магабгарата”, “Маркандея-пурана”, “Суттаніпата”, староарабські поезії з книжки казок “Тисяча і одна ніч”, вірші кримськотатарського поета Газі-Гірея, дещо з китайського фольклору), Лесі Українки (ліричні пісні давнього Єгипту, гімни з давньоіндійської “Ріґведи”), А. Кримського (цикли та окремі вірші давньоарабських і перських поетів — Аль-Маарі, Фірдоусі, Рудакі, Хайям, Сааді, Гафіз, Джамі, Сенаї, Ібн-Сіна та ін.), П. Ріттера (фрагменти з давньоіндійських книг “Ріґведи”, “Атгарваведи”, “Магабгарати”, “Рамаяні”, “Дхаммапади”, “Суттаніпати”, “Книги Джатак”, “Хмара-Вістун” Калідаси та ін.), Г. Хоткевича (“Шакунтала” Калідаси), М. Бажана (“Фархад і Ширін” А. Навої), Л. Первомайського (поезії Лі Бо, “Лейла і Меджнун” Нізамі Гянджеві, фольклор азіатських країн), В. Мисика (Рудакі, Фірдоусі, Хайям, Гафіз, Джамі, Сааді, Саїдо та ін.), М. Лукаша (японська класична поезія — з антологій “Кодзікі”, “Манйосю”, “Кокінсю”, танка та хокку поетів VIII — ХVІІІ ст. та ін.). За останні два-три десятиліття в українських перекладах також з’явилися визначні твори літератур стародавнього Сходу: шумерської (епічні поеми та гімни богам), вавилонської (поема “Коли вгорі...”, епос про Атрахасиса, епос про Гільгамеша), давньоіндійської (“Панчатантра”, фрагменти “Бгаґаватгіти”, “Океан сказань” Сомадеви), арабської (фрагменти з Корану), давньокитайської (Ван Вей), корейської (поети ІХ-ХІХ ст.), японської (Басьо), перської (Румі), туркменської (Махтумкулі). Класична література християнських країн Закавказзя — Грузії та Вірменії — репрезентовані в українській поезії фундаментальними перекладами М. Бажана (“Витязь у тигровій шкурі” Ш. Руставелі, “Давитіані” Д. Гурамішвілі, вірші Бесікі та ін.), В. Мисика (фрагменти з “Аміраніані”), М. Рильського (Саят-Нова), П. Тичини (фрагменти з “Давида Сасунського”, вірші та поеми О. Туманяна, І. Іоаннісіана та ін.), В. Кочевського (Саят-Нова, А. Ісаакян, В. Терян та ін.), І. Драча (Г. Нарекаці), Д. Павличка (Н. Кучак, О. Туманян), Г. Халимоненка (Саят-Нова, І. Чавчавадзе). Цей далеко не повний перелік

свідчить про те, що через переклад утверджувалися й усвідомлювались генетичні зв'язки українського слова з літературою та фольклором не лише Європи, але й Азії — і через спільність індоєвропейського коріння, і через живий взаємозв'язок духовних та культурних традицій. Втім, основне коло європейських “вічних тем” українського перекладу, вся багатомірність української історико-культурної орієнтації заслуговують особного окреслення, нехай і неминуче стисло. (Тут і далі при розгляді обмежують переважно поетичним перекладом).

Пониження України-Руси як європейської держави в XIII ст. прирєкло українську літературу на більш як сім віків відбудовчих зусиль за умов бездержавного існування, неможливості природної історико-культурної еволюції, що її пройшли європейські країни з “нормальною” історією, в обставинах, що зумовили зруйнування або випадання (повне або часткове), або недооформлене існування тих чи інших ланок природного процесу. Зокрема, переклад заповнював прогалини і виломи української історії як історії передусім європейської. У XIX і XX ст. це стало особливо наочним, причому в подвійному сенсі: поперше, як перекладацьке відновлення (в умовах, коли література перейшла з “книжної” на “народну” мову) власної потоптаної культурної історії, пам'яток вітчизняної словесности проминулих століть, — і, по друге, як уведення матеріалу чужоземних літератур, що мали можливості природного розвитку, у власний загальнокультурний контекст.

Найпомітніше з першого кола явищ — численні переклади та переспіви сучасною українською мовою “Слова о полку Ігоревім”: серед авторів — М. Шашкевич, І. Вагилевич, М. Максимович, Т. Шевченко, С. Руданський, Й. Левицький, Б. Дідицький, Ю. Федькович, І. Франко, П. Мирний, В. Щурат, М. Рильський, В. Свідзінський, С. Гордінський, Л. Гребінка, Н. Забіла, Л. Махновець, С. Пушик, І. Світличний та інші. В міру нагромадження знань вітчизняної історії сучасною літературною мовою були перекладені не лише шедеври давньоруської словесности домонгольського часу (“Повість врем'яних літ”, “Київський літопис”, “Галицько-Волинський літопис”, “Слово о законі і благодаті” Іларіона, “Слово о погибелі Руської землі”, “Слово о Лазаревім воскресінні”, твори Кирила Туровського та ін.), але й численні пам'ятки наступних п'яти століть української літератури, твореної кількома мовами: книжною українською, латинською, польською, російською або наближеною до неї. Початок таким перекладам поклав І. Франко; згодом окремі поезії Г. Сковороди та С. Яворського переклав М. Зеров, уривки з поеми К. Саковича — М. Рильський. За наших днів особливо багато зробили в даній царині В. Креконтень, В. Шевчук, Л. Махновець, В. Яременко, В. Литвинов, В. Маслюк, А. Содомора, М. Сулима та ін. Судячи з усього, праця з відновлення істинної картини давньої української літератури тільки починає розгортатися. Що ж до літератур Європи, то різні історико-культурні епохи існують в українських перекладах із різною мірою повноти й репрезентативности.

Епос європейських народів уведений в українську культуру завдяки перекладам В. Щурата (“Пісня про Роланда”), І. Франка, М. Лукаша, Ф. Скляра (уривки з “Пісні про Нібелунгів”), М. Старицького, а згодом М. Рильського (сербські епічні пісні), Є. Тимченка (“Калевала”, фрагменти з “Калевіпоєга”), Ю. Клєна (уривки із “Старшої Едди”), А. Ряппо (“Калевіпоєг”), Б. Лончини (“Пісня про мого Сіда”), Ю. Винничука (поезія давніх кельтів). Пісенний фольклор народів Європи перекладали (називаю лише найпомітніші явища): поети “Руської трійці”, а також М. Костомаров, С. Руданський (пісні південних та західних слов'ян), І. Франко (твори староанглійського, старошотландського, старонорвезького, староісландського, німецького, іспанського, португальського, італійського, румунського, угорського, болгарського, сербського, чеського, албанського, циганського, єврейського фольклору, переважно в жанрі балади), П. Тичина (народна творчість різних народів), Л. Пер-

вомайський (фундаментальні видання “Слов’янські балади” та “З глибин. Балади народів світу”), М. Бажан та Д. Білоус на чолі колективів перекладачів (відповідно грузинська та болгарська народна поезія). Твори середньовічної поезії перекладали І. Франко (найдавніші пам’ятки німецької поезії: “Пісня про Гільдебранда й Гадубранда”, поема “Муспілли” — “Пожежа світу”, “Вессобрунська молитва”, а також поема “Цісар Оттон з бородою” Конрада із Вюрцбурґа, збірка байок “Скарбничка” Ульріха Бонерія, старонімецька легенда “Одна просьба”, “Лист” Брунона із Квєбурґа до імператора Генріха II, “Пісня про дівчину з руської країни” Гаральда Гардраді), О. Веретенченко (уривок із “Трістана та Ізольди” Готфріда Страсбурзького), Л. Первомайський (окремі поезії міннезинґерів — Дітмара фон Айте, Гартмана фон Ауе, Генріха фон Фельдеке, Ульріха фон Вюртемберґа, Конрада фон Вюрцбурґа, Фон Кюренберґа, Вальтера фон Фогельвайде; збірка віршів Франсуа Війона), С. Гординський (книжка Ф. Війона), М. Терещенко (поезії провансальських трубадурів Маркабрюна, Бернара де Вентадорна, Джауфре Рюделя, Пейре Відалья, Бертрана де Борна, а також французьких поетів Марі де Франс, Конона де Бетюна, Гійома де Лоріса, Гійома де Машо, Есташа Дешана, Крістїни Пізанської, Алена Шартъє, Шарля Орлеанського, Франсуа Війона та ін.), Г. Кочур (окремі вірші Ф. Війона), З. Тарнавський (анонімне мораліте “Дійство про кожного”), А. Содомора (поезії ваґантів, зокрема Архіпіїти Кельнського; “Салернський кодекс здоров’я” Арнольда з Вілланови), перекладачі староболгарської поезії Д. Білоус, Д. Павличко, Р. Лубківський (твори Костянтина-Кирила, Методія, Костянтина Преславського, Климента Охридського, Євтимія Тирновського, невідомих авторів).

Відсутність у східній Слов’янщині, і зокрема в Україні, Ренесансу як цілісної історико-культурної епохи, за безсумнівної наявності тих або інших ренесансних елементів (зокрема у явищах бароко) зумовила підвищену увагу українських перекладачів саме до Відродження, й передусім до вершинних його витворів. Втім, цьому сприяло й поширене в ХІХ — ХХ ст. (і сумнівне з сучасної точки зору) протиставлення “світлого”, “гуманістичного” за духом своїм Ренесансу — нібито “темним вікам” європейського середньовіччя.

Упродовж ХІХ — ХХ ст. в Україні твори Данте перекладали В. Самійленко (10 пісень “Пекла”), І. Франко (36 терцин і пісні “Пекла”; великий вибір фрагментів з “Нового Життя” та “Божественної комедії” у книжці “Данте Аліґєрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір із його поезії”; 9 інших поезій у книжці “Дантова друга любов”), Леся Українка (уривок з V пісні “Пекла”), М. Вороний (сонет з “Нового Життя”), М. Драй-Хмара (рукопис нового перекладу “Пекла” був вилучений при арешті перекладача і, мабуть, не зберігся), М. Орест (вірш “До далекої пані”; канцона та 4 сонети з “Нового Життя”), П. Карманський (повний переклад “Божественної комедії”: “Чистилище” і “Рай” не опубліковані, “Пекло” після ґрунтовного доопрацювання М. Рильським видане за підписом двох перекладачів), В. Барка (фраґменти з “Божественної комедії”), Є. Дроб’язко (повний переклад “Божественної комедії”, “Вірші про камінну пані”), М. Бажан, І. Драч, В. Житник, В. Коротич, Д. Павличко, А. Перепада (“Нове життя”). Перекладалися вірші Франческо Петрарки (М. Зеров, М. Орест, Г. Кочур, Д. Паламарчук, Д. Павличко, І. Качуровський та ін.), уривки з поем Торквато Тассо “Визволений Єрусалим” (М. Орест, О. Мокровольський) та Лудовіко Аріосто “Несамовитий Роланд” (І. Світличний, О. Мокровольський), “Декамерон” Джованні Боккаччо (М. Лукаш), поезії Мікеланджело (М. Бажан, Г. Кочур, Д. Павличко, І. Драч, М. Фішбейн та ін.), Джордано Бруно (І. Франко), Джамбаттіста Маріно (О. Мокровольський та ін.). Поетів французького Відродження та бароко — П’єра де Ронсара, Жоашена дю Белле, Теодора Аґріппа д’Обіньє, Теофіля де Віо — перекладали М. Зеров, В. Мисик,

Ф. Скляр, І. Світличний, М. Терещенко. Останьому також належать переклади з французьких поетів цієї ж епохи — П'єра Гренґора, Жана дю Понтале, Маргарити Наваррської, Клемана Маро, Меллена де Сен-Желе, Етьєна де ля Босі, Луїзи Лабе, Ремі Белло, Етьєна Жоделя, Олів'є де Маньї, Філіппа Депорта, Матюрена Реньє, Марка Антуана де Сент Амана та багатьох інших. М. Литвинець переклав шедевр чільного португальського поета Відродження Луїша ді Камоєнша “Лузіади”; його ж сонети перекладали М. Орест, Д. Павличко та ін. Що ж до літератури іспанської, то найбільші заслуги в її тлумаченні належать М. Лукашеві (“Дон-Кіхот” Сервантеса та фрагменти з драм Кальдерона “Життя — це сон” та “Саламейський алькальд”, — досі не опубліковані; “Овеча криниця” та “Собака на сні” Лопе де Веґи). Перекладалися також вірші св. Терези Авільської, Гарсіласо де ля Веґи, Міґеля де Сервантеса, Фелікса Лопе де Веґи, Франсіско де Кеведо, Луїса де Гонґори, Естебана Мануеля де Вільєгаса (М. Орест, Л. Первомайський, Д. Павличко, М. Литвинець, О. Мокровольський та ін.). Переклади з німецької літератури Відродження здійснив Ф. Скляр (“Корабель дурнів” Себастьяна Бранта, “Країна ледарів” Ганса Сакса). Поетів німецького бароко Ангелюса Сілезіуса, Сімона Даха, Мартіна Опіца, Андреаса Гріфіуса, Пауля Флемінґа, Данієля-Каспера фон Лоєнштайна перекладали М. Орест, Г. Кочур, Д. Павличко, Л. Череватенко, О. Мокровольський, О. Жупанський. Англійська поезія Відродження та бароко репрезентована в Україні перекладами з Бена Джонсона, Роберта Герріка, Джона Мільтона, Джона Драйдена, Майкла Дрейтона, Джона Донна (М. Орест, Г. Кочур, О. Зуєвський, В. Коптілов, Л. Череватенко). І. Франко переклав драму Д. Мільтона “Самсон-борець”, М. Пилинський — уривок з “Утраченого Раю”, І. Стещенко — драму Д. Флетчера “Іспанський священик”, Є. Крижевич — автор тлумачень “Трагічної історії доктора Фауста” Крістофера Марло та фрагментів з “Кентенберійських оповідань” Джефрі Чосера; М. Тупайло переклав уривок з поеми “Королева фей” Едмунда Спенсера.

Центральною проблемою в нашому культурному освоєнні англійської літератури цієї епохи є, звичайно, переклад драматургії та поезії Вільяма Шекспіра. Повне 6-томне зібрання В. Шекспіра, здійснене київським видавництвом “Дніпро” у 1980-х р., стало підсумком понад 130-річної історії перекладу його творів, позначеної, зокрема, іменами М. Костомарова, Ю. Федьковича, П. Куліша, М. Старицького, І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського, Панаса Мирного, М. Кропивницького, Г. Хоткевича, М. Рудницького, М. Вороного, Я. Гординського, А. Гозенпуда, М. Йогансена, В. Щербаненка, Т. Осьмачки, Юрія Клена, Ю. Корецького, В. Вера, М. Тобілевич, І. Кочерги, Г. Кочура, І. Костецького, В. Барки, О. Зуєвського, Яра Славутича, О. Веретенченка. До 6-томника увійшли перекладацькі версії, що навзагал відповідають високим сучасним вимогам (автори перекладів — Борис Тен, М. Рильський, І. Стещенко, М. Лукаш, Л. Гребінка, В. Мисик, М. Бажан, Д. Паламарчук, Д. Білоус, Ю. Лісняк, В. Струтинський, Д. Павличко, В. Коптілов, О. Сенюк, М. Литвинець, І. Драч, Л. Танюк, О. Мокровольський, Л. Череватенко, М. Габлевич, В. Ружицький, В. Гуменюк, Є. Крижевич, О. Жомнір).

Створення і видання повного українського Шекспіра, яке стоїть в одному ряду з повними перекладами поем Гомера і Данте, “Дон Кіхота” Сервантеса (щоправда, досі не опублікованого) і “Фауста” Ґете (а все це здійснилось у другій половині ХХ ст., за умов фактичної бездержавности) істотно підвищило духовний статус української Держави Слова в загальноєвропейському та світовому контексті.

Якщо ж говорити про найближчих сусідів України, то Відродження найвиразніше проявилось у католицьких країнах — Хорватії (власне, в Дубровницькій республіці) та Польщі. З польської поезії Відродження та бароко в

Україні були перекладені збірка творів Яна Кохановського (П. Тимочко), а також поезії Миколая Рея, Себастьяна-Фабіана Кльоновича, Миколая Семп-Шажинського, Шимона Шимоновича, Єроніма Морштина, Данієля Наборовського, Шимона Зиморовича, Яна-Анджея Морштина, Збігнева Морштина, Вацлава Потоцького (В. Коптілов, Д. Білоус, Д. Павличко, Л. Череватенко, С. Борщевський, В. Лучук та ін.). Латиномовну поему С.Ф. Кльоновича “Роксоланія”, присвячену українській землі, її природі, людині, містам, народним звичаям, переклали М. Білик і, незалежно від нього, В. Маслюк; уривок із неї — “Старинний Львів” — свого часу переклав І. Франко. Кілька уривків з епічної поеми видатного хорватського (далматинського) поета Івана Гундуліча “Осман” переклав В. Кордун; невелику авторську антологію перекладів “Дубровницька поезія” опублікував О. Шевченко.

Поезія європейського класицизму, а згодом і просвітництва, у своїх вершинних досягненнях так само існує в українських перекладах, як низка стрижневих явищ, зумовлених усією логікою розвитку нашої культури, — як класика українського слова. Це передусім “Тартюф” Ж.-Б. Мольєра та “Одруження Фігаро” П. Бомарше (В. Самійленко), “Притча про три перстені” з драми “Натан Мудрий” Г.-Е. Лессінґа (І. Франко), великий цикл перекладів М. Рильського (“Сід” П. Корнеля, “Федра” Ж. Расіна, “Мізантроп” Ж.-Б. Мольєра, “Мистецтво поетичне” Н. Буало, “Орлеанська діва” Ф.-М. Вольтера), вірші багатьох французьких поетів XVII — XVIII ст. у перекладах М. Терещенка (Ф. Малерб, О. де Ракан, А. Бійо, Ш. Перро, Б. де Фонтенель, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, Ж.-Ф. де Лагарп, Ж. Деліль, Е. Парні, А. Шеньє, М.-Ж. Шеньє та ін.). Природне продовження цього ряду — вірші та пісні Р. Бернса (В. Мисик, М. Лукаш), поетичні твори та драматургія Ф. Шіллера та раннього Й.-В. Ґете (серед багатьох інших перекладачів — П. Куліш, І. Франко, Д. Загул, М. Рильський, Борис Тен, М. Бажан, І. Стешенко, М. Лукаш, Г. Кочур, Л. Череватенко, В. Стус), байки Ж. де Лафонтена (І. Світличний) та Ігнація Красіцького (М. Годованець), поема “Оберон” К. М. Віланда (І. Франко, Ю. Лісняк), “Літа” К. Донелайтіса (Д. Чередниченко).

Український переклад європейської поезії XIX ст. починається із звертання Л. Боровиковського, Є. Гребінки, О. Шпигоцького, інших романтиків до поезії О. Пушкіна та А. Міцкевича. Значення цих перекладів — на перший погляд “провінційних”, “застарілих”, а то й “бурлескних” — далеко виходить за межі їх традиційного трактування. Так, за визначенням М. Новикової, діалог “ранніх” українських перекладачів із Пушкіним — аж ніяк не бурлескне “перелицювання” його творинь, а радше їх казково-міфологічна реставрація: при знятті верхніх — політичних, одичних, імперських шарів (а саме таке “зняття” і здійснили перші українські перекладачі великого російського поета) просвічує казкова фольклорно-архетипна першоструктура пушкінських творів, породження низової, глибинно-народної міфологічної стихії. В одному ряду з Є. Гребінкою та Л. Боровиковським стоїть і перекладацька творчість поетів “Руської трійці” — М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького, а також М. Костомарова як перекладачів “Краледворського рукопису”, талановитої “підробки” давньої пам’ятки, здійсненої чеськими вченими В. Ганкою та Й. Ліндою, — але на реальній основі обрядового та епічного фольклору слов’янських народів. Переклади пісень з “Краледворського рукопису”, що виникли в руслі романтичних віянь, зокрема ідей Гердера, Шеллінґа, ієнських романтиків, разом із першими перекладами з Пушкіна та Міцкевича, відіграли фундаментальну роль у розбудові української поетичної культури як глибоко народної; культури, як і тисячоліттям раніше, вкоріненої у своєму ґрунті й водночас мурованої на новоевропейських творчих засадах. За найнесприятливіших обставин колоніального існування України XIX ст. в межах Російської та Австро-Угорської імперій та за умов мало не суцільного зруйнування

української культури та винищення її діячів у нашому столітті, поетичний переклад все ж відповідав своєму первинному призначенню — залишався незглибимо духовною стихією, був там і тоді, коли, за всіма ознаками, йому належало не бути.

Найпоказовіші тому приклади — біблійні переспіви Т. Шевченка в косаральському засланні (три перші розділи “Царів”), значна за обсягом перекладацька праця П. Грабовського у засланні вілжуйському, якутському і тобольському, “попалений чекою” Сервантесів “Дон Кіхот” у перекладі В. Самійленка, переклад “Орлеанської діви”, здійснений М. Рильським у київській тюрмі, повний переклад Вергілієвої “Енеїди”, зроблений М. Зеровим у Соловецькому концтаборі й, очевидно, назавжди втрачений, переклади Івана Світличного з Беранже, Бодлера, Верлена, Леконта де Ліля, а також переклади Василя Стуса з Гете й Рільке, створені в київських слідчих ізоляторах, а згодом у мурдовських і пермських концтаборах. Загибель “старої” української інтелігенції, а відтак і “нової”, “пролетарської”; знищення, а почасти й “перевиховання” “шістдесятництва”; ідеологічні обмеження, що десятиріччями тяжіли над тими майстрами українського слова, які вціліли, але були змушені все життя так чи інакше відмежовуватись від свого “неокласичного” (М. Рильський) чи “футуристичного” (М. Бажан), чи якогось іншого минулого, а передусім не припускати нових “світоглядних хиб” або “ідейних збочень”; нарешті, нелегкі емігрантські стежки поетів, що опинилися за рубезем (Є. Маланюк, Ю. Клен, М. Орест, В. Барка, Т. Осьмачка, В. Державин, В. Лесич, С. Гординський, І. Костецький, О. Зуєвський, Б. Бойчук, Ю. Тарнавський, Б. Рубчак, Віра Вовк та багато інших); неможливість повнокровного літературного життя ні для “екзильних”, ні для “радянських” митців, — ось головна “історична фабула” нашого новітнього перекладацького процесу. До цього слід додати, що й більшість чільних майстрів післявоєнного українського перекладу (Г. Кочур, В. Мисик, Борис Тен, Д. Паламарчук, Ю. Лісняк та інші) також пройшли крізь тюрми, табори й заслання, а отже, на багато років були позбавлені можливості творчого працювати на повну силу.

Що ж навіть за таких обставин змогла витворити українська культура в царині поетичного перекладу? Перелік, звичайно, не буде повний, навіть якщо обмежитись лише іменами, та й то не всіма, митців ХІХ — ХХ ст., чий поетичні твори, включаючи й поетичну драматургію, виходили окремими книжками в українських перекладах — на Україні та в еміграції.

З англійської літератури — Дж. Г. Байрон, П. Б. Шеллі, Д. Кітс, Е. Лір, Т. С. Еліот, Е. Павнд; з ірландської — В. Б. Сйтс; з французької — П.-Ж. Беранже, В. Гюґо, Ш. Леконт де Ліль, Ш. Бодлер, П. Верлен, С. Маллярме, Е. Ростан, П. Клодель, Е. Потье, П. Луїс, Г. Аполлінер, Л. Араґон, П. Елюар, Клер та Іван Голь, підготовлені до друку твори А. Рембо та Ж. Превера; з провансальської — Ф. Містраль; з бельгійської — Е. Верхарн, М. Метерлінк; з іспанської — Ф. Гарсія Лорка, Р. Альберті; з італійської — Д. Леопарді, А. Негрі, М. Грассо; з німецької — Й. В. Гете, Ф. Гельдерлін, Г. Гайне, Г. Гауптман, С. Георґе, Р. М. Рільке, Й. Вінклер, Й. Бехер, Е. Вайнерт, Й. Грубер; з польської — А. Міцкевич, Ю. Словацький, Ц. Норвід, М. Конопніцька, Ю. Тувім, Я. Івашкевич, В. Броневський; з чеської — К. Гавлічек-Боровський, Я. Неруда, П. Безруч, Й. Волькер; зі словацької — П. Орсаґ (Гвездослав), Л. Новомеський; з румунської — Т. Артезі, М. Емінеску; з молдавської — П. Боду, Г. Вієру, Л. Даміан та ін.; з угорської — Ш. Петефі, Я. Арань, І. Мадач, Е. Аді, А. Йожеф, А. Гідаш та ін.; з болгарської — І. Вазов, Х. Ботев, П. Яворов, Н. Вапцаров, Х. Смирненський, Д. Методієв та ін.; з грецької — Я. Ріцос; із сербської — Д. Максимович; зі словенської — Ф. Прешерн; з чорногорської — П. Негош; з норвезької — Г. Ібсен; з фінської — К. Вала; з естонської — В. Беекман, А. Сійг; з литовської — Е. Межелайтіс, Ю. Марцінкявічюс, А. Малдоніс,

М. Мартінайтіс та ін.; з латиської — Я. Райніс, О. Чак, Я. Судрабкалі, В. Лукс, М. Кемпе, О. Вацетіс, І. Зієдоніс та ін.; з білоруської — Ф. Богушевич, А. Цьотка, М. Богданович, Я. Купала, Я. Колас, М. Танк, Р. Бородулін, Н. Гілевич та ін.; з російської — О. Пушкін, К. Рилєєв, М. Лермонтов, М. Некрасов, О. Блок, В. Брюсов, С. Есенін, В. Маяковский, А. Ахматова, Б. Пастернак, М. Ушаков та ін.; з грузинської — Н. Бараташвілі, А. Церетелі, В. Пшавела, Г. Табідзе, С. Чиковані, Г. Леонідзе, І. Абашидзе, О. Чиладзе, Т. Чиладзе, Д. Чарквіані, А. Каландадзе та ін.; з вірменської — А. Акопян, А. Ісакян, О. Туманян, Є. Чаренц, П. Севак та ін.; з азербайджанської — С. Рустам, Р. Рза, А. Абдулла та ін.; з казахської — А. Кунанбаєв, Джамбул, С. Сейтов та ін.; з узбецької — Мукімі, Х. Алімджан, Зульфія; з таджицької — А. Лагуті, М. Турсун-заде та ін.; з туркменської — К. Курбаннепесов, А. Ковусов; з киргизької — А. Токомбаєв, М. Абилкасімова та ін.; з аварської — Р. Гамзатов; з балкарської — К. Кулієв; з башкирської — М. Гафурі, М. Карім, С. Кудаш; з калмицької — Д. Кугультинов; з чуваської — М. Сеспель; з татарської — Г. Тукай, М. Джаліль; з єврейської — О. Шварцман, І. Фефер, Д. Гофштейн, Л. Квітко, М. Пінчевський, М. Гарцман, Х. Вайнерман, Р. Балясна, М. Талалаєвський, Д. Хайкіна, Й. Бухбіндер та ін.; з літератури США — Г. Лонгфелло, В. Вітмен, Е. Дікінсон; з канадської — П. Джонсон; з чилійської — Г. Містраль, П. Неруда; з нікарагуанської — Р. Даріо; з кубинської — Х. Марті, Н. Гільєн; з аргентинської — Х. Ернандес; з ангольської — А. Нето; з турецької — Н. Хікмет; з бенгальської — Р. Тагор; з японської — І. Такубоку; з в'єтнамської — Нгуєн Дінь Тьєу; з китайської — Мао Цзедун.

До цього слід додати велику низку колективних та авторських антологій чужомовної поезії XIX і XX ст. Колективні — білоруська, російська, польська, чеська, словацька, болгарська, сербо-лужицька, грузинська, вірменська, литовська, італійська, казахська, монгольська, країн Африки, франкомовного Квебеку та ін. Крім того, кийське видавництво “Молодь” випустило в світ антологію “молодої” (тобто шістдесятницької та пост-шістдесятницької) поезії всіх республік тодішнього Союзу та деяких країн Східної Європи; вийшли друком і декілька антологій тематичних. Далеко не всі задуми здійснювались: так, через незалежні від перекладачів політичні обставини не побачили світу дві надзвичайно важливі антології французької новочасної поезії: в 30-х рр. — за редакцією М. Зерова і С. Савченка (учасники — М. Рильський, М. Зеров, П. Филипович, М. Драй-Хмара, О. Бургардт, Борис Тен, Г. Кочур, П. Петренко та ін.) і в 60-х рр. — за редакцією Г. Кочура і Е. Крюба (учасники — І. Стешенко, Г. Кочур, Д. Павличко, М. Коцюбинська, І. Драч, І. Світличний, В. Житник, Л. Танюк та ін.). Матеріали обох антологій були частково надруковані в окремих книжках названих перекладачів та в періодиці; частина перекладів не збереглася. Значно більше пощастило випущеній у 70-х — 80-х рр. видавництвом “Веселка” серії антологічних збірок світової поезії для середнього та старшого шкільного віку (підготував О. Мокровольський): “Золоте руно” (поезія античності), “Світанок” (Відродження та бароко), а також видання, що охоплюють поезію з кінця XVIII до другої половини XX ст.: “Співець”, “Передчуття”, “Поклик”, “Заграва”, — безпрецедентні за широтою охоплення літератур усіх континентів, ряснотою імен та поетичних явищ. Що ж до антологій авторських, індивідуальних (звичайно, не обмежених хронологічно останніми віками), то серед їхніх авторів — І. Кулик (“Антологія американської поезії”), Д. Загул (“Вибір німецьких балад”), С. Гординський (“Поети Заходу”), М. Орест (“Антологія французької поезії”, “Антологія німецької поезії”, “Море і мушля” — антологія європейської поезії), І. Качуровський (“Золота галузка”), І. Шанковський (“Сто поетів — сто пісень: поети Японії”), М. Лукаш (“Від Боккаччо до Аполлінера”), В. Мисик (“Захід і Схід”), Г. Кочур (“Відлуння”, “Друге відлуння”), М. Те-

рещенко (“Сузір’я французької поезії”), О. Масикевич (“Сто хокку”), О. Жовтіс (“Ранковий спокій” — корейська класична поезія), Ю. Шкروبинець (“Угорська арфа”), З. Гончарук (“Ядран” — поети Югославії), Д. Павличко (“Світовий сонет”), Р. Лубківський (“Слов’янське небо”, “Слов’янська ліра”). На жаль, вже з економічних причин не побачили світу перекладені В. Харитоновим антологія “Поезія індіанців кечуа” та міфологічний епос народу кіче “Пополь-Вух”. Власне, авторськими антологіями зарубіжної поезії є окремі томи зібраних творів І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського, М. Рильського, Ю. Клена, М. Бажана, Л. Первомайського, П. Тичини та ін., або ж відповідні розділи в книжках В. Самійленка, М. Вороного, В. Щурата, М. Зерова, М. Драй-Хмари, П. Филиповича, Л. Гребінки, В. Свідзінського... В доробку українських майстрів поетичного слова переклад посідав, звичайно, неоднакове місце: в одних (М. Лукаш, Г. Кочур) він поглинав мало не всю творчу енергію, у других (І. Франко, М. Зеров, М. Рильський, М. Бажан) — стояв на почесній позиції серед низки інших великих творчих завдань, у третіх перекладні поетичні тексти є чи не одиничними (В. Стефанік — “Осіння пісня” П. Верлена, Л. Курбас — “Березіль” Б. Бйорнсона, І. Микитенко — “Дума про Опанаса” Е. Багрицького), а проте все одно органічно вмотивовані внутрішньою логікою їхнього творчого розвитку, як і логікою розвитку всієї української культури.

Якщо ж говорити про цілокупний образ світової поезії ХІХ — ХХ ст. в українських перекладах, залучивши безліч публікацій у періодичних виданнях та збірниках кількох останніх десятиліть, то стане зрозумілим, що в новітню епоху, нехай і в окремих своїх зразках, українською мовою заговорили англійці В. Блейк, В. Вордсворт, С. Т. Колрідж, Т. Мур, А. Ч. Суїнберн, Р. Л. Стівенсон, Д. Р. Кіплінг, О. Вайлд, Д. Томас, В. Х. Оден, Р. Грейвс, ірландці Д. Джойс, О. Кларк, французи Ж. де Нерваль, А. де Мюссе, А. де Віньї, Т. Готьє, Ж.-М. Ередія, А. Рембо, Ж. Лафорт, П. Валері, Б. Сандрар, М. Жакоб, Р. Деспюс, Сен-Жон Перс, А. Мішо, Ж. Сюперв’ель, Р. Шар, Е. Гільвік, іспанці Х. де Еспронседа, М. де Унамуно, А. Мачадо, М. Ернандес, В. Алейксандре, Х. Рамон Хіменес, португалець Ф. Пессоа, греки Д. Соломос, К. Кавафіс, Л. Мавіліс, К. Паламас, О. Елтіс, Й. Сеферіс, італійці Д. Кардуччі, У. Саба, Д. Унгаретті, Е. Монтале, С. Квазімодо, Ч. Павезе, П. Пазоліні, німці та німецькомовні поети Новаліс, Н. Ленау, Г. Гервег, Т. Шторм, Т. Фонтане, Г. Гайм, Ф. Ніцше, Г. фон Гофмансталь, Г. Тракль, Г. Гессе, С. Цвайг, С. Гермлін, Е. Арендт, В. Боргерт, Й. Бобровський, Б. Брехт, П. Целян, Г. Маурер, Г. М. Енценбергер, І. Бахман, шведи Е. Тегнер, П. Лагерквіст, А. Лундквіст, норвежці Г. А. Вергелан, У. Гауге, Р. Нільсен, Р. Якобсен, І. Гагеруп, данці А. Г. Еленшлегер, О. Гельстед, ісландець С. Г’яртарсон, фінни А. Ківі, Е. Седергран, Л. Нуммі, А. Туртіайнен, поляки Я. Каспрович, К. Пшерва-Тетмайер, Б. Лесьмян, Л. Стафф, М. Павліковська-Ясножевська, Я. Лехонь, Ю. Пшибось, Ю. Чехович, М. Яструн, К.-І. Галчинський, Т. Голлендер, К.-К. Бачинський, Т. Боровський, Ч. Мілош, Є. Гарасимович, М. Г’жешак, С. Г’рохов’як, В. Шимборська, Г. Посвятовська, чехи А. Сова, К. Гінек Маха, Я. Врхліцький, Й. С. Махар, О. Бжезіна, С. К. Нейман, К. Бібл, В. Незвал, Я. Сайферт, Ф. Галас, В. Голан, Ф. Грубін, І. Шотола, В. Завада, словаки Я. Коллар, Я. Ботто, Я. Краль, А. Плавка, В. Мигалік, М. Валек, болгари П. Славейков, А. Разцветников, Є. Багряна, М. Ісаєв, А. Далчев, В. Ханчев, В. Петров, Г. Джагаров, серби Й. Йованович-Змай, І. Андрич, Й. Дучич, Б. Мількович, С. Раїчкович, В. Попа, хорвати Т. Уевич, М. Крлежа, І. Горан Ковачич, Д. Тадіянович, В. Парун, словенці О. Жупанич, М. Бор, Д. Зайу, македонці С. Яневський, Б. Конеский, А. Поповський, Є. Манев, чорногорці Р. Зогович, Д. Костиц, С. Перович, румуни М. Бенюк, Л. Блага, В. Теодореску, угорці М. Верешмарті, Д. Йеш, М. Радноті, Ш. Верещ, поети США Е. По, Р. Фрост, К. Сендберг, Е. Лі Мастерс,

Л. Х'юз, С. Плят, А. Гінзберг, канадці Е. Нелліган, Е. Д. Пратт, Д. Уоллес, мексиканці С. Ново, О. Пас, аргентинці Р. Молінарі, Р. Гонсалес Туньйон, Х. Луїс Борхес, бразильці Ж. де Ліма, М. Бандейра, К. Друммонд де Андраде, гаїтяни Ж. Румен, А. Фелпс, Р. Деспестр, маргініканець Е. Сезер, уругваєць М. Бенедетті, парагваєць Е. Ромеро, перуанці С. Вальєхо, Г. Валькарсель, чилійці В. Уїдобрo, Н. Парра, В. Хара, венесуелець М. Отеро Сільва, гватемалець М. Анхель Астуріас, кубинці Х. Марія де Ередія, Е. Дієго, Ф. Піта Родріґес, Е. Бальярбс, Р. Фернандес Ретамар, П. де Ораа, алжирці М. Діб, А. Грекі, єгиптянин А. Аль-Хамісі, конголезець Ч. У'Тамсі, малаґасійці Ж.-Ж. Рабеарівело, Ж. Рабеманандзара, Ф. Ранаїво, нігерійці Г. Охара, К. Окіґбо, В. Шоїнка, південноафриканці Д. Брутус, М. Кунене, Б. Брейтенбах, сенегальці Л. Седар Сенґор, Б. Діоп, Ж. Брієр, афганці С. Лаек, З. Корізода, індійці С. Тріпатхі Нірала, В. Нараяна Менон, Аг'ей, турки О. Ріфат, О. Велі, пакистанці М. Інбал, А. Фаїз, філіппінці І. Калісто, Х. Гарсія Вілья, кореєць Чо Пчхон, в'єтнамці Хо Ші Мін, То Хоай, китайці Го Можо, Вень Ідо, Дай Ваншу, Ай Цін, японці Сімадзакі Тосон, Тахама Кійосі, Йосано Акіко, Канеко Міцухару, індонезійці Х. Анвар, В. С. Рендра, австралійці І. М'юді, Д. Райт та багато інших поетів названих і численних не названих тут літератур.

Звичайно, переклади світової прози, класичної та сучасної, заслуговували б окремої розмови.

Перекладачі України та української діаспори протягом останніх десятиріч плідно взаємодоповнювали одні одних, а нерідко йшли паралельним шляхом: так, у краї та в екзилі різними перекладачами (або колективами перекладачів) були незалежно відтворені нашою мовою "Гільгамеш", книжки поезій Ф. Війона, Д. Кітса, Т. С. Еліота, Р. М. Рільке, поезії та драми Ф. Гарсія Лорки, "Платеро і я" Х. Рамона Хіменеса, "Верхи Мачу-Пікчу" П. Неруди, сонети В. Шекспіра та його ж трагедії "Ромео і Джульєтта", "Макбет", "Король Лір". Звичайно, саме в Україні, а не в діаспорі, що неминуче терпіла від лінгвістичної ізоляції, відірваності від живого мовного середовища, були створені найдосконаліші, неперевершені взірці українського перекладацького мистецтва ХХ ст. — шедеври М. Зерова, М. Рильського, М. Драй-Хмари, Л. Гребінки, М. Лукаша, Г. Кочура, В. Мисика, Бориса Тена, Л. Первомайського, М. Бажана, — але й здобутків перекладачів діаспори аж ніяк не слід недооцінювати.

Трагічна доля бездержавного, століттями розколотого на частини українського "культурного простору", роздертого і конфесійно, і політично, і лінгвістично, — і разом з тим невпинне прагнення нашої літератури, зокрема й перекладної, втрачену єдність відновити зумовили найзагальніші закономірності перекладу та унікальність його призначення. Це справедливо і для інших національних культур. Досить згадати анітрохи не менш трагічну багатовікову історію єврейського народу або, як ближчу паралель, історію християнської Вірменії, — і нічим не замінну роль перекладу в їхніх багатовікових зусиллях зберегти свою ідентичність, свою культуру, свій менталітет, своє духовне, та й фізичне буття. Такою була провіденціальна поява Септуаґинти — переклад Мойсейового П'ятикнижжя, а згодом і всього Старого Заповіту, на грецьку мову, здійснений олександрійськими євреями, легендарними "сімдесятьма тлумачами" (III ст. до н. е.). Цікаві й паралелі первісних стадій слов'янського перекладу з витокami перекладу вірменського, на півтисячоліття давнішого від нашого: створення Месропом Маштоцом (362 — 440) вірменського алфавіту, переклад повного тексту Біблії, здійснений Саакom Партевом у 405 — 409 рр. із сирійської версії, а відтак його посилене редагування при зврці з грецьким текстом Септуаґинти, створення в 410 — 462 рр. вірменських перекладів літурґійних текстів, службеників, творів Василія Кесарійського, Іоанна Златоуста, Афанасія Олександрійського, Єпіфанія

Кіпрського, Арістиди Афінського, Єфрема Сіріна, Григорія Назіанзіна та ін.; “Церковної історії” Євсевія Кесарійського, тлумачень різних частин Біблії, житій, апокрифів, канонів, ухвал церковних соборів.

Нині, наприкінці ХХ століття, позначеного і вірменським, і українським, і єврейським геноцидами, особливо виразною постає насущна необхідність перекладацького зусилля заради відновлення в правах понівеченого образу світу, духовного існування, культури, історії, як відтворення великої повноти буттєвих начал. Наш народ у цьому, на жаль, не є винятком. Анітрохи не легше склалася доля культури наших найближчих сусідів, зокрема літератури білоруської. Що ж до іншого близького нам народу — кримськотатарського, то його історія після завоювання Криму Російською імперією наприкінці ХVІІІ ст. була ще трагічніша. Сучасний петербурзький історик В. Возгрін пише про це так: “У 1833 р. з усієї території колишнього ханства було зібрано величезну кількість книг і рукописів, які ще залишалися в цій країні суцільної письменности. Відтак стародавня культурна спадщина народу була спалена — нагадаймо, що цей нечуваний злочин учинили “чудо-богатири”, на століття випередивши нацистів Німеччини, які також влаштовували багаття з книг, але не подумались до суцільного знищення писемного слова цілого народу... Нарешті, назвімо два останні удари, завдані народові вже комуністичним режимом, і за наслідками непорівнянні з жодною акцією колоніальних держав. У 1928 р. були зібрані, але тепер уже начисто, всі дивом уцілілі старі рукописні і нові друковані книги кримськотатарською мовою і знову спалені (зокрема й бібліотечні). А ще через 16 років Москва ухвалила стерти з лиця Криму не лише його культуру, а й носіїв її — кримські татари були депортовані, стародавні топоніми замінені на нововинайдені; на мечеті, кладовища, білокам’яні фонтани — чешме, кипарисові гаї рушили бульдозери”. Схоже на те, що й перед кримськотатарським народом нині відкривається епоха перекладу — час духовної і національної відбудови, відновлення втрачених ланок великого ретязю Буття.

* * *

Переклад України-Руси, як ми бачили, протягом своєї тисячолітньої історії відігравав неоднакову роль. До середини ХІІІ ст. він був передусім великим будівничим мистецтвом; згодом, упродовж наступних 750 років, існував як мистецтво “на руїнах”, мистецтво “вавилонського полону”. Хотілося б вірити, що нині у нашого перекладу з’явився нарешті шанс посісти набагато скромніше місце. — стати тим, чим він є у “звичайних” літературах Заходу і Сходу, з їхньою не понівеченою державно-політичною та культурною історією. Шанс нарешті стати “звичайним” перекладом — за умов, коли реальна Українська держава перебирає від Держави Слова природні для себе функції. Стати “звичайним” перекладом, але при тому все ж до кінця не позбутися закладеної в незапам’ятні часи своєї сакрально-посередницької серцевини. Про таке “посередництво” влучно висловились М. Цветаєва, звернувшись до етимології російського слова “перевод” (цитую в оригіналі): “Есть у перевода еще другое значение. Перевести не только *на* (русский язык, например), но и *через* (реку). Я Рильке перевожу на русскую речь, как он когда-нибудь переведет меня на тот свет”. Така формула перекладу близька і до рильківського тлумачення ролі поета (Орфея, бога-співця: “спів — це буття: воно легке для Бога”), посередника між видимим і невидимим світом, — і до найфундаментальніших уявлень праслов’янської космології: про життя і смерть, про перехід через ріку, границю між ними, про аграрно-календарні цикли і голоси “посередників”: пісенне славлення, воно ж оновлення світу.

Ігор АНДРУЩЕНКО — поет і перекладач, студент Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка.

Володимир КОВТУН — прозаїк, публіцист, автор роману “Пейзаж із собакою в душі реалізму”. Заступник голови Секретаріату Української Всесвітньої Координаційної Ради, політичний оглядач “Народної газети”. Живе в Києві.

Ліда ПАЛІЙ — поет, прозаїк, автор кількох книг. Живе в Торонто (Канада).

Емма АНДІЄВСЬКА — поет, прозаїк, автор численних збірок віршів та кількох книг прози. Останніми роками плідно працює в малярстві. Живе в Мюнхені (Німеччина).

Володимир БАРАН — кандидат історичних наук, викладач Луцького педагогічного інституту.

Михайло ТРАФ'ЯК — кандидат історичних наук, доцент Тернопільського медичного інституту імені І. Я. Горбачевського.

Тарас ГУНЧАК — професор Ратґерського університету (Нью-Джерсі, США), автор багатьох історичних досліджень. Головний редактор журналу “Сучасність”.

Михайло МОСКАЛЕНКО — літературознавець, перекладач, зокрема з іспанської (твори Ф. Гарсія Лорки), французької (поезії Сен-Жон Перса, Ш. Бодлера, П. Елюара та ін.), німецької (вірші Р. М. Рільке), автор численних статей. Працює у видавництві “Дніпро”, живе в Києві.

Юрій ЛУЦЬКИЙ — літературознавець, перекладач. Професор Торонтського університету (Канада).

Підписано до друку 14.07.93. Формат 70×108¹/₁₆. Папір книжково-журнальний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 14,7. Умовн. фарбовідб. 16,8. Обл.-вид. арк. 14,2. Зам. 0144308.

Набрано на комп'ютерному комплексі “Сучасности”.
Надруковано на комбінаті друку видавництва “Преса України”.
252047, м. Київ, просп. Перемоги, 50.

СУЧАСНІСТЬ

**ЧИТАЙТЕ
В НАСТУПНОМУ
ЧИСЛІ:**

**Анатолій
СВІДЗИНСЬКИЙ**
Роздуми з приводу
програм розвитку
української культури

Тарас КУЗЬО
Американська
зовнішня політика
після холодної війни

Василь ТРУБАЙ
Голод. *Оповідання*

Петро ЖУЙКО
Психологія
"гомо советікуса"

Валерій ПОПОВКІН
Сучасна катастрофа
української економіки
(витоки і шляхи
подолання)